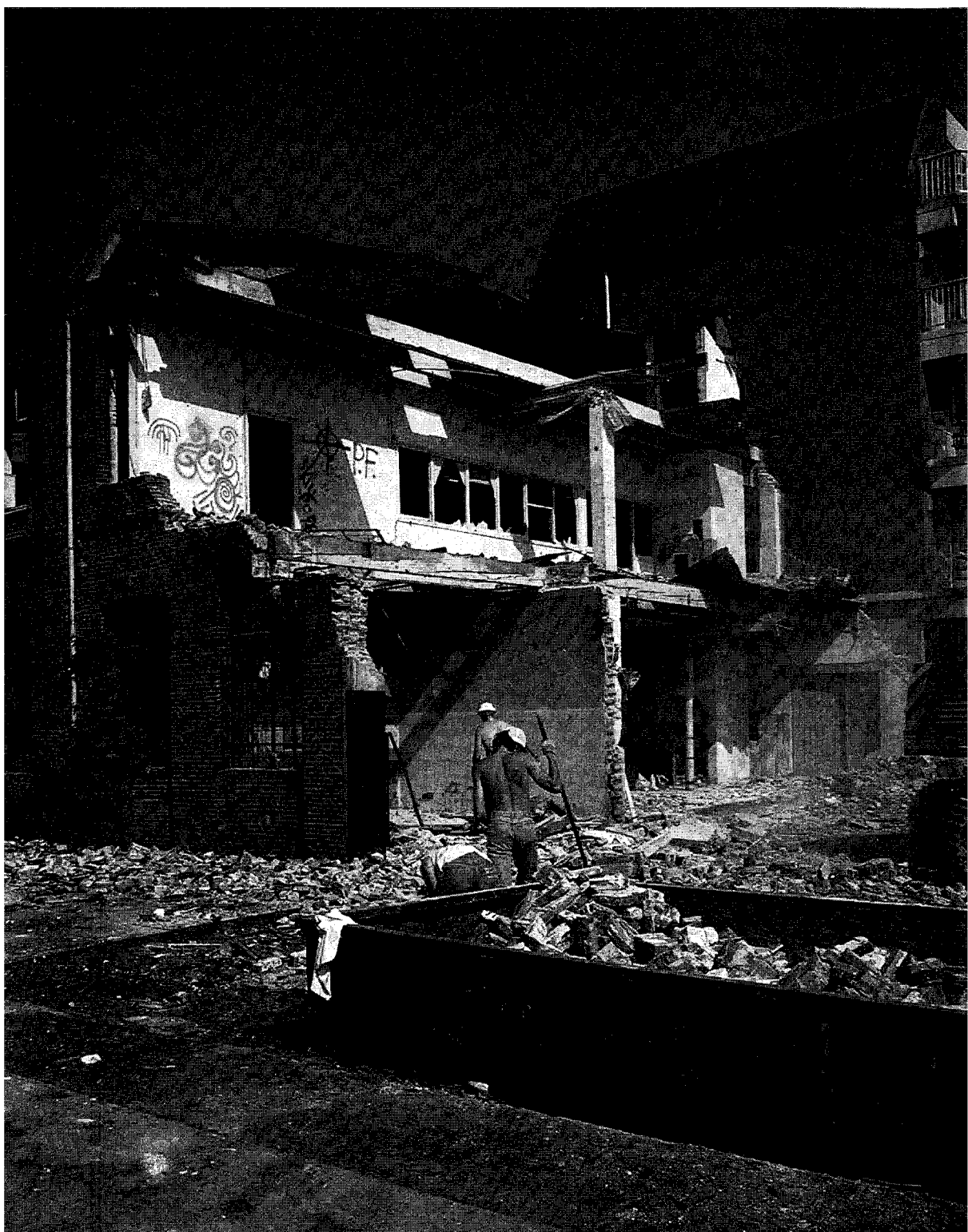

LEIDS
JAARBOEKJE
1994

LEIDS JAARBOEKJE
1994

JAARBOEKJE

VOOR
GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
VAN
LEIDEN EN OMSTREKEN

1994

ZESENTACHTIGSTE DEEL

GEDRUKT VOOR DE VERENIGING OUD LEIDEN
DOOR NAUTILUS LEIDEN

COLOFON

Zetwerk: Grafaria Leiden

Druk: **Nautilus** Leiden

Bindwerk: Aad Looy bv Katwijk

Omslag: De *Hogewoerdspoort*. Fragment van een *kopergravure* door A. Delfos, 1762. GA Leiden.

Tegenover titelpagina: *Sloop* van de panden van de voormalige *textielfabriek* van *Parmentier* aan de *Lammermarkt*. Foto J.F. Dröge 1993.

VOORWOORD

Voor U ligt het zesentachtigste deel van het *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Omstreken*, in de wandeling nog steeds het *Leids Jaarboekje* genoemd, hoewel het verkleinwoord niet echt op zijn plaats is.

De belangstelling voor historische publikaties over de eigen woonplaats is groot. Vorig jaar startte de serie “Leiden zoals het was”, een aantal afleveringen over de Leidse geschiedenis van deze eeuw, waaraan veel leden van de redactie voor het *Leids Jaarboekje* meewerken. Daarnaast geven de Dirk van Eckstichting, de STIEL en Diogenes eigen publikaties uit, maar onsjaarboekje blijft toch wel een echte trekpleister. Het vergaren van kopij kost ook niet de minste moeite, integendeel, we moeten vaak auteurs teleurstellen omdat het boekje al “vol” is. Ook dit jaar hadden we te veel kopij, maar gelukkig kregen we van het bestuur van Oud Leiden een extra katern. Niet voor het winnende artikel van de Oud Leiden-prijs (dat hadden we al ingecalculeerd), maar omdat enkele artikelen niet langer op druk konden wachten.

Dat geldt vooral het artikel over Paulus Buys, pensionaris van Leiden en later landsadvocaat. Hij overleed 400 jaar geleden en speelde ook een belangrijke rol in de geschiedenis van het hoogheemraadschap van Rijnland.

Verder wordt aandacht besteed aan een 16de-eeuwse apotheker, Schotse studenten in Leiden en de prachtige kerkmeesterskamer in de Pieterskerk.

De jonge Rembrandt wordt – na de tentoonstellingen in het Amsterdamse Rijksmuseum en onze eigen Lakenhal – nog eens onder de aandacht gebracht door een perspectivische analyse van zijn Leidse atelier.

De lezers, die reikhalzend hebben uitgezien naar het vervolg van de kruistochten tegen onzedelijkheid, komen nu aan hun trekken: deel twee van “een gezond lichaam of een reine geest” vindt U in dit jaarboekje, evenals het bekroonde artikel over de firma Pel.

Gelukkig zijn er ook weer bijdragen uit de regio, de gevelstenen van het huis Tol onder Koudekerk en de geschiedenis van het parochieblad *Het Goede Zaad* uit Alkemade.

Ons jaarboekje besluit met twee vaste kronieken: de monumenten en het veranderend Leidse stadsbeeld en de bibliografie over Leiden en (voor het eerst) de omgeving.

Zonder het enthousiasme van de auteurs was dit boekje niet tot stand gekomen. We danken allen hartelijk en hopen dat U evenveel plezier beleeft bij het lezen van de artikelen als de redactieleden bij het persklaar maken ervan.

Ingrid W.L. Moerman, voorzitter redactiecommissie

VERENIGING OUD LEIDEN

OPGERICHT 5 NOVEMBER 1902

door

prof. dr. P.J. Blok en mr. dr. J.C. Overvoorde

Erepenning der Gemeente Leiden 1952

Ereleden: mw. mr. A.J. Versprille (1977) en dr. ir. H.A. van Oerle (1977).
Leden van verdienste: dr. W.C. Braat (1966), prof. Th.H. Lunsingh Scheurleer (1974), mw. drs. I.W.L. Moerman (1979), drs. R.E.O. Ekkart (1986), mw. prof. dr. C.W. Fock (1988) en prof. mr. H.W. van Soest (1991).

BESTUUR

prof. dr. P.F.J. Obbema (1990), voorzitter
mr. Th.N. Schelhaas (1987), ondervoorzitter
mw. T. de Boer-Donia (1990), secretaris
mr. J. Blommers (1994), penningmeester
mw. N.A.C. Branderhorst (1993)
mr. drs. J.C. Brons (1988)
mr. H.J.G. Bruens (1992)
drs. J.F. Dröge (1993)
W. Hofman (1987)
mw. drs. I.W.L. Moerman (1991)
mw. mr. dr. L.J. van Soest-Zuurdeeg (1994)

Aanmelding van nieuwe leden en ledenadministratie: H.G.A. Schuurmans, Suringarstraat 2, 2313 RV Leiden.

Oude jaarboekjes zijn verkrijgbaar bij het Gemeentearchief, Boisotkade 2a, 2311 PZ Leiden.

Alle overige correspondentie richt men aan het secretariaat, Postbus 917, 2300 AX Leiden.

Contributie f 28,00 per jaar, voor jeugdleden tot 25 jaar f 20,50 per jaar.

Girorekening: 175228.

Bankrelatie: Credit Lyonnais Bank Nederland, Leiden, rekening nr. 64.43.37.532.

COMMISSIE VOOR DE REDACTIE VAN HET "LEIDS JAARBOEKJE"

mw. drs. I.W.L. Moerman (1974), voorzitter
dr. DJ. Noordam (1979), secretaris (p.a. Doelensteeg 16, 2311 VL Leiden)
drs. R.C.J. van Maanen (1987), eindredacteur
drs. L.D. Couprie (1989)
drs. J.F. Dröge (1985)
drs. B.N. Leverland (1963)
dr. W. Otterspeer (1985)

EXCURSIE-COMMISSIE

prof. mr. H.W. van Soest, voorzitter
G.J.C. Nipper, secretaris
mw. A. Bulk-Klumper
mw. drs. B.M. de Jonge-Veenland
T.W. Mulder
dr. L.A. Tjon Sie Fat

JURY VOOR DE OUD-LEIDENPRIJS

prof. dr. G.H.M. Posthumus Meyjes, voorzitter
mr. T.N. Schelhaas, secretaris
dr. W. Otterspeer

COMMISSIE VOOR DE OUD-LEIDENPENNING

mr. H.J.G. Bruens
ir. M.P. Schutte
mw. drs. A. Buurman-Brunsting
mr. drs. J.C. Brons, secretaris

COMMISSIE VOOR DE LEIDSE HISTORISCHE REEKS

mw. drs. I.W.L. Moerman
drs. J.K.S. Moes
dr. DJ. Noordam
drs. P.A.J. Otgaar

PROPAGANDACOMMISSIE

mw. M.E.P. Aalders
ir. L. Barendregt
mw. N.A.C. Branderhorst
mw. E.R. Gibbels
mw. M.J. Spaargaren-van der Reijden

VERTEGENWOORDIGERS IN DIVERSE ORGANISATIES

Rijnlandse Molenstichting: ir. L. Barendregt
Gemeentelijke Monumentencommissie: drs. J.F. Dröge
Archeologische Begeleidingscommissie: prof. mr. H.W. van Soest
Stichting Molen de Put: ir. L. Barendregt
Stichting Industrieel Erfgoed Leiden: dr. T. Dijs
Vereniging Jan van Hout: prof. dr. P.F.J. Obbema
Stichting tot instandhouding van de begraafplaats Groenesteeg Leiden:
mw. T. de Boer-Donia

CORRESPONDENTEN IN RIJNLAND

- Alkemade: J. van 't Hart (1989), Meidoornstraat 15, 2371 VC Roelofarendsveen
- Alphen a.d. Rijn: J.J. Pijpers (1985), Marga Klompéstraat 43, 2401 MG Alphen aan den Rijn
- Hazerswoude en Koudekerk: C. Kroon (1987), Rubenslaan 6, 2391 HG Hazerswoude
- Hillegom: mw. drs. M.C.J. Bultink (1991), Spoorlaan 1, 2182 CN Hillegom
- Katwijk: A. van der Luyt (1992), Rijnstraat 4, 2223 EE Katwijk
- Leiderdorp: ing. E. ten Hooven (1985), Burg. Brugplein 1, 2351 NL Leiderdorp
- Leimuiden en Rijsaterwoude: D. Westra (1989), Lindenlaan 12, 2451 CC Leimuiden
- Lisse: I.M. Maes (1981), Wagenstraat 45, 2161 ZL Lisse
- Nieuwveen en Zevenhoven: C. van der Wilt (1990), Oude Nieuwveenseweg 19, 2441 CR Nieuwveen
- Noordwijk: mw. drs. G.T.M. Vio-Hoge (1973), Les Dunes 16, 2202 DJ Noordwijk
- Noordwijkerhout: P.A. Warmerdam (1992), Victoriberg 132, 2211 DK Noordwijkerhout
- Oegstgeest: drs. G. Schwencke (1989), Korenbloemlaan 3, 2343 VA Oegstgeest
- Rijnsburg: S.C.H. Leenheer (1945), Smidstraat 70, 2231 EM Rijnsburg
- Sassenheim: drs. J.E. van Teijlingen (1991), Kagertuinen 69, 2172 XK Sassenheim
- Ter Aar en Langeraar: Ph.H. Vonk (1988), Meidoornpad 3, 2461 DG Ter Aar
- Valkenburg ZH: J. Portengen (1993), Burg. Lotsystraat 15, 2235 CX Valkenburg ZH
- Voorhout: E. van der Hoeven (1982), Mauritsstraat 31, 2215 CR Voorhout
- Voorschoten: J.H.M. Sloof (1984), Leidseweg 343, 2253 JC Voorschoten
- Warmond: J.G. Schrage (1990), Dorpsstraat 27, 2361 AL Warmond
- Wassenaar: R. van Lit (1994), Waalsdorperweg 9, 2244 BM Wassenaar
- Woubrugge en Hoogmade: mw. H.J.T.T.M. Meijer-van Breemen (1991), Julianalaan 23, 2481 AX Woubrugge
- Zoeterwoude: A.C.J. Duindam (1989), Laan van Ouderzorg 75, 2352 HK Leiderdorp
- Kroniekschrijver Leiden: mw. mr. dr. L.J. van Soest-Zuurdeeg, Hofdijck 28, 2341 NC Oegstgeest

JAARREKENING 1993

VAN DE VERENIGING OUD LEIDEN

BATEN- EN LASTENREKENING OVER 1993			
Contributies	61.799,67		
Advertenties (netto)	4.815,00		
Bijdragen	480,00	67.094,67	
Drukkosten e.d. Jaarboekje	33.000,00		
Bulletin	11.023,64		
Kosten bestuur en vereniging	7.607,80		
Lezingen, zaalhuur	6.972,20		
Bijdragen en lidmaatschappen	1.137,00		
Representatie	1.301,30		
Propaganda en publiciteit	4.925,89		
Kosten penning en oorkonde	106,00	66.073,83	
SALDO GEWONE REKENING		t	1.020,84
Rente	27.342,06*		
Opbrengst boekjes	1.769,50		
	29.111,56		
Register P.J. Blok, per saldo	- 1.579,00		
Koersverschillen en kosten	- 231,15		
Excursies, per saldo	t 125,49		
Jubileumkosten 1992	450,00		
	26.976,90		
Subsidies	- 8.000,00	t	18.976,90
			19.997,74
<i>Mutaties fondsen</i>			
Toevoeging Plaquettenfonds			5.000,00
OVERSCHOT			14.997,74

* Na aftrek van f 2.050,00 (v.j. f 1.700,00) rente ten gunste van Fonds mr. Annie Versprille.

BALANS PER 31 DECEMBER 1993

Bank/Giro	45.080,26	Fonds mr. Annie	
Obligaties	313.000,00 ¹	Versprille	21.750,00 ²
Interest	16.293,68	Plaquettenfonds	15.000,00
Contributies (vorige jaren)	53,00	Vooruitontvangen	
Betaald voor Reuven-		contributies	311,50
monument	25.220,00	Subsidies	4.000,00 ³
AF: Ontvangen		Vereniging Hendrick	
subsidie		de Keyser	4.000,00 ⁴
Min. WVC	23.000,00	Nog te betalen kosten	2.148,19
Nog te verrekenen	2.220,00	Kapitaal 1993:	
		saldo 1- 1	314.439,51
		saldo 31-12	14.997,74
			<u>329.437,25</u>
	<u>376.646,94</u>		<u>376.646,94</u>

Aflossingswaarde; beurswaarde f 341.220,00.

² De middelen van dit fonds zijn bestemd om de uitgave te ondersteunen van wetenschappelijke publikaties die betrekking hebben op het verleden van Leiden en omstreken. Aanvragen dienen vergezeld te gaan van een aanbeveling van ten minste één hoogleraar.

Het verloop was in 1993:

Saldo 1 januari	f 16.700,00
On tv. van mevr. mr A. Versprille	f 5.000,00
Subsidie Holl. Historische Reeks	
Studie drs. G.T.M. Pot	= f 2.000,00
Interest	f 2.050,00
	<u>f 21.750,00</u>

¹ Leids Kunsthistorisch jaarboek f 2.000,00
Holl. Historische Reeks

Studie drs. G.P.M. Pot f 2.000,00

f 4.000,00

⁴ Restant toezegging restauratie Vliet 9, uit te keren met f 2.000,00 per jaar.

VERSLAG VAN DE VERENIGING OUD LEIDEN OVER HET JAAR 1993

Samenstelling van het bestuur

Mevrouw M.C. Meijer-Hofland vervulde haar tweede bestuurstermijn en was derhalve niet herkiesbaar. Mevrouw drs. E.J. Terwen-Dionisius, die haar eerste termijn volmaakte, kon zich niet opnieuw beschikbaar stellen. Drs. M.J.W.J. van der Sterre was genoodzaakt wegens verandering van werkzaamheden zich voortijdig uit het bestuur terug te trekken. In hun plaats werden door de jaarvergadering mevrouw N.A.C. Branderhorst en drs. J.F. Dröge tot bestuursleden benoemd.

Ledenvergadering

Naast de vaststelling van de bovengenoemde mutaties benoemde de ledenvergadering mevrouw mr. R. Meiners tot lid van de kascommissie.

Na afloop van de vergadering werd de Oud-Leidenpenning 1993 overeenkomstig de voordracht van de daartoe dienende Commissie uitgereikt aan architect Bob C. van Beek, vanwege zijn inspanningen voor behoud en herstel van het historische stadsschoon in de stad en de omgeving. De laureaat drukte zijn erkentelijkheid mede uit door de leden uit te nodigen voor een bezichtiging van het onder zijn leiding gerestaureerde kasteel Endegeest.

Leden

De grote ledenwinst van het vorig jaar werd veilig gesteld doordat op de jaarlijkse Uitdag in de Pieterskerk 34 nieuwe leden konden worden geworven. Op het eind van het jaar kon de vereniging bogen op 2.096 leden, een netto aanwas van 76.

Werkzaamheden van het bestuur

Het bestuur kwam zes keer voltallig bijeen. Naast de hieronder te vermelden voorbereiding van de herdenking van de ontruiming van het Joodse Weeshuis en bezinning op de verhouding met de uitgever van de *Leidse Historische*

Reeks, waren vooral zaken met betrekking tot de monumentenzorg onderwerp van beraad. Dit gold in het bijzonder het voormalig Militair Invalidenhuis, het Groencomplex, de plannen met betrekking tot de Sleutelhof en die voor de uitbreiding van het Gemeentearchief. Daarnaast is mede in samenwerking met OCEL aandacht besteed aan de gemeentelijke nota "Op zoek naar Speelruimte". Het voornemen de galerij van het Gravensteen te beglazen werd door de vereniging bestreden. Toen dit op plaatselijk niveau niet tot succes leidde, is in samenwerking met de Vereniging voor Pieters- en Academiewijk een AROB-procedure aangespannen.

De doelstelling van de Stichting De Molen van Sassenheim om de romp van de molen De Speelman in eigendom te krijgen en te restaureren werd door Oud Leiden ondersteund.

De standpunten van het bestuur zijn via de gebruikelijke inspraakrondes en de plaatselijke pers naar buiten gebracht.

Het ontwerp van Frans de Wit voor een Reuvensmonument kreeg algemeen waardering. Vanwege niet afkomen van de vereiste vergunningen kon het niet meer in 1993 worden geplaatst.

De heer J. Donkers meldt dat de eerste aanvulling van het archief van de vereniging is ingevoegd in de opbergdozen op het Gemeentearchief. De aanvulling staat ook op de "index" in de leeszaal.

Het bestuur ontving allen die zich dit jaar voor de vereniging bijzonder verdienstelijk hadden gemaakt op 15 december in het Koetshuis, waar in het bijzonder mevrouw mr. M.H.V. van Amstel-Horák gehuldigd werd voor haar vele inspanningen voor de vereniging.

Herdenking van de ontruiming van het Joodse Weeshuis

De gewelddadige ontruiming van het Joodse Weeshuis op 17 maart 1943, waaraan een door Oud Leiden geplaatste gedenksteen herinnert, werd precies vijftig jaar later op initiatief van de vereniging herdacht in samenwerking met het gemeentebestuur. Bij de voorbereiding werden leerlingen van het voortgezet onderwijs betrokken om aldus bij de dreigende herleving van het racisme de geschiedenis te actualiseren. Op de plaats van samenkomst, de aula van het Stedelijk Gymnasium, werd achtereenvolgens het woord gevoerd door onze voorzitter, vertegenwoordiger van de leerlingen Remme van der Nat, burgemeester mr. C.H. Goekoop en namens de vereniging Het Joodse Weeshuis en de Nederlands-Israëlitische Gemeente ter plaatse mr. R.A. Levisson. De talrijke aanwezigen (tezamen circa 250 mensen) namen daarna deel aan een stille tocht naar het voormalige Weeshuis, waar bloemen werden gelegd. De organisatoren waren na afloop van de herdenking de gast van

de Israëlitische Gemeente bij een ontvangst in de synagoge aan de Garenmarkt. Er werd in verscheidene dag- en weekbladen uitgebreid aandacht besteed aan deze gebeurtenis.

Propaganda

De propagandacommissie, ongewijzigd van samenstelling, is vier keer bij elkaar geweest. Van haar activiteiten kunnen worden genoemd het onderzoeken van de mogelijkheden tot een propaganda-avond in een aantal Leidse club- en buurthuizen; de presentatie, met de stand, in het Leidse Volkshuis ter gelegenheid van het Jaar van de ouderen, tezamen met andere Leidse verenigingen (op 4 april); (mede) bemanning van de stand op de Leidse Uitdag (19 september); bezoeken aan enkele bejaardenoorden ('t Huis op de Waard, Van der Willigenhof, Lorentzhof) en bibliotheek-filialen ('t Spoor-tje, Stevenshof, Zuid-West).

Tevens heeft de vereniging propaganda kunnen maken in het *Leids Nieuwsblad*; een advertentie begeleidde artikelen over historisch Leiden van de hand van I.W. Lambrechtsen-van Essen, D. Banning en J. Nederlof.

Fondsen en subsidies

De Vereniging van Belangstellenden in de Lakenhal kreeg bij haar jubileum een betere geluidsinstallatie aangeboden, die ook Oud Leiden tot voordeel kan strekken; aan de schenking werd namelijk de voorwaarde verbonden dat zij ook kan dienen voor de eigen lezingen.

Aan het Plaquettenfonds is opnieuw f 5.000,- toegevoegd.

Het Fonds mr. Annie Versprille werd andermaal door de naamgeefster met een royale schenking verrijkt. Daardoor kon een subsidie worden toegekend aan de dissertatie van G.P.M. Pot getiteld *De levensstandaard, armoede, bedeling en bedeelden in Leiden, 1750-1854*, te verschijnen in 1994.

De teruggang van het kapitaal van de vereniging in het vorig jaar dwong tot een voorzichtig subsidiebeleid uit de algemene middelen. Een bedrag van f 3.000,- droeg bij tot het verschijnen van deel 8 van de *Leidse Historische Reeks*. Met de uitgever van de reeks werd een nieuw contract gesloten, waardoor bij succesvolle publikaties middelen voor nieuwe uitgaven kunnen worden gereserveerd.

De Stichting Levend Ambacht Leiden, een dochter van STIEL, ontving f 2.000,- voor *Het ambacht, Leidse vaklieden vertellen*.

De Stichting tot instandhouding van de begraafplaats Groenesteeg ontving f 1.500,- als startsubsidie; een zelfde bedrag werd overgemaakt aan de Vrien-

den van Diogenes voor het jubileumboek ter gelegenheid van het 20-jarig bestaan van de Stichting Diogenes.

Het terughoudende financiële beleid had tot resultaat dat het tekort over 1992 kon worden weggewerkt.

Publikaties

De redactie van het *Leids Jaarboekje* kreeg zo veel kopij aangeboden, dat verscheidene bijdragen eerst in het boekje van 1994 kunnen worden gepubliceerd. Het 85ste deel, waarvan het eerste exemplaar op 7 september aan burgemeester mr. C.H. Goekoop kon worden aangeboden, telt naast de gebruikelijke rubrieken negen historische bijdragen, waarvan drie betrekking hebben op de regio. Nieuw is een jaarlijkse Bibliografie van Leiden, verzorgd door het Gemeentearchief. Uitbreiding van dit onderdeel tot de regio is door de redactie overwogen, maar bleek voorshands niet haalbaar.

De leden werden van actuele zaken op de hoogte gehouden door het Mededelingenblad, waarvan dit jaar zes nummers verschenen.

In de *Leidse Historische Reeks* verscheen van J.F. Dröge: *Kasteel Endegeest, Een geschiedenis van het huis, de tuin en de bewoners*, waarvan de oplage aan het einde van dit verslagjaar al was uitverkocht.

In eigen beheer verscheen *De rol van een historische vereniging anno 1992*, verslag van het door Oud Leiden ter gelegenheid van haar 18de lustrum georganiseerde symposium.

Correspondenten

De jaarlijkse correspondentendag vond op 6 februari plaats te Roelofarendsveen. Op deze bijeenkomst werden zoals gebruikelijk ervaringen over en weer uitgewisseld, waarna onder de inspirerende leiding van de heer J. van 't Hart onder meer de wallekant van de Braassemermeer en het Sluisje werden bezichtigd. De aanwezigen werden bovendien geïnformeerd over de voorbereiding van een eigen museum, waarvoor de vereniging reeds een subsidie beschikbaar stelde.

Vertegenwoordigingen

De voorzitter vertegenwoordigt Oud Leiden in het bestuur van de Vereniging Jan van Hout (Vrienden van het Gemeentearchief) na het aftreden van mevrouw drs. E.M. Tenuen-Dionisius. Het meest heuglijke feit uit dit jaar is

de schenking aan het archief van een tekening van molen De Korenbloem van de hand van Jacob Elias la Fargue.

Dr. T. Dijs heeft namens Oud Leiden zitting in het bestuur van STIEL. De periodiek *STIELZ* geeft een uitgebreide weergave van de activiteiten van deze Stichting. Veel aandacht kregen de Parmentierpanden. De tentoonstelling "Adieu Parmentier" was te zien in de Openbare Bibliotheek en betrof de architectuur en de historiografie van het complex en de fotoregistratie van de sloop. De inventarisatie van de STIEL-collectie wordt voorlopig gecoördineerd door ir. L. Barendregt.

De Stichting tot instandhouding van de begraafplaats Groenesteeg beleefde op 1 juni de officiële opening van de Aula. Voor deze gelegenheid werd daar een tentoonstelling ingericht betrekking hebbend op de restauratie. Voor het herstel van de begraafplaats kende de Europese Gemeenschap f 175.000,- toe. Uit het Rijksfonds voor monumenten en de fondsen van de provincie Zuid-Holland en de gemeente Leiden kwam nog een miljoen gulden beschikbaar. In november trad in het bestuur als nieuwe voorzitter aan prof. mr. H.W. van Soest; hij volgt mr. M. Rutgers van der Loeff op, de grote motor achter het behoud van de begraafplaats als monument. Mevrouw T. de Boer-Donia vertegenwoordigt de vereniging in dit belangrijke project.

In de vergadering van de Rijnlandse Molenstichting namen de bestuursleden onder goedkeuring kennis van de opzet van de eerste fase van het restauratieplan, de restauratie van twaalf molens in 1993 en 1994. De financiering van deze plannen is zeker gesteld. Het boek *Niet van wind alleen*, uitgegeven met het oog op de subsidieverleners, werd aangeboden. In oktober werden de Hoogmadese molen en in november de Eerste Lijkermolen in Alkemade na restauratie feestelijk in gebruik genomen. Bij beide evenementen was de vereniging tegenwoordig in de persoon van ir. L. Barendregt. De Molenstichting is nog steeds enthousiast doende met het behoud en beheer van haar molens, ook al gaat de financiering vaak moeizaam.

Ook in de Stichting Molen De Put is ir. Barendregt de vertegenwoordiger van de vereniging. Het bolwerk bij de molen is opnieuw gevoegd en deels opnieuw bestraat, er zijn schijnwerpers aangebracht om de molen "aan te lichten". Het onderhoud van molen en molenerf blijft veel zorg vergen; gelukkig is de vrijwillige molenaar, Philip Pijnnaken, bereid veel zwerfvuil en graffiti op te ruimen. Hij tracht bovendien de molen onder veler aandacht te brengen, onder andere door het daadwerkelijk malen van meel.

In 1993 werden door de Monumentencommissie van de gemeente Leiden 34 panden voor plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst voorgedragen. Het betrof hier voornamelijk panden in de wijk Levendaal-west, het gebied tussen de Vliet en de Korevaarstraat. Niet alleen panden werden

voorgedragen, ook over de Jan van Houtbrug werd een positief advies uitgebracht. De inventarisatie van deze wijk is thans afgerond. Eveneens werd aandacht besteed aan enkele panden buiten deze wijk, zoals het koetshuis van Ter Wadding op de grens met Voorschoten, waarover de commissie een positief advies uitbracht. Door het College van B&W werden 34 panden op de lijst geplaatst, waarvan als belangrijkste het Barend van Namenhofje aan de Hoefstraat 12, het Museum van Volkenkunde aan de Steenstraat en het Scheltema-complex aan de Oude Singel 56 kunnen worden genoemd. Het aantal panden op de gemeentelijke monumentenlijst is hiermee gestegen tot 783. De commissie heeft dit jaar een aanvang gemaakt met het beoordelen van panden in de wijk Levendaal-oost, de Hogewoerd en omgeving, waar zich een verrassend groot aantal beschermenswaardige panden blijkt te bevinden. Namens de vereniging is mevrouw H. Suurmond-van Leeuwen actief bij deze werkzaamheden betrokken.

Lezingen

Bij gelegenheid van Monumentendag 1993 werden 120 leden op 11 september door Jaak Slangen ("Het Leidse Volkshuis"), Anne Marie Postma ("Gevelstenen en -beelden") en Piet de Baar ("Straten en stegen") in het Leidse Volkshuis voorbereid op wat hun de volgende dag aan stadsschoon wachtte.

Daarnaast werden de volgende lezingen georganiseerd (tussen haakjes het geschatte aantal bezoekers) :

19 januari: mevrouw drs. R.E. de Vries, "Lucas van Legden en de Vrouwenlijsten" (75).

23 februari: dr. W. Otterspeer, "De wiekslag van hun geest" (37).

17 maart (in aansluiting op de herdenking van de ontruiming van het Joodse Weeshuis): prof. dr. J.C.H. Blom, "De vervolging van de Joden in Nederland in internationaal vergelijkend perspectief" (52).

30 maart (in aansluiting op de jaarvergadering): drs. H.M.H. van de Schoor, "Rijksbouwmeester Peters en de posterijen" (62).

20 april: prof. dr. P. Thomas, "De zoutwinning in Nederland: de Zoutkeet te Leiden" (31).

3 juni: dr. Peter van Zonneveld, "De Romantische Club, Leidse Studentauteurs, 1830-1840" (29).

21 september (als voorbereiding op de excursie naar Gouda): mevrouw H. den Dolder, "Een historische stadswandeling door Gouda" (25).

26 oktober: drs. T. Huisman, "Van piskijkers en heelmeesters, Genezen in de Gouden Eeuw" (met daarop volgend een bezichtiging van de gelijksnamige

tentoonstelling in het Museum Boerhaave, dat deze avond speciaal voor de leden opengesteld was) (110).

7 december: prof. dr. P.G.J. van Sterkenburg, "Stadsdialecten", met bijzondere aandacht voor het Leids (100).

Met uitzondering van de oktoberlezing vonden alle bijeenkomsten plaats in de Grote Pers van de Lakenhal.

Excursies

In 1993 werden zeven excursies georganiseerd, die grote belangstelling trokken.

De eerste excursie, op 17 april, was de stadswandeling, met als doel de Zijlpoort en het nabij gelegen bolwerk, waarop zich een kerkhof bevindt. 38 personen namen aan deze excursie deel.

Op 8 mei had de fietstocht plaats, naar het Koetsenmuseum in Rijnsburg en het Schildersmuseum in Sassenheim. Voor deze excursie hadden zich 31 personen aangemeld.

Op 29 mei had, op uitnodiging van architect B.C. van Beek, een extra excursie plaats naar Kasteel Endegeest; 46 personen benutten deze gelegenheid om het gerestaureerde gebouw onder zijn deskundige leiding te bezoeken.

Tijdens de vierde excursie, op 5 juni, bezochten 57 deelnemers de Epema State te IJsbrechtum, het stadhuis van Sneek en een schuilkerk te Pingjum.

Op 26 juni waren het kasteel Rosendaal met de bijbehorende tuinen en het Huis Doorn het reisdoel van 52 personen.

Een excursie naar Dordrecht had plaats op 4 september. Hieraan werd door 53 personen deelgenomen. Bezocht werden de Grote of Onze Lieve Vrouwekerk, de Groothoofdspoort, het Hof en naar keuze het Dordrechts Museum of het Museum Mr. Simon van Gijn.

De laatste excursie van dit jaar, op 25 september, voorafgegaan door een lezing op 21 september, had als doel het stadhuis en de Grote of St. Janskerk te Gouda. Aan deze excursie namen 53 personen deel.

KORTE KRONIEK VAN LEIDEN EN OMSTREKEN OVER 1993

Aan deze kroniek werkten mee: mw. dr. L.J. van Soest-Zuurdeeg voor Leiden en de correspondenten mw. drs. M.C.J. Bultink, A.C.J. Duindam, J. van 't Hart, E. van der Hoeven, E. ten Hooven, E.M.Ch.M. Janson, C. Kroon, S.C.H. Leenheer, A. van der Luijt, mw. H.J.T.T.M. Meijer-van Breemen, J. Portengen, J.G. Schrage, J.H.M. Sloof, drs. J.E. van Teijlingen, Ph.H. Vonk.

JANUARI

- 1 Leiden is niet langer een art. 12-gemeente; dankzij deze status kreeg de gemeente de afgelopen 23 jaar 270 miljoen gulden extra uit het Gemeentefonds.
- 1 De politiezorg in Leiden en omstreken is van nu af aan toevertrouwd aan het korps "Midden Holland". Het nieuwe politiekantoor in Leiderdorp wordt op 1 oktober door de kroonprins geopend.
- 1 Pater passionist C. Spruit uit Haastrecht wordt de nieuwe pastoor van Warmond; hij is sinds bijna 200 jaar de eerste pastoor die niet op het voormalig Groot Seminarie te Warmond heeft gestudeerd.
- 1 In deze maand protesteert de Stichting Vrienden van Oud Hillegom tegen de nieuwbouwplannen achter het middeleeuwse Hof van Hillegom en het dempen van de Hofslot.
- 2 Start van het "Goeie Mie"-jaar in Leiden. De geplande film zou in de loop van het jaar een illusie blijken.
- 6 De oud-burgemeester van Alkemade, S. Wagenaar, overlijdt in Nieuwe Wetering.
- 7 Door het ontsteken van de verlichting "onthult" wethouder Koek het Vredesmonument op de Leidse Garenmarkt, een schepping van P.H. Stulemeijer.
- 15 Het nieuwe woning-distributiesysteem van Leiden treedt in werking; gegaagden moeten voortaan reageren op het aanbod in een veertiendaagse kranten-advertentie.
- 18 Op de voormalige Meelfabriek in Leiden brengt de kunstenaar J.W. Bruins het kunstwerk "Daar zijn de 2 kwadraten" aan, mede als hommage aan Theo van Doesburg en El Lissitzky.

- 21 Zeven allochtone vrouwen ontvangen in Leiden het diploma Kraamverzorgende uit handen van de minister van Binnenlandse Zaken.
- 23 Herdenking van het 100-jarig bestaan van de Valkenburgse ijsclub "Nooit-gedacht".
- 25 D. Schilder, hoofd van de directie Volkshuisvesting in Leiden, gaat met VUT; hij schat dat onder zijn leiding 1.200 panden zijn gerenoveerd of gebouwd.
- 28 Leidenaar Aad Berg wordt wereldkampioen marathonschaatsen op de Oostenrijkse Weissensee.
- 31 Wegens tegenvallende advertentie-opbrengsten stopt het *Leidsch Dagblad* met zijn TV-krant.

FEBRUARI

- 3 De restauratie van de dorpskerk in Zoeterwoude-dorp vindt haar bekroning in het plaatsen van de haan op de toren.
- 4 De Gereformeerde Kerk (vrijgemaakt) opent in Oegstgeest een eigen kerkgebouw.
- 9 Modehuis Sloos, in en buiten Leiden bekend als leverancier van gelegenhedskleding, sluit zijn deuren.
- 10 Opening van de Raad en Daad-winkel in Leiden Noord.
- 12 De burgemeesters van Hillegom, Lisse, Noordwijk, Noordwijkerhout, Sasenheim, Voorhout en Warmond openen met behulp van de illusionist "Royce" op spectaculaire wijze het SW-bedrijf het Spectrum in Voorhout.
- 12 De Stichting VVV-Noordwijk Promotie en de ANWB betrekken samen een geheel vernieuwd pand.
- 21 Met de komst van pastor Fr. Hazebroek wordt het Pastorale Binnenstads-team van Leiden compleet; samen met pastor J.J. Blom en de administrator parochialis pater J.C.M. van Winden heeft hij de zorg voor de parochies van de Harteburg- en de Herensingelkerk.
- 22 Op 71-jarige leeftijd overlijdt Jan Zierikzee, schoenmaker in de Bakkersteeg in Leiden. Zijn ambacht wordt voortgezet door Ginus Nusteling.
- 22 Overlijden van mr. H.J. van de Poel, oud-burgemeester van Ter Aar.

MAART

- 4 Het eerste open rolluik, op Haarlemmerstraat 149, aangebracht met subsidie van de gemeente Leiden in het kader van de beheersing van de winkelcriminaliteit.
- 8 De eerste "Pieternel Rolprijs" wordt uitgereikt aan mw. Greet Heykoop voor haar langdurige inzet in de Leidse afdeling van VIDO.

- 8 De familie Van Waveren viert het 100-jarig bestaan van de Villa Oostduin aan de Haarlemmerstraat in Hillegom.
- 10 Het Groencomplex aan de Langebrug in Leiden ontruimd; de bouwplannen staan nog niet vast.
- 11 Opening van het nieuwe pand van de Stichting Leidse Studentenhuisvesting, het voormalige Oudeliedenhuis aan de Herengracht, bestemd voor huisvesting van buitenlandse studenten.
- 12 Op 62-jarige leeftijd overlijdt de burgmeester van Leiderdorp, A.J.A.L. Bruggeman.
- 14 Het leegstaande schoolgebouw aan de Haagweg in Leiden is door kunstenaars gekraakt.
- 16 De Voorhoutse zeilster Carolijn Brouwer behaalt in Nieuw Zeeland de wereldtitel in de Laserklasse.
- 17 Herdenking van de ontruiming van het Joodse Kinder- en Doorgangshuis te Leiden vijftig jaar geleden.
- 18 Overlijden van W. Bergers sr., stimulator van verscheidene Leidse sportverenigingen.
- 19 Rugbyvereniging DIOK uit Leiden wordt voor de vijfde achtereenvolgende keer landskampioen.
- 20 Het uit 1868 daterende Flaes en Brünjesorgel in de hervormde kerk in Hazerswoude-dorp wordt na een ingrijpende restauratie weer in gebruik genomen.
- 21 De Hillegomse gemeenteraad kiest voor het Plan Meerbeek en besluit daarmee achter het Hof van Hillegom 122 woningen te bouwen.
- 25 De Stichting Historische Haven ontvangt een subsidie van f 150.000 van de provincie; zo ook de gemeente Leiden voor de passantenhaven aan de Haven. De gemeente moet deze bedragen verdubbelen.
- 29 Oprichting S(amenwerkingsverband van) O(ndernemers in) L(eiden).

APRIL

- 1 Opening tentoonstelling "Mummie onder het mes", jubileum-evenement van het 175-jarig Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Speciaal voor deze dag wordt gesuggereerd dat een mummie zal worden gereanimeerd.
- 1 Na 17 jaar burgemeesterschap van Ter Aar gaat P.J. Verhoef met pensioen.
- 2 De laatste (Engelse) kraker verlaat het Parmentier- (en Poot) complex te Leiden; bouwer De Lange/Van der Plas gaat onmiddellijk over tot sloop. Daarmee komt een einde aan jarenlange acties tot behoud van dit stadsbeeld-bepalende complex. Op 17 september gaat de eerste paal de grond in voor appartementen, winkels en de Koets-o-theek.
- 5 De gemeentelijke reorganisatie van Leiden krijgt haar beslag; de meer

- dan twintig directies worden vervangen door vijf Diensten en een Bureau.
- 11 De flat aan het Stationsplein 12 in Leiden wordt gekraakt; de krakers willen er woningen inrichten, ambachtelijke werkplaatsen, een eetcafé en ruimtes voor vergaderingen en workshops. Enkele weken wappert de Piratenvlag in top.
 - 17 Start van de Leidse museum-rondvaart.
 - 19 De Leidse Studenten Ekklesia neemt afscheid van pastor H. van Breukelen en ds. N. Bouhuijs. Het pastoresteam wordt aangevuld met ds. H. Schouten en dr. M. Barnard.
 - 20 Overlijden van M.A. Logtenberg, onder meer grondlegger van de Merenwijk in Leiden en sluitster van de Vuilverbranding.
 - 24 Ter gelegenheid van de tien jaar bestaande vriendschapsbanden tussen Woubrugge en Wordbridge wordt een herdenkingsboom aan de Van Hemessenkade in Woubrugge geplaatst.

MEI

- 1 Eervol ontslag voor de Leiderdorpse gemeentesecretaris, A.M. Willems, die vanaf 1980 in die functie optrad.
- 1 Deze maand viert de Haagse Golf- en Countryclub uit Wassenaar haar 100-jarig bestaan.
- 3 RKSv Augustinus werd 100 jaar geleden opgericht door o.a. P.J.M. Aalberse. Het eeuwfeest wordt groots gevierd.
- 6 De laatste hoogleraar Oud-Vaderlands Recht, prof. mr. H.W. van Soest, neemt afscheid van de Universiteit.
- 10 Ontvangst op het Leidse stadhuis van achttien echtparen die 60 of 65 jaar getrouwd zijn; in Leiden woont één 70-jarig bruidspaar, acht paren zijn 65 jaar getrouwd, dertig paren 60 jaar.
- 11 De Leiderdorpse sportschoolhouder Th. van Houdt overlijdt op 58-jarige leeftijd.
- 12 Bezoek van Koning Boudewijn der Belgen en Koningin Fabiola aan het Gorlaeus Laboratorium in Leiden.
- 12 Het eerste Leidse Straattheaterconcours dat georganiseerd is door Augustinus, vindt plaats.
- 13 De Leidse brandweer viert haar 50-jarig bestaan.
- 14 Het zwembad "het Waterbos" in Rijnsburg sluit definitief zijn deuren voor het publiek.
- 26 C. Meerburg, oud-wethouder en ereburger van Leiderdorp, overlijdt op 87-jarige leeftijd.
- 27 Wethouder en locoburgemeester P.J. van Rijn van Ter Aar treedt af na

een motie van wantrouwen aan zijn adres. De gemeente telt in deze week niet minder dan vier (loco) burgemeesters.

JUNI

- 1 Installatie van mw. W.Chr. Vroegindeweyj als eerste vrouwelijke burgemeester van Ter Aar.
- 1 Oplevering van de “consoliderend gerenoveerde” aula van de begraafplaats Groenesteeg in Leiden.
- 5 Antoon Koch, redacteur van de *Oegstgeester Courant* wordt door de bevolking van Oegstgeest gehuldigd; hij ontving eerder dit jaar de eremedaille van de gemeente.
- 11 De reumakliniek “Sole Mio” te Noordwijk viert haar 40-jarig jubileum.
- 17 Wethouder De la Mar, namens de Leidse gemeente betrokken bij de bouw van een vuilverbrandingsoven bij Ypenburg, wil een diepgaand onderzoek naar de reden van het mislukken van het project, dat de 35 betrokken gemeenten 130 miljoen gulden heeft gekost.
- 18 De plannen voor het winkelgebied De Sleutelhof in Leiden komen in de openbaarheid. De ontwikkelingen rond het LVC, de Stadsgehoorzaal en het winkelgebied zullen de Leidenaars nog lang bezig houden.
- 24 Als eerste in een lange rij moeten de iepen aan de Oude Vest te Leiden worden gekapt; zij zijn aangetast door de iepziekte.
- 25 Officiële opening van het gerestaureerde Huis over ‘t Hoff in Leiden, waar een gedenksteen voor de liberale politica Annelien Kappeyne van de Coppello wordt onthuld.
- 25 Voltooiing van de renovatie van het grote Leeftang-orgel in de Gereformeerde kerk van Sassenheim.
- 26 De PC Zijlwijkschool in Leiden wordt nationaal kampioen schaatsen basis-scholen.
- 29 Huldiging van Greet van der Plas, lid van de Bowlingvereniging Leiden, voor het spelen van een “perfect game” (een 300-game).

JULI

- 2 Kroonprins Willem-Alexander rondt zijn studie in de geschiedenis aan de Leidse Rijksuniversiteit af.
- 20 De gemeente Leiden baart opzien met de uitspraak “Onkruid is een verrijking van de stad”.
- 30 Overlijden van K. van Diepeningen, oud-burgemeester van Leiderdorp, op 83-jarige leeftijd.
- 30 Ir. K. Post verlaat na 25 jaar de Leidse VVV; hij wordt als voorzitter opgevolgd door dr. D.P. den Os.

AUGUSTUS

- 7 Verkoop van het eerste kaartje voor een rit met de smalspoorbaan die rond het hele Valkenburgse meer zal gaan rijden.
- 19 Als eerste deel van de herbouw van het nieuwe Leidse station wordt de toren gesloopt.
- 23 Bij de start van de zwemvierdaagse is zwembad De Vliet in Leiden versierd met spandoeken tegen sluiting. De actie krijgt succes: De Vliet blijft ten minste nog vijf jaar open.
- 30 De ROB verwijt de gemeente Leiden “obstructie van wetenschappelijk onderzoek” nu de dienst voor de tweede keer niet heeft kunnen graven in de Pelikaanstraat. Een noodopgraving kan in september toch nog worden uitgevoerd.

SEPTEMBER

- 1 “Raads-raaf” Joop Warmenhoven maakt zijn 40-jarig lidmaatschap van de gemeenteraad van Voorhout vol.
- 4 Opening van de historische timmerwerkplaats van G. Spijker bij het Cultuur-historisch museum in Ter Aar.
- 10 Het oud-archief van Zoeterwoude is ernstig aangetast door schimmel.
- 10 Oegstgeest tekent een samenwerkingsovereenkomst met Grodzisk Wielkopolski in Polen.
- 13 De Laurentiuskerk te Voorschoten is 125 jaar in gebruik.
- 15 Begin van de restauratie van de voormalige onderwijzerswoning en het Oude Raadhuis te Warmond.
- 25 De jaarlijkse missieveiling in Zoeterwoude brengt ruim f 63.000 op, waardoor het totaal aan gelden voor de missie f 1.000.000 overschrijdt.
- 30 Door het planten van een aantal bollen in de Clusiustuin herdenkt men dat 400 jaar geleden de eerste tulpen in de Leidse Hortus aankwamen.

OKTOBER

- 1 In het voormalig VROM-complex in Wassenaar nemen 500 asielzoekers hun intrek.
- 2 Opening van het Historisch Centrum Alkemade.
- 3 Langdurig en met talloze activiteiten viert de 3 October-Vereeniging haar 100ste viering.
- 7 Woningbouwvereniging “Ons Doel” uit Leiden viert haar 75-jarig bestaan.
- 16 In Zeist overlijdt op 70-jarige leeftijd de oud-burgemeester van Warmond, F.K. Langemeijer.

- 20 Met het plaatsen van de haan op de kerkspits is de restauratie van de Hadrianuskerk in Langeraar voltooid.
- 22 Mw. N. Heemskerk, de oudste inwonster van Roelofarendsveen, overlijdt op de leeftijd van 100 jaar.
- 25 De gemeente Rijnsburg krijgt de art. 12-status.

NOVEMBER

- 1 Wethouder Hans de la Mar vertrekt na tien jaar gemeentepolitiek in Leiden; hij wordt opgevolgd door Jan Laurier.
- 4 Prins Willem-Alexander woont de Internationale World Coast Conference te Noordwijk bij.
- 9 Koningin Beatrix opent het gerestaureerde kasteel Endegeest te Oegstgeest.
- 15 Het Leidse Gemeentearchief gedenkt de vrijgevigheid van A.J. Krantz, die 100 jaar geleden de bouw van een archiefgebouw mogelijk maakte.
- 18 Oprichting van De Stichting Vrienden van Trianon, die ijvert voor het behoud van deze unieke Leidse bioscoop.

DECEMBER

- 1 M. Zonneville wordt geïnstalleerd tot burgemeester van Leiderdorp, nadat J. de Bruin vanaf 8 april als interim-burgemeester was opgetreden.
- 1 Leiden fungeert als centrum voor de activiteiten in Nederland van de Wereld Aids Dag 1993.
- 1 Noordwijk en Katwijk bereiken overeenstemming over het zgn. Tussengebied.
- 7 De oudste inwonster van Rijnwoude, mw. J. Huisman uit Hazerswoude-dorp, overlijdt op 101-jarige leeftijd.
- 11 De Oud-Katholieke parochie van H.H. Fredericus en Odulphus te Leiden neemt de vernieuwde kerk, met de gereinigde wandschilderingen van Chris Lebeau, in gebruik.
- 10 Overlijden van emeritus-pastoor A.H. Schrama uit Oud-Ade.
- 12 De Antonius-parochie te Leiden krijgt samen met de parochies van H. Leonardus a Portu Mauricio en Maria Middelaars van alle Genaden twee nieuwe pastores, pater A.M.M. Walters s.m.m. en H.G. de Groot.
- 16 De verkoop van de Stadskabel aan Kabelexploitatie Maatschappij Rijnland, een dochter van EWR, brengt de gemeente Leiden 38 miljoen gulden op.
- 20 Voltooing van de restauratie van de buitenkant van de onderachtkant van molen "De Speelman" in Sassenheim, die eerder dit jaar door de gemeente aan de stichting "de Molen van Sassenheim" was overgedragen.

DS. ABRAHAM JACOBUS KRET

8 APRIL 1928 - 16 OKTOBER 1993

Als oudste zoon kwam Bram Kret in 1928 ter wereld in de Mauritsstraat 5 te Leiden waar zijn ouders een tabakswinkel dreven. Hij bezocht de lagere Gereformeerde School aan het Noordeinde, waar de heer Gathier schoolhoofd was, en daarna het Stedelijk Gymnasium, waar hij de alpha-afdeling koos. Daarna studeerde hij aan de Rijksuniversiteit Utrecht theologie (Ger. Bond in de N.H. Kerk) . Een jaar na zijn afstuderen in 1952 werd hij beroepen als predikant in de N.H. Kerk te Krimpen aan de Lek, hetgeen een eerste afscheid van Leiden inhield.

Als predikant kon hij het meesterschap over de taal verder vervolmaken en zich erin uitleven, terwijl ook de liturgische aspecten als zang en orgel blijvend zijn actieve belangstelling zouden houden. Naast het predikantschap, waarvan sommige taken en verplichtingen hem minder goed lagen, begon hij in 1955 godsdienstles te geven aan het Chr. Lyceum te Gouda. Een volledige betrekking aan het Chr. Lyceum Dr. W.A. Visser 't Hooft gaf hem de gelegenheid in 1963 Krimpen weer te verwisselen voor Leiden. Zijn plezier in preken wilde hij echter niet missen, hetgeen door het verkrijgen van de emeritus-status mogelijk werd. In deze periode valt reeds de organisatorische begaafdheid op, die zich uitte in het oprichten van organisaties op het gebied van onderwijs, sport en orgelmuziek. Sommige activiteiten hadden of kregen landelijke werking. Het kerkorgel bleef hij zijn leven lang trouw en hij had er veel plezier in om, als hij als predikant niet nodig was, nog eens zelf achter het orgel te kunnen kruipen.

De politieke loopbaan van A.J. Kret begon direct na de oorlog als lid van het Leidse Jeugdparlement. Na zijn terugkeer in Leiden werd hij voorzitter van de A.R. Kiesvereniging en in 1966 voorzitter van de A.R. Kamercentrale van de kieskring Leiden. In 1966 kwam hij voor de A.R.P. in de Leidse gemeenteraad als lid van de Prot. Chr. Lijst.

Bij de kandidaatstelling in 1970 rukte hij op naar de tweede plaats op de Prot. Chr. Lijst. Hij hoopte door een onaanvaardbaarverklaring van de hernieuwde kandidatuur van de wethouder en lijstaanvoerder van de eigen fractie, P.S. Harmsen, door links, zelf wethouder te kunnen worden. Op 21 september 1970 werd A.J. Kret met 35 van de 39 stemmen gekozen tot wethouder Stadsontwikkeling. De portefeuille omvatte de planning voor het gehele grondgebied, grondzaken, sanering en monumentenzorg alsmede

alle zaken betreffende verkeer en vervoer en tenslotte het contact tussen gemeente en universiteit.

Het ontbreken van een adequate dienst stadsontwikkeling, waarin pas verandering ten goede kwam met de aanstelling van M.A. Logtenberg, was mede oorzaak dat beleidsnota's als de Nota Voetgangersgebied (1971), de Binnenstadsnota (1971) en Bouwstenen voor het binnenstadsbeleid (1973) door de wethouder zelf geschreven werden. In de commissies en de gemeenteraad, die frequent en soms ver na middernacht vergaderden, moest de wethouder zich voortdurend verantwoorden, waarbij het vertrouwen van de niet in het college vertegenwoordigde partijen geleidelijk omsloeg in wantrouwen. De wethouder was te gedreven en te overtuigd van zijn eigen gelijk om de verleiding te kunnen weerstaan om te proberen datgene wat hem op de ene manier niet lukte via een andere weg toch nog te realiseren.

Behalve plannen en de voorbereiding daartoe, zoals bijvoorbeeld de doeleindennota Stevenshof, waarvan de uitvoering door het verzet van D'66 jarenlang vertraagd zou worden, werd ook een aantal grote projecten voortgezet en begonnen. Het meest spectaculair was de woningproductie waarmee Leiden de grootste bouwplaats van Zuid-Holland werd. In samenwerking met opeenvolgende wethouders van volkshuisvesting en de vindingrijkheid van ambtenaren werden ruim 1.000 woningen in het Morskwartier gebouwd en werd in de Merenwijk het roer drastisch omgegooid van onaantrekkelijke hoogbouw naar een wijk vol laagbouw. Financieel bleek de verandering van beleid voor de gemeente een succes, maar het aantrekken van kapitaalkrachtige bewoners van buiten Leiden kreeg geen onverdeelde steun in de gemeenteraad in verband met de woningnood bij de eigen bevolking. Het industrie-terrein de Waard kwam in handen van projectontwikkelaars en werd een luxe woongebied met 800 woningen.

Met de bouwwereld kreeg A.J. Kret steeds nauwere relaties. Vrij kort na het einde van zijn wethouderschap liet hij zich benoemen tot commissaris van Nieman Holding B.V., dat delen van de Waard ontwikkelde en waarvan de directeur ook bij de restauratie van de Zijlpoort een actieve rol heeft gespeeld. Tot zijn dood onderhield ook de firma Noorlander contacten met hem. Zo werd hij onder andere benoemd tot commissaris van Noorlander Beheer Nederland B.V.

De meeste publiciteit verwierven de binnenstadsplannen. De vaststelling van de omvang van het wandelgebied, waarbij de wethouder buiten de college-partijen om tegemoet was gekomen aan de wensen van het PAK en ook de Steenstraat daarbij had laten aansluiten, was de eerste keer dat hij duidelijk teruggefloten werd vanuit de confessionele fracties. Belangwekkender nog dan de voltooiing van de city-ring, de vernieuwing van walmuren en de aanleg

van riolering was de succesvolle oppositie van met name D'66 tegen een versterking van de winkelfunctie van de Breestraat door plannen van C & A voor een nieuw warenhuis te verijdelen, aangezien daarvoor monumentale panden opgeofferd zouden moeten worden.

De belangstelling, die de wethouder van jongsaf aan voor vervoer had en die zich ontwikkelde van spoortreinen tot vliegtuigmodellen en die later ook in de Vereniging van Nederlandse Gemeenten en landelijke vervoerdersorganisaties tot uitdrukking kwam, bleek vanzelfsprekend ook in het verkeersbeleid. Belangrijke rapporten waren de verschillende onderdelen van het Verkeers- en vervoersplan voor de agglomeratie Leiden (1971-1974). Bij de uitvoering liet hij zich echter wel degelijk overtuigen om van eigen plannen af te zien indien dat weggegooid geld zou zijn, zoals bijvoorbeeld het herstel van de Blauwpoortsbrug met behoud van de beweegbaarheid. Twintig jaar later, toen het Ministerie van Economische Zaken in het kader van de doorvaarbaarheid f 2,2 miljoen ter beschikking stelde als subsidie, werd de brug weer beweegbaar gemaakt, omdat het belastinggeld ditmaal voornamelijk door de rijksoverheid ter beschikking werd gesteld in plaats van door de

gemeente. Hadden bruggen zijn bijzondere voorliefde, zodat hij er zelfs 's nachts op uit trok om maten op te nemen, ook de problemen van wijk-ontsluitende en ringwegen hielden hem blijvend bezig. Sommige resultaten vielen weer snel ten offer aan veranderde behoeften, zoals de Plesmanlaan.

Een laatste aspect dat vermelding verdient zijn de sociale activiteiten van A.J. Kret. Het meest sympathiek was de mede-oprichting van de Stichting Huisvesting Werkende Jongeren die, geïnspireerd door het succes van de Stichting Studenten Huisvesting, onder zijn wethouderschap krachtig van de grond kwam. Daarnaast maakte hij, ondanks zijn drukke werkzaamheden, steeds tijd vrij om personen die individueel in problemen zaten met de daad bij te staan, zoals hij dat ook vroeger reeds gewoon was.

Toen het duidelijk werd dat in een volgende raadsperiode de wethouder voor links niet aanvaardbaar zou zijn en zich bovendien een linkse meerderheid ging aftekenen, besloot hij in het grootste geheim te solliciteren naar het burgemeesterschap. Bij de voorbereiding van de verkiezingen werkte hij gewoon strijdlustig mee, verdedigde fel het beleid van de afgelopen periode en was teleurgesteld dat hij geen lijstaanvoerder werd (dat was voorbehouden aan de grootste fractie, de K.V.P.). Na de verkiezingen werd bekend dat hij Leiden ging verlaten en nog voor de installatie van de nieuwe raad werd hij op 16 augustus 1974 als burgemeester van Sassenheim geïnstalleerd. Hij zou deze functie tot 1 mei 1989 uitoefenen. Zijn verdiensten voor Sassenheim werden gehonoreerd met het ere-burgerschap.

Leiden raakte hem niet helemaal kwijt. Vooral belangrijk zijn geweest zijn betrokkenheid bij de restauratie van de orgels als voorzitter van de orgelcommissie en zijn functie als secretaris van het Bestuur van de Stichting Pieterskerk. In 1986 schreef hij een historisch doorwrocht artikel over 400 jaar kerkelijke herdenkingen van het Leidse ontzet. Het waren zijn laatste specifieke activiteiten in Leiden op het einde van zijn leven, dezelfde stad waar hij in het ouderlijk huis eerst het harmonium had leren spelen en later bij Feike Asma in de Hooglandse kerk orgellessen ontving.

In het begin van 1993 openbaarde zich bij hem kanker waaraan hij op 16 oktober 1993 overleed.

Overziet men zijn werkzaam leven, dan rijst bewondering voor deze veelzijdig getalenteerde, energieke en creatieve man, die weinig zachtheid toonde bij conflicten met ambtenaren, maar daarnaast ook heel charmant kon zijn, en men begrijpt dan dat hij aspiraties had die verder gingen dan Sassenheim. Toch heeft het hem veel voldoening gegeven dat hij de wereld der regenten zelf heeft kunnen betreden en de kansen om te besturen heeft hij zich dan ook niet meer uit handen laten nemen.

H.E.A. Driessen

JAN NICOLAS VAN WESSEM

29 DECEMBER 1922 • 25 SEPTEMBER 1993

Eind september werd de aandacht van menige oudere Leidenaar getrokken door de advertentie met het overlijdensbericht van prof. drs. J.N. van Wessem, oud-directeur van het stedelijk museum De Lakenhal, met zijn twinkelend oog en onafscheidelijke pijp een vertrouwde verschijning in Leiden.

Jan van Wessem, geboren en getogen Limburger, studeerde in Nijmegen en Utrecht kunstgeschiedenis. In 1952 studeerde hij af; zijn doctoraalscriptie was gewijd aan Lucas van Leyden. Na korte tijd hoofdassistent te zijn geweest op het Kunsthistorisch Instituut in Utrecht werd hij in 1953 benoemd tot directeur van De Lakenhal, opvolger van drs. E. Pelinck. Ruim dertien jaar later aanvaardde hij, daartoe uitgenodigd, een hoogleraarschap aan de Rijks-academie voor Beeldende Kunsten in Amsterdam. In 1967 nam hij derhalve afscheid van Leiden en verhuisde naar Laren.

Jan van Wessem was een enthousiast kunsthistoricus die ook buiten zijn eigenlijke werkerterrein geïnspireerd over zijn vak kon vertellen en bij menig-een de ogen wist te openen voor de vele boeiende aspecten van de beeldende kunsten.

In zijn jaren als directeur van het stedelijk museum De Lakenhal heeft hij volop weten te profiteren van een in die periode veelzijdige opbloei van het culturele leven, van groeiende publieke belangstelling en toenemende bestuurlijke aandacht voor kunst en cultuur. Zonder te kunnen ingaan op de persoonlijke verdiensten van een ieder die bij de initiatieven ertoe en de uitvoering ervan was betrokken, memoreer ik een aantal evenementen die tijdens het directoraat van Jan van Wessem in De Lakenhal hebben plaatsge-vonden.

In het Rembrandtherdenkingsjaar 1956 werd een grote tentoonstelling “Rembrandt als leermeester” gehouden. In dat zelfde jaar vond voor de eerste maal de toekenning van de vijfjaarlijkse Rembrandtprijs van de gemeente Leiden plaats aan een eigentijdse kunstenaar. De “Amsterdamse Joffer” Coba Ritsema werd uitverkoren en zij werd, behalve met de prijs, geëerd met een overzichtsexpositie.

In de jaren daarna besteedde De Lakenhal aandacht aan Verster en zijn tijdgenoten, Jan van Goyen en Gabriël Metsu, maar ook aan eigentijdse kunstenaars als Kees Verwey, Co Westerik, Will Tweehuysen en Fer Hakkaart.

In de jaren rond 1960 verwierf De Lakenhal, dankzij forse financiële steun

van buitenaf, enkele zeer belangrijke aanwinsten, zoals een “Kruisdraging” van Cornelis Engebrechtsz. en een Jan van Goyen “Gezicht op het Huis te Merwede”.

Van de mij bekende inter-huishoudelijke en organisatorische activiteiten onder Van Wessems leiding noem ik onder andere de renovatie van de zogenaamde “schottenzaal”, waardoor veel meer mogelijkheden tot representatieve tentoonstellingen werden gecreëerd. Van groot belang, hoewel voor het publiek weinig spectaculair, was ook de herinrichting van de depotruimten, waardoor de schilderijen niet meer in rijen tegen de muur, maar overzichtelijker en minder kwetsbaar in rekken konden worden opgeslagen. Uit dit soort acties moge blijken dat Van Wessem, naast zijn enthousiasme voor de artistieke en extroverte kanten van zijn vak, ook bedrijfsmatig zijn directorale verantwoordelijkheden niet uit de weg ging.

Naast veel waardering daarvoor was er ook kritiek, met name in die kringen waar men De Lakenhal vooral zou willen gaan gebruiken als een podium voor jonge eigentijdse kunstenaars en als schouwplaats voor de “derniers cris” in de moderne kunst. Tegenover de kritiek bij zijn afscheid als zou hij als museumdirecteur geen progressief beleid hebben gevoerd, stelde Van Wessem dat je niet iets moet brengen uitsluitend omdat het nieuw is. In dat verband kon hij zich soms heel geëmotioneerd uiten: “Een heleboel mensen kunnen gewoon niet kijken. Ze hebben de mond vol over kunst maar praten elkaar alleen maar na...”

Niet onvermeld mag blijven dat in zijn periode en mede op zijn instigatie de toen wat sluimerende Vereniging van Belangstellenden in De Lakenhal werd gereactiveerd.

Behalve op zijn vakgebied is Van Wessem bestuurlijk actief geweest in onder meer de Culturele Raad van Zuid-Holland, het Anjerfonds, de Vereniging voor Penningkunst, de Leidse Volksuniversiteit K&O, de 3 October-Vereeniging en de VVV Leiden.

Als één van de aspecten van zijn veelzijdigheid noem ik ook zijn bemoeienissen met de muziek, die na zijn Leidse tijd vooral gestalte hebben gekregen in de initiatieven en activiteiten rondom het Orlando-kwartet en het inmiddels befaamde jaarlijkse Orlando-festival. In mijn herinnering was er ook al in zijn Leidse tijd een voorbeeld van die muzikale belangstelling en van een vergelijkbare activiteit: hij was als bestuurslid van de Stichting Kunstmanifestaties mede-initiator van een drietal kamermuziekavonden in het kader van het Holland Festival; in de Marekerk speelde het Vegh-kwartet de zes strijkkwartetten van Béla Bartók.

Van Wessem heeft veel gepubliceerd, maar het zou mij te ver voeren daarop in te gaan. Ik maak echter één uitzondering: in 1962 verscheen het

onvolprezen jubileumboek van de honderdjarige drukkerij Groen over de lotgevallen en de ontwikkeling van Leiden tussen 1860 en 1960. Daarin nam Jan van Wessem het hoofdstuk over het culturele leven voor zijn rekening en gaf in 55 bladzijden een overzicht over een eeuw lokale culturele geschiedenis.

Ik weet dat Jan van Wessem zich niet alleen verheugde over veel hedendaagse artistieke ontwikkelingen en over de toegenomen publieke belangstelling daarvoor, maar dat hij zich over bepaalde aspecten daarvan ook zorgen maakte. Ik meen dan ook dit In memoriam niet beter te kunnen afsluiten dan met een citaat uit het zojuist genoemde hoofdstuk.

“[...] Toch betekenen in feite de culturele verschijnselen die de materiële ontwikkeling begeleiden niet altijd een vooruitgang. De economische belemmeringen om aan de cultuur deel te nemen mogen dan zijn weggenomen en de mogelijkheden daardoor sterk uitgebreid, onze hele samenleving wordt ernstig bedreigd door een vloedgolf van trivialisme.

Een van de meest opvallende en kwalijke aspecten van onze tegenwoordige situatie is de kloof tussen de vaktaal van de specialisten op ieder gebied en

het uitzonderlijk lage peil van de middelen der massacommunicatie [...].

Het gevaar ligt niet in het verkeerde of misleidende, maar in het smakeloze en ordinaire [...] .

Kwantiteit geldt als kwaliteit, persoonlijke reacties gelden niet, de sensatie wordt geprikkeld en verruwt daardoor de emoties, die dikwijls surrogaat zijn bovendien. Het onderscheidingsvermogen wordt afgestompt en in een staat van indolentie gebracht [...] .”

Deze eigen woorden roepen -beter dan die van mij of van wie ook de herinnering op aan Jan van Wessem, niet alleen een man met “joie de vivre”, hartelijkheid en goedlachse humor, maar ook en vooral een man die serieus en gewetensvol bezig is geweest met zijn vak en zijn wetenschap en met de samenleving waarin hij verkeerde.

A. Koningsveld

Portret van Paulus Buys. Kopergravure 1614. Coll. GA Leiden.

PAULUS BUYS EN HET HOOGHEEMRAADSCHAP VAN RIJNLAND

door

M.H.V. van Amstel-Horák

Dit jaar is het vierhonderd jaar geleden dat Paulus Buys stierf. Hij overleed op 4 mei 1594 te IJsselstein in zijn hofstede "Capelle ter Vliet", waarheen hij twee jaar eerder was verhuisd. Precies de helft van zijn leven is hij aan Leiden gebonden geweest, maar de verhouding was wederzijds tweeslachtig. Aan de ene kant heeft het stadsbestuur van Leiden zijn bekwaamheid op prijs gesteld: elf jaar was hij in dienst als pensionaris. Maar toen zijn scherpzinnigheid en welbespraaktheid zich tegen de belangen en opvattingen van diezelfde geregeerders hadden gekeerd, was men verheugd dat hij in 1592 verbitterd de stad verliet. Buys was een omstreden figuur, niet alleen in zijn eigen tijd, maar ook in de moderne geschiedschrijving. Zijn rol in de ontwikkeling van de Nederlandse staat wordt zeer verschillend beoordeeld. Wenste zijn biograaf W. van Everdingen in zijn proefschrift uit 1895 volgens zijn eerste stelling "In de leerboeken der Vaderlandsche Geschiedenis behoort meer aandacht geschonken te worden aan den persoon en de werkzaamheid van Paulus Buys" en beschreef A. de Fouw hem zeer lovend, Robert Fruin daarentegen meende dat Buys "nog geheel onder de invloed stond van de prins van Oranje" en J.L. Rogier typeerde hem in zijn inaugurele rede als "heftig, hooghartig en loslippig" en stelde dat het "onjuist is in hem de leider der Staten, de spreekbuis van Holland te zien".

Paulus Buys was pensionaris van Leiden van 1561 tot 1572 en landsadvocaat van Holland van 1572 tot 1584. In 1585 en 1586 werd hij belast met opdrachten vanwege de Staten van Utrecht. Maar ook toen hield hij een band met Leiden, want hij was van 1581 tot 1592 curator van de Leidse universiteit. Dat hij daarnaast vanaf 1577 tot aan zijn dood in 1594 ook nog hoogheemraad van Rijnland was, wordt slechts door enige auteurs terloops vermeld. Omdat hij deze functie zeventien jaar bekleedde en ook vóór zijn benoeming al zitting had in commissies van Rijnland, is zijn vierhonderdste sterfdag een goede gelegenheid zijn relatie tot het hoogheemraadschap te belichten. Werkzaamheden als pensionaris van Leiden en als hoogheemraad van Rijn-

land werden vastgelegd in verslagen van de vergaderingen van dijkgraaf, hoogheemraden en hoofdingelanden en in dingboeken en rekeningen van het waterschap.' Deze stukken van het Oud Archief van Rijnland bieden aanvullende gegevens over het leven van Buys. Van Everdingen heeft dit archief niet zelf geraadpleegd." Met weglating van vele zaken die anderen hebben beschreven, worden deze gegevens hieronder van commentaar voorzien.

Adviseur van de vergaderingen van Rijnland

Paulus Buys werd in 1531 te Amersfoort geboren. Na rechtenstudies te Dôle en Angers liet hij zich in 1556 als advocaat inschrijven bij het Hof van Holland. Toen Cornelis van Veen in 1561 het ambt van pensionaris van Leiden niet meer wilde bekleden tegen het salaris dat de stad hem bood, werd Buys benoemd tegen een jaarwedde van 300 gulden en een tabberd. Tot 1572 heeft het stadsbestuur gebruik gemaakt van zijn kennis en welbespraaktheid, waar de stad in zijn ogen een veel te geringe vergoeding tegenover stelde, ofschoon zijn wedde later werd verhoogd tot 360 gulden. De taak van een pensionaris was rechtskundige adviezen te geven aan burgemeesters en vroedschap. Op hun vergaderingen diende hij aanwezig te zijn, maar behoefde er geen notulen te houden omdat dat de taak van de stadssecretaris was.

Buys was van 1565 tot 20 mei 1572 ook aanwezig bij de vergaderingen van dijkgraaf, hoogheemraden en hoofdingelanden van Rijnland.' Deze bijeenkomsten werden twee tot vier maal per jaar op het stadhuis van Leiden gehouden om te spreken over de waterstaat van Rijnland en om projecten van dijkgraaf en hoogheemraden goed te keuren. De vergadering besloot over de hoogte van de omslag die door de landbezitters moest worden opgebracht voor reparaties van dijken of aanleg van sluizen. De burgemeesters van Leiden (en Haarlem) waren daar als hoofdingeland aanwezig, omdat zij het landbezit van de gasthuizen en weeskamers van hun stad vertegenwoordigden. Zij werden in de verslagen als zijnde present geregistreerd. Buys niet, maar zijn aanwezigheid blijkt uit zijn medeondertekening van de besluitenlijsten die Jan van Brouhoven, de toenmalige secretaris-rentmeester van Rijnland, maakte. Buys heeft deze vergaderingen zeker van advies gediend en geholpen om rekesten op te stellen, maar hij was geen pensionaris van de hoofdingelanden zoals Fölting in navolging van Fockema Andreae schrijft. In de 16de eeuw was deze vergadering van Rijnland nog niet uitgegroeid tot een orgaan met een eigen ambtenaar. In 1547 bepaalden de hoofdingelanden dat hun besluiten door iemand van de stad Leiden moesten worden medeondertekend. Dit is de reden dat Buys zijn handtekening plaatste op

de verslagen van de vergaderingen.” De stad Leiden beheerde/beheert het archief van de vergadering van hoofdingelanden.

Deze vergaderingen van Rijnland gaven Buys ook bijzondere opdrachten. In 1.570 bekeek hij samen met Jacob van der Does, hoogheemraad, en Zweer Harmansz. van de Pol, baljuw van Hazerswoude, de waterhuishouding rond de polder Oosteinde van Wdarder. Deze polder van het Grootwaterschap van Woerden was een van de vele gebieden, gelegen tussen de (Oude) Rijn en de Hollandse IJssel, die eertijds via de Rijn op de boezem van Rijnland hadden afgewaterd, maar in 1363 een goedkopere uitwatering vonden op de Hollandse IJssel. Toen deze rivier in de 16de eeuw verlandde, zochten de polders weer uitwatering via Rijnlands gebied, maar moesten dan eerst voldoen aan de voorwaarden die het hoogheemraadschap stelde.” In het voorjaar van 1571 (na grote dijkdoorbraken in 1570) hadden zich ongeregelheden voorgedaan bij de Diemerdijk en de dijkwerken tussen Diemen en Naarden. Omdat deze dijken ook van belang waren voor de veiligheid van Rijnland zouden hoogheemraden en Buys daarover inlichtingen vragen en overleg plegen met de hoogheemraden van Delfland en Schieland. In maart 1572 hoorde men van plannen om het Velser- en Wijkermeer te bedijken. Dit zou betekenen dat de Spaarndammerdijk een grotere waterdruk zou moeten weerstaan. De vergadering benoemde Jacob de Jonge, rentmeester van het burggrafelijk geslacht Van Wassenaer, Heynrick van Wamele, burgemeester van Haarlem, en Paulus Buys, “pensionaris van Leyden”, tot leden van de commissie die het bezwaar van Rijnland tegen deze bedijking moesten verwoorden. Anderen kregen een opdracht om de landscheiding tussen Amstelland en Rijnland te inspecteren. Op 20 mei 1572, de laatste vergadering vóór het uitbreken van de “troebelen” van juni die de overgang van Leiden naar de Reformatie teweeg brachten, werd een oplossing gezocht voor het dichten van de vele lekken in deze waterscheiding. Leiden had bezwaar tegen het toedammen van de vele kleine vaarwegen.’

Alleen al uit het bovenstaande mogen we concluderen dat Buys zeer veel kennis bezat van de waterstaat van (Zuid-) Holland. Het hoeft ons – in tegenstelling tot Van Everdingen – niet te verbazen dat hij Willem van Oranje op 3 en 4 augustus 1574 kon raden over het openen van sluizen en het doorsteken van de Maas- en IJsseldijken, die het ontzet van Leiden mogelijk maakten.”

Gunsteling van Willem van Oranje

Als pensionaris trad Buys op als woordvoerder van Leiden in de vergaderingen van de Staten van Holland, om de opinie van zijn meesters met redenen omkleed te verwoorden. Zijn kundigheid heeft daar indruk gemaakt, zeker

ook op Willem van Oranje wanneer deze in de vergadering van de Staten aanwezig was. In de woelige beginjaren van de Opstand, toen ook veel geheim overleg werd gevoerd, verkeerde Buys in gezelschap van Adriaen van Swieten, Jacob Coppier, heer van Calslagen, en andere invloedrijke personen die contact onderhielden met de prins." Van Buys is bekend dat hij zonder schroom zijn mening gaf. Misschien imponeerde hij Willem van Oranje daarom tijdens hun ontmoetingen en kon hij de prins raken, aanspreekbaar maken voor zijn opvattingen. Op dezelfde wijze wist hij later koningin Elisabeth van Engeland voor zijn ideeën te winnen."

Inmiddels was de hoogste dienaar van de Staten van Holland, de landsadvocaat Jacob van den Eynde, in 1568 in Den Haag op last van Alva gevangen genomen en naar Brussel gevoerd. Hij overleed op 12 maart 1570 in de gevangenis van Vilvoorde. De Staten kwamen er niet toe een opvolger te benoemen, al circuleerde de naam van Buys voor deze post volgens de vroedschapsboeken van Gouda." In 1572 kreeg Buys zijn kans. Zonder uitdrukkelijke benoeming tekende hij vanaf 16 augustus op last van de Staten ordonnantiën. Of hij de eed heeft afgelegd die gebruikelijk is bij het aanvaarden van een ambt, vond ik niet in door mij geraadpleegde literatuur.'- Deze vraag laat ik over aan anderen om te beantwoorden. De Staten hebben verschillende keren een instructie voor de landsadvocaat ontworpen, maar Buys heeft deze nooit nageleefd; zie hierna. Wel klaagde hij steeds over zijn geringe bevoegdheid en lage wedde, aanvankelijk 800 karolusgulden, in 1577 verhoogd tot 1.000 en in 1578 tot 1.200." Regelmatig dreigde hij zijn werkzaamheden te zullen beëindigen. Rogier bracht dat retorisch ter sprake in zijn oratie: "De landsadvocaat, die in bijna permanente wrijving met de Staten tenminste eens per jaar zijn ambt in verbolgenheid placht neer te gooien en slechts dankzij de eindeloze tact van de prins telkens weer tot een modus vivendi met de heren kwam, had bij Leicesters komst zelfs geen zitting in de Staten."" Daarmee wilde Rogier het verschil duidelijk maken tussen de kleine rol die Buys in Holland eigenlijk speelde en die hij zichzelf toedacht naast Leicester. Rogier liet zich wel erg negatief uit over Buys. Door A.E.M. Janssen wordt hij één van de doorzetters van de Unie van Utrecht genoemd. Hij ondertekende het verdrag samen met Gerard van Poelgeest en Reynier Cant in 1579 namens de Staten van Holland."

Als landsadvocaat had Buys de functie van zegelbewaarder voor de Staten van Holland. Toen deze hem in 1580 vroegen verantwoording af te leggen over de zegelrechten en ook ter discussie stelden of deze rechten, die een fortuin opbrachten, hem toekwamen, beriep hij zich op Willem van Oranje. Deze had op eigen gezag hem in 1573 "zekere commissie-brieven" gegeven om daarmee de inkomsten van Buys te vergroten. De prins verdedigde hem

in de Staten, die uit kiesheid jegens de prins de zaak verder lieten rusten zonder erachter te komen welk bedrag de zegelrechten hem opleverden.”

Willem van Oranje begunstigde Buys ook nog op een andere manier. Op 16 augustus 1577 benoemde hij hem als hoogheemraad van Rijnland, hoewel hij als derde op de nominatie stond.” In 1577 raakten in het college drie zetels vacant, omdat de hoogheemraden die de Spaanse zijde hadden gekozen op last van de Staten van Holland niet op hun posten mochten terugkeren.¹⁸ Dit betrof twee hoogheemraden vanwege de stad Haarlem en Vincent van Lokhorst. De vier hoogheemraden die de nominaties maakten waren Adriaan van Swieten, Jan van der Does van Noordwijk, Johan van Duvenvoirde, heer van Warmond, en Gerard van Poelgeest. Voor de zetel van Van Lokhorst plaatsten drie Arent van Duvenvoirde bovenaan. Van der Does maakte een andere rangorde. Hij zette niet zijn oom, maar zijn neef Arent van Dorp op de eerste plaats en noemde Buys niet.” Hoewel Adriaan van Swieten veel contact had gehad met Buys en zij beiden de Opstand waren toegedaan, was hij voor Van Swieten derde keus. Lieten de hoogheemraden zich leiden door familierelaties of vreesden zij een gestadige, te grote uiteenlopendheid van gestemdheid die Buys toonde in relatie tot zijn omgeving volgens Rogier?²⁰ Voordien benoemde de stadhouder van de koning bijna altijd de eerst genomineerde, maar Willem van Oranje en later ook Maurits kozen regelmatig lager geplaatsten. De prins had ervaren dat Buys een grote kennis van de waterstaat van Rijnland had, zoals ook wij hebben kunnen constateren. Dat zal mede zijn keus hebben beïnvloed. Een benoeming tot hoogheemraad gold voor het leven en gaf behalve aanzien ook een aardige verdienste.” Aan de voorwaarde dat een hoogheemraad grotelijks gegoed moest zijn binnen Rijnland, voldeed Buys. Hij behoorde tot de groep “alderijcste” van Leiden.”

De instructie van de landsadvocaat

Hierboven is al vermeld dat de Staten van Holland verschillende instructies voor het ambt van hun advocaat ontwierpen, maar Buys deze niet naleefde. Volgens Van Everdingen kwam zijn verzet voort uit zijn “tegenzin om te moeten arbeiden volgens deze nauwkeurig gestelde, juist omschreven artikelen”. Buys heeft zich in ieder geval niet gehouden aan artikel 1 van de instructie van 23 maart 1581: “Hij zal geen ambten nevens het advocaatschap mogen waarnemen, hetzij binnen of buiten Holland, opdat het land ten allen tijde volkomen over hem kan beschikken”, ofschoon de Staten tevoren hadden verklaard dat de inhoud “punctueel” zou worden geobserveerd.” Het is ook mogelijk dat het ambt van hoogheemraad niet viel onder artikel 1

van de instructie. Oldenbarnevelt, die na hem landsadvocaat (raadpensionaris) werd, bekleedde eveneens het ambt van hoogheemraad, namelijk van Delfland. Ik heb geen voorschriften uit die tijd kunnen vinden over de onverenigbaarheid van de functie van hoogheemraad met andere ambten. Wel gold de regel dat men maar in één waterschap hoogheemraad mocht zijn. Maar het land kon niet te allen tijde volkomen over hem beschikken zoals artikel 1 eiste, alhoewel de werkzaamheden van een hoogheemraad niet omvangrijk waren. Wanneer het college de schouw van de Spaarndammerdijk dreef, was het gezelschap inclusief de heen- en terugreis echter wel zes dagen bezig en zeer slecht bereikbaar. Het ambt gaf aanzien en garandeerde inkomsten tot de dood. Buys, die altijd klaagde over te weinig beloning, wilde daar zeker niet van afzien. Bovendien vond hij het werk waarschijnlijk gewoon leuk. Als zoon van een welgestelde molenaar in Amersfoort, waar enkele beken samenvloeien tot de Eem, was hij van kindsbeen af vertrouwd met stromend water. Na gedane arbeid wachtte de hoogheemraden altijd een goedgevulde dis. De rekeningen van Rijnland tonen dat aan. Buys, die volgens getuigenissen zeer graag een glas lustte, moet dat hebben gewaardeerd. In Leiden genoten dijkgraaf en hoogheemraden al sinds 1506 vrijdom van accijns op wijn en bier.²⁴

Buys schond in ieder geval artikel 18 van de instructie, dat niet alleen zijn verschijningsplicht in de Raad van State, de Raad van Financiën en de Admiraliteit regelde, maar ook bepaalde dat zijn woonplaats Den Haag moest zijn. Hij is – met instemming van het stadsbestuur – gewoon in Leiden aan het Rapenburg (nr. 19) blijven wonen.” Hield hij zich niet aan dit artikel, omdat hij als hoogheemraad gegoed moest zijn in Rijnland of trok de vrijdom van accijns op wijn en bier?

Hoofdingeland van Rijnland

Na het wegtrekken van de Spaanse troepen stelde Jan van Brouhoven begin 1577 orde op zaken om het hoogheemraadschap van Rijnland zo snel mogelijk weer te laten functioneren. Hiervoor is verteld dat de Staten van Holland op zijn rekest besloten dat de hoogheemraden die de Spaanse zijde hadden gekozen, niet mochten terugkeren in het college, wat ertoe leidde dat Buys in augustus de plaats van Vincent van Lokhorst innam. Maar er waren meer praktische problemen geweest waarover hij als secretaris van Rijnland niet op eigen houtje kon beslissen (en de hoogheemraden evenmin). Sinds 1572, toen de Staten hadden besloten dat de kerken en kloosters hun goederen niet meer mochten beheren, waren de hoofdingelanden niet meer bijeengeroepen wegens het oorlogsgeweld. Omdat niet duidelijk was wie als vertegen-

woordiger van hun landerijen moest optreden, vroeg Jan van Brouhoven onder meer aan de Staten wie hij als hoofdingeland voor de landen van de kloosters moest aanschrijven voor de vergaderingen van Rijnland: de abdis van Rijsburg of haar rentmeester? Op zijn rekest werd geschreven dat de Staten hun advocaat Paulus Buys hadden aangewezen om op de eerstvolgende vergadering van dijkgraaf, hoogheemraden en hoofdingelanden (13 april 1577) de landgoederen van de kloosters Rijsburg en Leeuwenhorst en die van het kapittel van de Hooglandse kerk te Leiden te vertegenwoordigen. Beschrijvingen (oproepingen) voor die vergaderingen moesten aan hem worden gericht, opdat hij de Gecommitteerde Raden kon waarschuwen, zodat altijd een of meer gedeputeerden van de Staten konden worden afgevaardigd.²⁶ Buys verscheen ook in de vergadering van 21 september als hoofdingeland namens de Staten, ofschoon hij toen al hoogheemraad was. Dit was een wonderlijke situatie, omdat hoofdingelanden hoogheemraden toestemming moesten geven voor bestuurshandelingen waarmee veel geld was gemoeid, en Buys derhalve zijn eigen beslissing moest beoordelen. Consequenties heeft deze verstrengeling van functies niet gehad, want wegens onvoldoende quorum werd deze vergadering uitgesteld tot 1 oktober, waar hij niet meer als hoofdingeland namens de Staten is verschenen.” Over de vraag of Buys tot 1 oktober 1577 het beheer voerde over de goederen van Rijsburg, Leeuwenhorst en het kapittel van de Hooglandse kerk en of hij dan wel een ander daarvan verantwoording aflegde, kan het archief van het hoogheemraadschap geen uitsluitsel geven.“ Wel blijkt uit de stukken dat na de troebelen de toestand in 1577 zodanig was genormaliseerd dat de landerijen weer geld opbrachten. Pachten en morgengeld (= omslag van Rijnland) moesten worden betaald.” Toch ontvingen de Staten in 1577 verschillende klachten van geestelijken dat zij niet over de inkomsten van hun goederen konden beschikken, terwijl bij de pacificatie van 1576 was afgesproken dat zij in hun bezit zouden worden hersteld.“ Ik waag het insinuerende vragen op te werpen, omdat Van Everdingen onregelmatigheden noemt over leengoederen in verband met Buys.³¹

Als landsadvocaat ontving Buys jaarlijks f 1.000 uit de inkomsten van Rijsburg.”

Hoogheemraad van Rijnland

Zoals gezegd benoemde Willem van Oranje Buys op 16 augustus 1577 tot hoogheemraad van Rijnland, een ambt voor het leven. Op dezelfde dag legde hij al de eed af in de handen van zijn confraters.“ Vanaf dat moment is het mogelijk zijn bezigheden als hoogheemraad te volgen. De rentmeester

van Rijnland verantwoordde zijn uitbetalingen wegens vacaties en wagenhuren van onder anderen de hoogheemraden nauwgezet in zijn rekeningen en de heemraadsboden registreerden hun dienstreizen. Hieronder worden slechts enkele feiten uit deze zeventien jaar van zijn leven genoemd.

Als lid van het college van dijkgraaf en hoogheemraden was hij tegelijk wetgever, bestuurder en rechter voor de natte en droge waterstaat van Rijnland. Het college had tot taak — zoals tot op de huidige dag — het buitenwater te keren en erop toe te zien dat het waterpeil in zijn territorium op het ter plaatse gewenste niveau werd gehandhaafd. Tijdens de ambtsperiode van Buys is het totale onderhoud van de Spaarndammerdijk bij gedeelten overgenomen door het hoogheemraadschap. Tevoren werd het — soms gebrekkig — uitgevoerd door de dijkplichtigen (gebruikers van de aanliggende percelen). In de tweede helft van de 16de eeuw kreeg het college er bovendien een taak bij. Omdat op grote schaal werd geveend en het zuidelijk gedeelte van Holland in één waterplas dreigde te veranderen, gaven de Staten van Holland aan de drie hoogheemraadschappen Rijnland, Delfland en Schieland het toezicht op het slagturven en het ontgronden.

In de tachtiger jaren gingen de hoogheemraden zich naar mijn mening steeds meer bemoeien met de dagelijkse gang van zaken op het “kantoor” van Rijnland, omdat Jan van Brouhoven, die als secretaris-rentmeester altijd veel had geregeld, weinig aanwezig was in Leiden door zijn werkzaamheden bij de Rekenkamer te Den Haag. Na zijn dood in 1588 werd zijn functie gesplitst. Foy van Brouhoven, tot dan toe baljuw en dijkgraaf van Rijnland (en schout van Leiden), volgde zijn vader op als rentmeester.” Dirk van Egmond werd secretaris, waarschijnlijk op voorspraak van Buys. De betrokkenheid van de hoogheemraden werd nog geïntensiveerd door de afwezigheid van Pieter van der Does die op zijn beurt Foy van Brouhoven was opgevolgd in de drievoudige functie van baljuw en dijkgraaf van Rijnland en schout van Leiden. Van der Does moest namelijk als admiraal regelmatig ten strijde trekken. Afwisselend traden de hoogheemraden dan gedurende drie maanden op als plaatsvervangend dijkgraaf.” Niclaes Ruychaver, Buys en Gerard van Poelgeest namen die functie meerdere malen waar.” Als bijzondere opdracht redigeerden de twee laatsten in het voorjaar van 1593 de keuren van Rijnland die op bevel van het Hof van Holland moesten worden uitgegeven. In de vergadering met de hoofdingelanden was al op 11 augustus 1590 besloten tot een codificatie van de keuren.”

Als rechter nam Buys deel aan de zittingen van de vierschaar van het hoogheemraadschap. Deze rechtdagen werden in ieder geval vier maal per jaar gehouden, in principe op 1 januari, 1 april en 1 juli te Leiden en 1 oktober te Haarlem. Daar werden onder meer degenen berecht die door de

*Titelblad van het Keurboek van Rijnland,
1596. Bibliotheek Hoogheemraadschap
van Rijnland.*

Keuren ende Ordonnan-
tien vant Heemraetschap van Rijn-
landt / ende den ghevolghe.

Ghemaeet by Dijkgrave ende
Hogheheemraden des selfs Lants.

TOT LEYDEN,
Gedruct ten bevelen van de voornoemde Dijk-
grave/ende Hogheheemraden by Jan Paedts
Jacobszoon/ende Jan Bentzenzoon.
Inden Iare M. D. xcvi.

dijkgraaf waren bekeurd tijdens het schouwen van de Spaarndammerdijk en de Rijn of op zijn inspectie van de veenderijen. De hoogheemraden konden zich voor deze zittingen slechts excuseren wegens ziekte en “andere notelicken saecken”.³⁸ Uit de aantekeningen in de dingboeken blijkt dat Buys bijna altijd deelnam aan de zittingen, zelfs op de extra-ordinaris rechtdagen waarvoor geen opkomstplicht gold. De dingboeken geven de volgende redenen voor zijn afwezigheid: 1 april 1581 “geoccupeert in ’s lants saecken” (op 8 juni was hij ook niet bij het afhooren van de rekening van Rijnland), 2 april en 25 september 1582 “bij zijne Excellentie tot Antwerpen / in Brabant” (op 2 juli was hij wel op de rechtdag, maar 18 augustus niet op de vergadering met de hoofdingelanden), 25 september 1584 “in Den Haege gebleven bij mijn heeren Staten”. Het wel of niet aanblijven als pensionaris van Holland speelde in die maand opnieuw. Op 1 juli en 25 september 1585 was hij samen met Jan van der Does van Noordwijk in Engeland bij koningin Elisabeth. Hij maakte als afgevaardigde van de Staten van Utrecht deel uit van deze delegatie. Op 25 september 1586 en 1 januari 1587 was hij niet aanwezig

wegens “apprehensie tot Utrecht”. Na zijn benoeming door Leicester in januari 1586 om namens Utrecht zitting te hebben in de Raad van State was hij als gevolg van zijn politiek tegen Leicester gevangen genomen.” (Op 11 april 1587 kreeg hij vacatiegeld wegens zijn aanwezigheid bij het afhoren van de rekening van Rijnland en wordt dan “raedt van zijn Excellentie” genoemd.) Op 1 oktober 1590 ontbrak hij bij de rechtdag wegens het overlijden van zijn vrouw, Maria van der Mersche (“huysvrouw eerst begraven”).⁴⁰

Verdeeldheid over de omvang van het toezicht op het ontgronden (winnen van klei) werd een controverse tussen het hoogheemraadschap van Rijnland en het stadsbestuur van Leiden. Na de dood van Jan van Brouhoven escaleerde de gespannen situatie tot allerlei geldverslindende processen. Persoonlijke antipathieën speelden daarin een rol. Paulus Buys, die zijn ambtgenoot Gerard van Poelgeest aan zijn zijde vond, stond pal tegenover de kemphanen van stadse zijde: secretaris Jan van Hout en burgemeester Pieter van der Werf.” Met op de achtergrond Jan van der Does, heer van Noordwijk? Deze was vanaf 1571 hoogheemraad geweest, maar gaf in 1589 zijn ambt op omdat hij wegens de “indispositie zijns lichaems” en wegens zijn vele bezigheden niet voldoende tijd had om zich met Rijnlandse zaken bezig te houden.” Afstand doen van het ambt van hoogheemraad was zeer ongebruikelijk. Misschien kon hij zich niet verenigen met het beleid van het college en was dat de werkelijke reden.

Als leden van het college van curatoren van de Universiteit hadden Jan van der Does en Buys ook een gespannen relatie met elkaar. Door zijn gedrag veroorzaakte Buys moeilijkheden. In 1591 verweet het college hem dat Lipsius, die veel studenten naar Leiden trok, door zijn toedoen naar Leuven vertrok. De curatoren wensten hem sindsdien niet meer in hun midden te handhaven. Of Buys hierom zijn huizenbezit in Leiden verkocht en naar IJsselstein verhuisde of dat verdeling van de erfenis na het overlijden van zijn vrouw de reden voor de verkoop was, is niet te achterhalen. Voor een hoogheemraad was het zeer ongebruikelijk dat hij zo ver buiten het territoire van zijn jurisdictie, zelfs buiten Holland woonde.⁴³ Maar – het moet gezegd – hij bleef tot enkele maanden voor zijn dood vanuit Lopikerkapel zijn taak vervullen. Hij maakte begin 1593 zelfs vier reizen extra (totaal 84 dagen) naar Leiden om de keuren van Rijnland op schrift te stellen.

Bij de dood van Buys in 1594 liepen de bovengenoemde rechtszaken tussen Leiden en Rijnland al vijfjaar. Is het te boud om te veronderstellen dat zijn heengaan ertoe heeft bijgedragen dat zij een jaar later door een overeenkomst werden beëindigd? In mei 1595 stelden de hoogheemraden voor de geschillen verder schriftelijk af te doen, waaruit in november het zogenaamde 31-jarig akkoord tussen Leiden en het hoogheemraadschap voortkwam.⁴⁴

1. W. van Everdingen, *Het leven van Mr. Paulus Buys, advocaat van den lande van Holland* (Leiden 1895). De gegevens over Buys zijn aan dit werk ontleend, tenzij anders vermeld. A. de Fouw jr., *Onbekende raadspensionarissen* ('s-Gravenhage 1946) 11-44 ontleent veel gegevens aan het proefschrift van Van Everdingen, maar noemt de bewerker niet. Robert Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland, uitgegeven door H.T. Colenbrander* ('s-Gravenhage 1922) 236. L.J. Rogier, "Paulus Buys en Leicester" (Inaugurele rede Nijmegen 1948) in: *Terugblik en uitzicht 2. Verspreide @stelen* (Hilversum/Antwerpen 1965) 25-56, aldaar 32.
2. Het hoogheemraadschap van Rijnland werd bestuurd door een college van dijkgraaf en zeven hoogheemraden, dat te vergelijken is met het hedendaagse college van Rijnland met dien verstande dat het ook de bevoegdheid had recht te spreken in waterschapszaken. Vanaf 1550 mocht het college geen besluiten met grote financiële gevolgen meer nemen zonder toestemming van de hoofdingelanden. Dit waren grootgrondbezitters die niet werden gekozen, maar wegens hun groot eigendom aan land werden beschreven om te verschijnen op de vergaderingen of zich daar te laten vertegenwoordigen. Omdat de omslag per morgen ($\pm 0,8$ ha) werd geheven, moesten de hoofdingelanden uiteindelijk het meeste geld opbrengen. Zie voor verdere gegevens S.J. Fockema Andreae, *Hoogheemraadschap van Rijnland. Zijn recht en zijn bestuur van den vroegsten tijd tot 1857* (Leiden 1934).
3. E.F. van Dissel, die het archief van het hoogheemraadschap van Rijnland beheerde, verschaftte hem inlichtingen. Van Everdingen, *Paulus Buys*, 164 noot 2.
4. Oud Archief Rijnland (OAR) inv.nr. 124 minuutresolutie van 30 maart 1565 e.v.; OAR inv.nr. 21 Register van resolutiën van dijkgraaf, hoogheemraden en hoofdingelanden. Hierin zijn ook de opdrachten aan Buys vermeld.
5. H.P. Fölting, *De landsadvocaten en raadpen-*

- sionarissen der Staten van Holland en West-Friesland 1480-1795* ('s-Gravenhage 1976) 29-34; M.H.V. van Amstel-Horák, "De morgenboeken van Rijnland. Drie eeuwen ongeregeldeheid" in: *Leids Jaarboekje 77* (1985) 150-178.
6. Vergelijk G.P. van de Ven, "De uitwatering van de landstreek tussen Oude Rijn en Hollandse IJssel tot 1850" in: Ludy Giebel (red.), *Waterbeweging rond Gouda van ca 1100 tot heden. Geschiedenis van Rijnlands waterstaat tussen IJssel en Gouwe* (Leiden 1988) 9-23. M.H.V. van Amstel-Horák en R.W.G. Lombarts, *Regestenboek van het hoogheemraadschap van Rijnland* (Leiden 1992) regesten 337, 363-364, 506.
7. Volgens het tractaat van Jan van Hout over Rijnland uit ± 1594 (GAL Secr. Arch. II, 5469 en 5470) omdat deze lekken een afwatering voor Rijnland betekenden. Bovendien konden de verplichte vaarroutes tussen Gouda en Amsterdam hierlangs worden ontdoken.
8. Van Everdingen, *Paulus Buys*, 25.
9. Van Everdingen, *Paulus Buys*, 9.
10. Rogier, "Paulus Buys en Leicester", 32.
11. Van Everdingen, *Paulus Buys*, 8, 12, 19. Jacob van den Eynde stierf op 12 maart 1570 (niet 1569 zoals Van Everdingen schreef).
12. De gedrukte Resolutiën van Holland hebben een hiaat van 25 aug. 1571 tot 31 dec. 1574. Bij 10 mei 1594 melden ze naar aanleiding van zijn overlijden: "die in den jare 1572 hem heeft begonnen te laten gebruycken als advocaet van het landt". Van Everdingen, *Paulus Buys*, 20 noot 2. J.W. Koopmans, *De Staten van Holland en de Opstand. De ontwikkeling van hun functies en organisatie in de periode 1544-1588* ('s-Gravenhage 1990) 202-207, schrijft niet over een eed. H.J.Ph.G. Kaajan, de bewerker van de voorlopige inventaris *Archief van Paulus Buys, 1572-1585* (ARA 's-Gravenhage 1976) kon mij geen prompt antwoord geven.
13. Van Everdingen, *Paulus Buys*, 88.
14. Rogier, "Paulus Buys en Leicester", 32. De woorden van de prins citeert Van Everdingen, *Paulus Buys*, 76.
15. A.E.M. Janssen, "Het verdeelde Huis" in: S. Groenveld en H.L.P. Leeuwenberg, *De Unie*

van Utrecht. *Wording en werking van een verbond en ren verbondsacte*, 101-135, daar 135.

16. Van Everdingen, *Paulus Buys*, 7477.

17. In 1515 hadden de hoogheemraden van Rijnland hun recht van coöptatie verloren. Tot 1655 mochten zij drie personen nomineren, van wie de koning (de stadhouder) er een tot hoogheemraad benoemde. Nadien herstelden de Staten van Holland hen in hun oude recht. Een benoeming gold voor het leven. *Regestenboek* nr. 867.

18. OAR inv.nr. 6 fol. 70.

19. OAR inv.nr. 612 stukken 88 t/m 90. De nominatie is op 3 juni 1577 gedaan en op 7 juni verzonden door Jan van Brouhoven.

20. Rogier, "Paulus Buys en Leicester", 32.

21. In 1559 klaagde Cornelis Stalpart van de Wiele bij Filips 11 dat hij 400 pond misliep, omdat de hoogheemraden hem niet wilden nomineren. *Regestenboek* nr. 283 (12 mei 1559). Tegen het einde van de eeuw beurden de hoogheemraden veel meer aan penninggeld en vacatiegeld; vergelijk voor de 17de eeuw Fockema Andreae, *Hoogheemraadschap van Rijnland*, 188.

22. J.J. Woltjer, "De 'alderijeste' te Leiden in 1584" in: Dick E.H. de Boer (red.), *Leidse facetten. Tien studies over Leidse geschiedenis* (Zwolle 1982) 23-34. Of hij behalve huizen ook grond in Rijnland bezat, kunnen de morgenboeken van Rijnland en de daarop gebaseerde verpondingsregisters van de ambachten eventueel uitwijzen. Een werkgroep is bezig uittreksels uit de morgenboeken te indiceren.

23. Van Everdingen, *Paulus Buys*, 79-90.

24. *Regestenboek* nrs. 58, 59, 315, 519.

25. Buys kocht in 1562 een deel van Rapenburg 19, kort na 1564 het andere deel. In 1577 kocht hij Rapenburg 21. Hij verkocht de huizen in respectievelijk 1593 en 1592. Th.H. Lunsingh Scheurleer, C. Willemijn Fock, A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht, deel 1: Groenhazemburch* (Leiden 1986) 268, 275-276, 358 en 367.

26. Van Brouhoven moest de bisschop van Haarlem als administrateur van de goederen van Egmond beschrijven en eventueel de commandeur van St. Jan te Haarlem. De lijst

met vragen en antwoorden, op 5 april 1577 ondertekend door Christiaan de Rechtere, is opgenomen in een dossier over visrechten in de sluizen van de Spaarndammerdijk. Dat was ook een vraagpunt. OAR inv.nr. 4856 b. Zie ook OAR inv.nr. 6 fol. 67vs-70vs en *Resolutiën van de Heeren Staten van Hollandt en West-Vriesland, beginnende met den eersten januarij 1577*, 36-38.

27. OAR inv.nr. 21 fol. 112. De Staten van Holland deputeerden Willem van Loo en Jan Gerritsz. Buitewech.

28. Dirk van Kessel was rentmeester van de abdijgoederen van Rijsburg en Leeuwenhorst in 1577. Was Lodewijck van Treslong dat al van de kapittelgoederen in die tijd?

29. 19de rekening van Jan van Brouhoven (1577-1578) OAR inv.nr. 9602; ambachtsrekening van Noordwijkerhout 1577 OAR inv.nr. 5991. Zie ook GAL Arch. Kerken inv.nr. 1216.

30. Rekesten van de landcommandeur van de Duitse Orde over de memoriegoederen van de Pieterskerk met apostilles van 20 feb. en 10 okt. 1577 GAL Arch. Kerken inv.nr. 1165. Maria Hüffer, *Bronnen voor de geschiedenis der abdij Rijsburg I Oorkonden (tot 1620) ('s-Gravenhage 1951)* regesten 1405 en 1407.

31. Van Everdingen, *Paulus Buys*, 77-79.

32. G.D.I. Schotel, *De abdij van Rijsburg* ('s-Hertogenbosch 1851) 325.

33. Johan van Duvenvoirde, heer van Warmond, en Gerard van Poelgeest beëdigden Buys in Den Haag. OAR inv.nr. 612.

34. Sinds 1286 was de baljuw van Rijnland tevens dijkgraaf. In 1574 werd Foy van Brouhoven omwille van een betere rechtshandhaving ook tot schout van Leiden benoemd, maar deze combinatie van ambten duurde slechts tot 1595. H. Goudappel en F. Snapper, "Het Leidse schoutambt 15641795" in: *Leids Jaarboekje* 71 (1979) 31-58.

35. De hoogheemraden hadden sinds 1413 het privilege dat bij afwezigheid van de dijkgraaf de oudste hoogheemraad diens plaats innam. *Regestenboek* nr. 25.

36. OAR inv.nr. 519 fol. 1, 159vs, 199vs, 243vs; inv.nr. 520 fol. 1, 31, 101vs; inv.nr. 594 extract notulen 25 mei 1593.

37. OAR inv.nr. 22 fol. 40. Kwitantie ondertekend door zijn zoon Cornelis Buys in OAR inv.nr. 10001 b. OAR inv.nrs. 201-207.
38. OAR inv.nr. 516 fol. 28 en 53. Hoogheemraden besloten op 31 mei 1580 vier ordinair rechttdagen per jaar te houden zonder daartoe te worden beschreven. Wanneer de eerste van de maand op een zondag viel, moest men 's avonds in de "herberg" zijn om de volgende dag te "besoigneren". Of men terecht afwezig was, stond ter beoordeling van de aanwezige hoogheemraden. Tijdens de rechttdagen moest iedere hoogheemraad zijn sleutel van de privilegekist (laten) tonen op straffe van f 10 aan wijn ten behoeve van zijn confraters.
39. Zie voor zijn verhouding tot Leicester F.G. Oosterhoff, *Leicester and the Netherlands 1586-1587* (Utrecht 1988).
40. Dingboeken OAR inv.nrs. 516, 517, 519, 520, 536 en rekeningen OAR inv.nrs. 9598 t/m 9626, notulen van vergaderingen met hoofdingelanden OARinv.nrs. 21 en 22, waaruit blijkt dat hij bovendien absent was op: 8.3.1578, 11.11.1579, 30.4.1580, 19.5.1582, 14.4.1586, 11.9.1593 en na 9.12.1593.
41. OAR inv.nr. 179 Briefwisseling tussen het college van Rijnland en Johan van Banchem 17 en 19 augustus 1591. Hoe Jan van Hout dacht over Buys, Pieter van der Does en Dirk van Egmond, secretaris van Rijnland, blijkt uit zijn geschrift GAL SA 11 inv.nr. 5438. Voor de beweegredenen van Van der Werf raadplege men P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad. Een Hollandsche stad onder de Republiek* ('s-Gravenhage 1916) 71-72. Zie ook Fockema Andreae, *Hoogheemraadschap van Rijnland*, 165-172 en W.A. Fasel, "De Leidse glippers" in: *Leids Jaarboekje* 48 (1956) 68-86.
42. OAR inv.nr. 612.
43. Een enkele hoogheemraad woonde in Den Haag, omdat hij een regeringsfunctie bekleedde.
44. OARinv.nr.9629 fol. 149; GALSAI inv.nr. 1267.

*"De grote mortier" en "De kleine mortier" (resp. het derde en tweede huis links van de Stadhuispoort).
Detail van een anoniem schilderij van de Vismarkt, ca. 1600. Museum De Lakenhal.*

DE INVENTARIS VAN EEN LEIDSE APOTHEEK UIT HET JAAR 158'7

door

Henriëtte A. Bosman-Jelgersma

Als er tijdens het beleg van Leiden een volkstelling wordt gehouden blijkt, dat er op een totaal van 12.456 inwoners vijf apothekers gevestigd zijn. Drie van hen hebben een apotheek in het drukke winkelcentrum, het bon "Want-huys".¹ Bij de Botermarkt, tegenover de "Corenbrugghe", in het tweede huis vanaf de hoek "Corenbruchsteeg" woonde apotheker Claes Corneliszn. Hij zal vanuit zijn "voorhuys", waar de apotheek, de "winkel" was, vaak de bedrijvigheid op de Botermarkt hebben waargenomen. Hij stierf in 1586. Na het overlijden van zijn vrouw, een jaar later, werd de boedel op 4 april 1587 voor de weeskamer beschreven. Niet alleen de inventaris van de apotheek, maar ook het huis met alles wat men daarin aantrof. Een document, dat ongeveer 70 pagina's telt.' De laatste post van de inventaris vermeldt het bezit van Marytgen Bartholomeesdochter, de weduwe van Cornelis Claeszn. apotheker, gedateerd 23 mei 1565:.'

Apotheker Cornelis Claeszn. wordt in de weeskamerboedel van zijn zoon Claes en diens echtgenote Geertgen Huygensdr. meermalen genoemd als eigenaar van verschillende rente-, pacht- en transportbrieven. Tevens is hij koper van het huis aan de "Corenbrugghe" op 3 januari 1539.⁴

In een testament van apotheker Cornelis Claeszn. en zijn vrouw Marytgen, gedateerd 18 oktober 1540, wordt vermeld dat hun zoon Claes is van "sulcke cleyne en sobre regementen [= levenswijze], alsdat hy syne goeden nyet en weet te regeren" . . . dat hierdoor "syne huysvrouwe ende kinderen naemaels tot groote armoede ende verdriet soude moegen coemen twelck sylieden liever verhoet sagen" en krijgt Claes na hun overlijden slechts het vruchtgebruik van het erfdeel."

Daar Claes Corneliszn. volgens de stadsrekeningen voor de eerste maal in november 1539 als apotheker papier en inkt leverde," heeft hij zich wellicht in datzelfde jaar als apotheker gevestigd in het huis aan de "Corenbrugghe", dat zijn vader in januari 1539 had gekocht. Sedert 1536 was hij getrouwd met Geertgen Huygensdr.' Zij zou hem zeven kinderen schenken. Op

V.l.n.r. tabbert, baret met daaronder een kapmuts en paltrok. Anonieme gravure, 16de eeuw. Nederlands Kostuummuseum Den Haag.

13 maart 1586 maakt Claes Corneliszn. “sieckelicken van lichame in doots noot te bedde leggende” met zijn vrouw Geertgen Huygensdr. een testament, waarin zij enige veranderingen aanbrengen ten opzichte van eerdere wilsbeschikkingen.” Hij zal kort daarna zijn overleden. Zijn vrouw, hoewel op 27 januari 1587 nog steeds “clouc ende gezond van lichame”, is op 10 april van dat jaar overleden als op die datum de boedel, waarin de apotheekinventaris is beschreven, wordt opgemaakt.

Het bezit van apotheker Claes Corneliszn.

De apotheker is een vermogend man geweest. Dat blijkt uit zijn rijke nalatenschap, waaronder het grote huis met de inboedel, het goud, zilver, tin en linnengoed, de obligaties en rentebrieven.

Onder de namen van de hoogstaangeslagenen volgens een lijst uit 1584, die werd opgemaakt wegens een gedwongen lening, wordt “Mr Claes ap-teecker” genoemd bij de categorie “rycste”. Uit de fiscale registers over de periode 1550-1585, blijkt dat deze apotheker in tegenstelling tot zijn collega’s

altijd voor een veel hoger bedrag werd aangeslagen. Ook de onroerendgoed-belastingaanslag was hoog omdat het huis bij de Korenbrug niet alleen bestond uit een voorhuis, achterhuis en keuken, maar het ook meerdere kamers had, zowel beneden als boven, en nog drie zolders. De binnenplaats liep door tot aan de Korenbrugsteeg.” De aanwezigheid van een “gordyn voor de glase” in de “neercamer” gaf al een aanwijzing voor zijn rijkdom, want het gebruik van glasgordijn was in de 16de eeuw nog heel zeldzaam en bleef beperkt tot de rijkere woonhuizen.

Behalve de beschrijving van de apotheekinventaris is ook die van de kleding van de apotheker en zijn boekenbezit van belang om een idee te krijgen van zijn dagelijkse werkzaamheden.

Zijn kleding ¹²

In de kast, waarin zich zijn kleding bevond stond ook een hellebaard. Het spreekt vanzelf, dat in de woelige tijd van de 16de eeuw veel burgers een wapen in huis hadden.

Een bijzonder kledingstuk was de “swarte lakense langen tabbert met damast gevoert doctours gewyse”. Een tot aan de enkels loshangende toga, gevoerd en afgezet met zwart zijden damast, ook langs de kraag.

Waarom droeg de apotheker deze ambtskleding, die immers was voorbehouden aan de academisch opgeleide medicus? Dit was het gevolg van een ordonnantie, die in 1553 te Leiden werd afgekondigd.“ Aanleiding hiervoor was de onrustbarende toename van onbevoegden en kwakzalvers, die zich aan het medisch handelen te buiten gingen. Deze verordening liet alleen toe tot de medische praktijkuitoefening zij, die aan een universiteit tot doctor of licentiaat in de medicijnen waren gepromoveerd en daarvan een gezegelde bul konden overleggen. Maar zij, die vóór 1553, zonder academische opleiding genoten te hebben, de geneeskunde hadden uitgeoefend, mochten dit blijven doen, onder voorwaarde dat zij zich lieten examineren door tenminste twee “doctores medicinae”. Claes Corneliszn. heeft van deze mogelijkheid gebruik gemaakt.¹⁴ Hij vervoegde zich op 19 maart 1554 te Amsterdam bij de doctores Dominicus Nardus en Gherit Hendrickszn., die hem examineerden “ende expect ghenoech bevonden om te moegen medecinen componeeren ende de crancken exhibeeren in alle manieren hy ende andere practisyns in re medica tot noch toe ghedaen ende geuseert hebben”. Aan de attestatie werd op 16 april 1554 nog toegevoegd dat “Claes Corneliszn. sal moghen opereren artem medica in menschen lichaem als anderen practizynen”.

Zo kreeg deze apotheker de status van “meester-medicyn”, een neutrale ambachtelijke aanduiding.”

Titelpagina van "Herbarius in Dietsche", Antwerpen ca. 1500.

Den herbarius In dietsche

Zijn opleiding en boekenbezit

De apothekersopleiding was te Leiden in de 16de eeuw nog niet in een farmaceutisch gildeverband geregeld. Apothekers behoorden toen nog tot de heterogene groep van het gilde der "Cruydeniers en Vettewariers". Als leerling kon men bij een meester-apotheker het vak leren. In een kast in de apotheek bevond zich een doosje met "de attestatie dat Mr Claes Corneliszn. bequaem was om medicynen te componeren". Kennis van de geneeskunde zal hij wel in de praktijk hebben opgedaan.

Hij bezat een aantal boeken, maar helaas worden de titels van de "verscheyden boucken tot vyffenzestich in 't groot ende cleyn, goet ende quaet" welke zich in een Oosterse kist in het kamertje boven het achterhuis bevonden, niet genoemd. In de apotheek" stonden een "clustboucgen", een Griekse grammatica en acht medicijnboeken, waaronder drie dispensaria.

Onder de boeken welke zich in de "neercamer" bevonden,¹⁷ waren de

“Canones” van Johannes Mesue, een van oorsprong Arabisch antidotarium, waarvan de invloed op de farmacie in de Nederlanden van groot belang was. Een “herbarium” kan “Den Herbarius in Dytsche” geweest zijn, want dit was in 1500 te Antwerpen uitgegeven, een van de eerste botanische werken in het Nederlands. In dezelfde kamer stond ook de “Thesaurus pauperum” van Petrus Hispanus, een werk over geneeskunde en medicamenten. De apotheker zal dit werk voor zijn geneeskundige praktijk wellicht vaak hebben geraadpleegd. Tevens was aanwezig de “Officyes” van Marcus Tullius Cicero, een filosofische verhandeling over de zedelijke plichten.

Ondanks de summiere specificatie van dit boekenbezit, geeft dit toch een indruk over de vakliteratuur, die Claes Corneliszn. tot zijn beschikking had.

De inventaris van de apotheek

Vergelijking met een apotheekinventaris uit dezelfde periode is helaas niet mogelijk. De inventaris van een Leidse apotheek uit 1684,¹⁹ laat een groot verschil zien, want hierin treft men aan: tincturen, extracten en een “chymicastgen”, met chemische grondstoffen. Dit was het gevolg van de toenemende invloed van de ideeën van Paracelsus en zijn volgelingen.²⁰ Daarvan was in 1587 nog geen sprake.

De inventarisatie is een globale opsomming. Er zijn geen hoeveelheden en prijsindicaties in opgenomen. Vaak zijn de medicamenten niet met name genoemd en wordt bijvoorbeeld alleen vermeld: gedroogde wortelen, bloemen, pillen en poeders e.d.

Slechts zeven preparaten worden nader aangeduid: Diamorum; Mel rosarum; Unguentum ad Schabiem; Vleer-eeck; Sirope van Fiolen; Succus rosarum; Driakel. Ook een dertigtal enkelvoudige grondstoffen wordt genoemd, waaronder Papaverbollen, Wormkruid, Laurierbladeren, Thijm en Aloëhout. Onder de weinige minerale grondstoffen vindt men: Petroleum; Cerussa; Bolus; Rattenkruid; en Rode Koraal. Er waren meer dan negentig kruiden, gevuld met vetten en oliën. Hieronder was gedestilleerde boter, die werd gebruikt als zalfbasis, bijvoorbeeld in de “unguentum potabile”, een zalf die werd ingenomen “om te genesen de inwendige quetsure”.²⁰ Gereedschap als vijzels, zalf- en suikerpennen, zalfspatels, een zeef, tinnen maten, balansen en gewichten waren vanzelfsprekend aanwezig. De 74 bussen en dozen waren gevuld met specerijen. Een zeventigtal laden met allerlei gedroogde plantaardige bestanddelen zal zich wel in een speciale kruidenkast hebben bevonden, zoals dat in elke apotheek het geval was. Pleisters werden in een speciale pleisterkast bewaard. De vermelding van inkt en papier vraagt om een verklaring. In de stadsrekeningen worden betalingen vermeld” aan apotheker Claes

Corneliszn. voor levering van inkt en papier. Het maken van inkt door apothekers was in de 16de en 17de eeuw bepaald niet ongewoon. Dit werd bereid uit zwarte galnoten, ijzerzouten als groen vitriool, arabische gom en water. Men bewaarde inkt wel in runderhoorns, die door klerken en schrijvers aan de gordel werden gedragen, de zgn. "incthorens".

De 29 blauwe apothekerspotten, deels verguld, zullen de apotheek een zeker aanzien hebben gegeven. Deze potten van blauw aardewerk werden toen nog niet in Delft, maar in Antwerpen, waar zich Italiaanse pottenbakkers hadden gevestigd, vervaardigd.

De aanwezige preparaten en grondstoffen werden onder meer voorgescreven tegen pest, lepra, ontstekingen, pijn en allerlei koortsachtige ziekten als de zweetziekte. De versterkende, bloedzuiverende, laxerende en braakverwekkende middelen werden toegepast volgens de humorale pathologie van Hippocrates."

Nabeschouwing

Claes Corneliszn. is ondanks de ouderlijke bezorgheid over zijn levenswijze" een degelijke huisvader geworden. Hij werd een van de rijkste burgers van Leiden.

Nadat op 8 februari 1575 de universiteit was geopend, had ook de Leidse bevolking hiervan voordeel door de toeloop van studenten die een onderkomen zochten. Gerard Cornelis van Poelgeest, die theologie studeerde, woonde samen met zijn broer in 1577 ten huize van apotheker Claes Corneliszn., waar zij tevens in de kost waren."

Als Mr medicijn en als apotheker zal Claes Corneliszn. een druk bestaan hebben gehad. Hij heeft de beeldenstorm, het beleg en ontzet van Leiden en twee grote pestepidemieën meegemaakt. Het is denkbaar dat het in die periode moeilijk was een apotheek naar behoren te laten functioneren. Alleen reeds het verkrijgen van de benodigde grondstoffen zal veel problemen hebben gegeven. De inventaris van de apotheek, zoals deze in 1587 is beschreven, zal in de bijna vijftig jaren dat Claes Corneliszn. daar gevestigd was, farmaceutisch gezien, weinig verandering hebben ondergaan. De conclusie kan dan ook zijn, dat deze inventaris te beschouwen is als laat-middel-eeuws.

1. D.E.H. de Boer en R.C.J. van Maanen, *De Volkstelling van 1574* (Leiden 1986) 31, 42 en 65.
2. GAL Archief van de Weeskamer. Boedel nr. 1107c.
3. Zie Bijlage 1, n. 76.
4. GAL Archief van de Weeskamer, Boedel nr. 1107 c, o.m. fol. 1, 21 en 21vo.
5. GAL RA, 76a, fol. 309.
6. Onder meer in: SA 1, 622 fol. 53: "Betaelt opten XXII november 1539 Claes Corneliszn apteker voor een riem papier 34 st".
SA 1, 624 fol. 55: "Item betaelt voir een riem papiers gehaelt tot Claes d'apteker XXV st ende voir twee loeden Inthoernen V groot".
7. GAL Archief van de Weeskamer, Boedel nr 1107 c. Fol. 30 verwijst naar de Huwelijks Voorwaarden van Claes Corneliszn. en Geertruit Huygensdr., op 25 januari 1536, voor notaris Jan van Noorden. Helaas niet meer aanwezig in het archief.
8. GAL NA 51, fol. 69vo-70. Gedateerd 13/3/1586.
9. GAL NA 52, fol 26 vo.
10. GAL Secr. Arch. 11,472, Vroedschapsboek 14 juli 1584. N.M. Posthumus, *De Geschiedenis van de Leidsche Lakenindustrie* ('s-Gravenhage 1908-1939), Dl. 2, 175.
11. GAL belastingregisters 1557 t.e.m. 1585 (Bon "Wanthuys").
12. Zie Bijlage 2. Met dank aan mevr. drs. 1. Groeneweg, kunsthistoricus, die zo vriendelijk was mij uitgebreid te informeren over dit onderwerp.
13. A. Geyl, "Bijdrage tot de geschiedenis van het geneeskundig onderwijs in Leiden in de 2de helft der 16e eeuw", *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 55 11 (1911) 824832.
14. GAI, Archief Chirurgijngilde, 366.
15. J. van Herwaarden, "Medici in de Nederlandse samenleving in de late Middeleeuwen", *Tijdschrift voor Geschiedenis* 96 (1983) 348-379.
16. Zie Bijlage 1, n. 68, 69 en 70.
17. Voor de titels van deze boeken: "Noord-Nederlandse Boekerijen in de 16e eeuw", *Het Boek* 2e reeks 7 (1918) 83. L.J. Vandewiele, *De Grabadin van Pseudo-Mesues* (Gent 1962).
18. D.S. van Zuiden, "Uit den inventaris van den boedel van wijlen Adriaen Schilders, in leven apotheker, overleden in Leiden den 24en october 1684, zooals deze opgeschreven is door den notaris Frederik van den Broeck", *Pharmaceutisch Weekblad* 53 (1916) 537-544.
19. De Zwitserse geneesheer Theophrastus Bombastus von Hohenheim, Paracelsus (1493-1541) propageerde het chemische geneesmiddel, als preparaten van kwik, arsenicum en antimonium.
20. Deze "drinckelycke salve" waarin verse, ongezoeten boter werd verwerkt wordt vermeld in het *Dispensatorium Pharmacorum* van Valerius Cordus, een voorschriftenboek, dat in 1546 verscheen en nadien herhaalde malen is uitgegeven.
21. De Griekse geneesheer Hippocrates (460-377 v.Chr.) beschouwde gezondheid als een toestand die berustte op de juiste menging der lichaamsvochten, de "humoren". Zijn leer, de "humorale pathologie", veronderstelde het bestaan van vier lichaamssappen: bloed, slijm, zwarte en gele gal. Overmaat van een dezer sappen veroorzaakte ziekte. De therapie was die overmaat af te voeren door bijv. laxeren, zweten en braken.
22. H.J. Witkam, "Een lijst van lidmaten der Leidse Universiteit op 22 november 1577", *Leids Jaarboekje* 62 (Leiden 1970) 101-106.

BIJLAGE 1

In't voorhuys van twoors(zeght) huys ende beroerende d'aptekerye.

Eerst vyfentachtich aerde cruycken groot ende cleyn met alrehande gedistuleerde wateren som vol d'ander ledich eenich halff vol minder ende meerder.'
Eenen aerden cruyc met Diamorum.'
Een aerde cruycke met mel rosarum.³
Een aerde cruyck met unguentum ad schabiem."
Een cruycke met peterolye.⁵
Noch achtentwintich aerde cruycken opt benedenste bart met alrehande olien d'een ledich d'ander halff vol d'een min d'ander meer."
Noch drye oly cruycgens besyden 'tcasgen.
Noch vyff groote aerde cruycken met gedistuleerde wateren.'
Noch vyffentwintich olye cruycgens oft unguentum potgens groot en(de) cleyn.⁷
Noch een glasen fiool met vleer eeck.⁸
Een Inccttonnetgen."
Zeventhyen groote ofte cleyne aerde gescheurde ledige cruycken oft can(n)en.
Een doos met bollen."
Noch twee aerde olycruycken.
Drye tin(n) e maetgens."
Noch twee ledige tonnen met dextselen.
Noch een ton met bollen."
Een tonnetgen met roomsche kamomille.¹²
Een viercante lade met rommeling.
Een oude teems met rommeling.¹³
Noch een casgen met rollen van salff.¹⁴
Een ledige cruyc daer seroop van Fiolen in geweest es."
Een tonnetgen met wormcruyt met een ledich tonnetgen."
Noch drye scheurboucken.¹⁷
Noch derdalve riem papiers.¹⁸
Drye bollen bolus met twee stucken seruys.¹⁹
Een bosgen met spongens.²⁰
Noch vyftich geslooten ronde bussen oft doosen groot ende cleyn met alrehande drooge specerye staende opt hoochste bart tegen die coocken."
Een papier met bockesmeer ende noch een papier met ander smeer met seven sacgens met drooge cruyden hangende aende solder.²²
Noch veerthyen platte laden met blom(m)en ende gedroochde wortelen.
Noch veerthyen platte laden met rottecruyt, roodcrael en(de) euforbyum en(de) enige ledich."
Noch XXXIII ronde doosen oft bussen groot en(de) cleyn met alrehande specerye.²¹
Noch driendertich aerde cruycgens met verscheyden smouten en(de) olien.²⁴
Noch acht blaewe potten."

*In de Leidse bodem gevonden
zalfpotjes, 1 Me eeuw.*

Negenentzestich ronde bussgens met alrehande saet.
XXVIII platte viercante laetgen.
Vijff glase fiolen d'een met gedistilleerde botter en(de) d'ander met eeck.²⁶
Noch een glase pot met succus rosarum.²⁷
Thyen groote seroop becpotten met vyer andere.”
Ses blauewe met drye spikkelde vergulde potten.”
Vyfthyen blauewe seroop tuytpotten met drye hoge serooppotten.”
Noch XXXIII langwerpene serooppotten met een aerde cruyck met een decxsel.
Noch veertich langwerpene witte ende blauewe laxatyff oft concerff potten met
een driakelspot.”
Elff lange conserffpotgens.³¹
Noch een gebrooken glas met gedistuleerde botter.”
Vyerentzeventich poerbussen.³²
Een tonnetgen met wat driakels voor de beesten?
Noch XCII boschkens trocissen oft pillen oft poeren.”
Noch een Citrul met een hertshoorn.”
Een tonnetgen met laurenblaen.³⁶
Een tonnetgen met thym.³⁷
Negen oude bossen met roosen en(de) een bosch met keldersaet en(de) een bosch
met gepelde garst.³⁸
Een laetgen met cropcruyt.³⁹
Een bondel met lignum alowes.⁴⁰
Een bondel cassia ligma.⁴¹
Een bondel sandele ruby.⁴²
Een bondel cardamomi.”
Een papier met roomsche pionieset.⁴⁴
Een briefken met spodium.⁴⁵

Antwerpse strooppot, 16de eeuw.

Noch een bondel met nuces cipressie.⁴⁶
 Een bondel semen saxyfragii.⁴⁷
 Een papier met suricx zaet.⁴⁸
 Een bondel semen porseleyn.⁴⁹
 Een tobbetgen met twee ooren met XVIII bondelen met drooge speceryen.²¹
 Een sacgen met harmodactuli.⁵⁰
 Noch vier sacgens met drooge waren.
 Noch derthien sacgens groot en(de) cleyn met alrehande zaet.
 Noch twee sacgens met een spaensche noot.”
 Noch een tonnetgen met ballen.
 Noch een sacgen met malloten.“”
 Een houte schottel met Comijn.⁵³
 Noch een houtte schottel met boontgen hoolwortel.⁵⁴
 Noch vier semen.
 Een viercante lade met ledige licpotten seroop en(de) dryakel oft inctpotgens.“”
 Noch een aerde mortier met drie houte stampers.“”
 Noch seven tonnetgens met tarpentyn oft salff.⁵⁷
 Noch vyff oude potten met swynesmout en(de) diergelycke.“”
 Derthyen groote doosen met nagelen, gingevaer, caniel, soethout, rompen, galiga
 en (de) sofferaen.⁵⁹
 Drye doosen met camomille oft viercruyt.“”
 Noch een raemptgen mette recepten.“”
 Een bancgen met vier voeten.
 Item die grootste copere gegoten vysel met een yseren stamper.“”
 Noch vier andere gegoten vysels groot en(de) cleyn staen(de) opten houc met een
 copere en(de) twee ysere stampers.
 Noch drye copere poerhuyskens.⁶³

Ses paer copere schalen groot en(de) cleyn met yseren evenaers oft balanchen met een ceulse gewichte.⁶⁴

Negen salffspaters met een yseren schop met een standertgen daer die spaters op leggen.“”

Noch drye tinnen maetscannen als een pint een halff pint met een vierendeeltgen.“”

Een cleyn tinne maetgen.

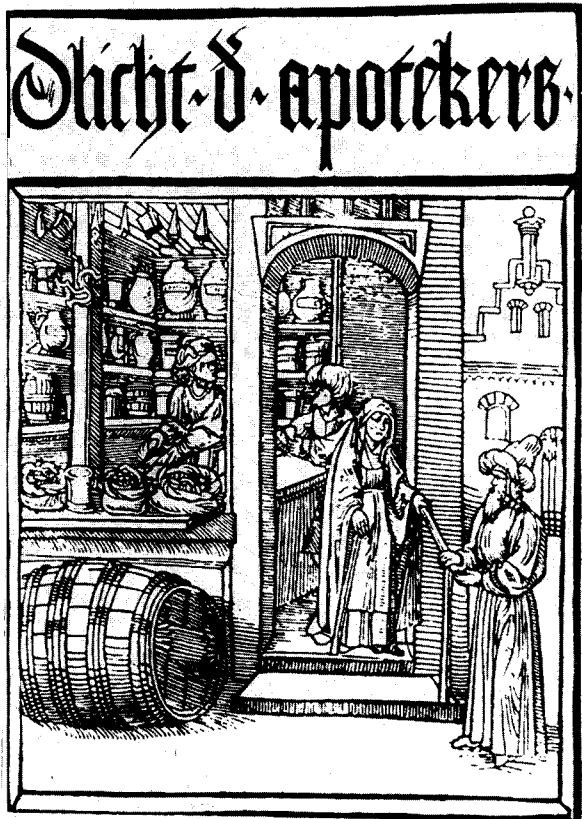
Noch acht cruytbossen.

Noch een goutwicht met een schriftoor.⁶⁷

Noch een houc inde winckel staen(de) dairinne geuonden dese naebeschreuen boucken:

Eerst een clust boucgen.⁶⁸

Gramatica greca Nicolay Leonardi.⁶⁹

Titelpagina van "Licht des apothekers", 1550.

Acht medecynboucken daer onder drie dispensarien.“

Noch sesthyen scheurboucken.¹⁷

Noch achte schuyfflaeden inden houck met zaet gomme lapides en(de) alrehande dagelicxe hantbare ware.⁷¹

Noch een grooten yseren salffpan.”

Noch drye ysere salffpannen en(de) ander rom(m)elinge onder inden houck liggende.

Drye oude stoelen.

Noch een cristalynen spiegeltgen.

Noch een cantoor daerinne liggen (de) .⁷³

Eerst een doosken met de attestatie dat Mr. Claes Corneliszn. bequaem was om medicynen te componeren.⁷⁴

Noch vyver brieven oft slapers van gene importantie tsamen gebonden en(de) inde v(oor)s. doose geslooten.⁷⁵

Noch negen quitancien van honderste pen (ning) ofte verpondingen van haer huys en (de) thuyt mitsgaders van weecgelden tsamen gevoucht en (de) byeen gebonden.

Noch bekentenisse van Jan Claeszn dair by hy verclaert dat zyn vader voor hem gecoft heeft sekere gereetschappe. In date Ao LXXXII genomen voor een slaper.

Noch d'inventaris van(de) goeden van Marytgen Bartholomeesdochter.

Cor(nelis) Claeszn. aptekers weduwe In date den XXIIIen Mey LXV met sekere memorikens daer by.⁷⁶

NOTEN BIJLAGE 1

1. *Gedistuleerde wateren*. Men liet fijngestampte verse kruiden in een destilleerketel met water of wijn eerst enige dagen uittrekken (digereeren). Na destillatie werd het vocht opgevangen in een ontvanger. In dit destillaat waren de werkzame bestanddelen van de grondstoffen overgegaan, zoals vluchtige oliën. Deze *gedistuleerde* wateren werden in recepten verwerkt.

2. *Diamorum*: likkepot van moerbeziën. De zgn. “diamiddelen” danken hun naam aan het belangrijkste werkzame bestanddeel. In dit geval dus dia (= met) en morum (= moerbezie = *Morus alba* L.). Dit preparaat wordt bereid uit het sap van moerbeziën en het sap van braambeziën (*Rubus fruticosus* L.). Men gebruikte dit bij allerlei mond- en keelontstekingen. Ook bij maagpijn, milt- en leverziekten.

3. *Mel rosarum*: rozenhoning. Een stroop, bereid met honing en sap van verse rode rozen (*Rosa canina* L.). Bij buikloop en ontstekingen van darm, mond-en keelholte.

4. *Unguentum ad schabiam*: zalf tegen schurft. “Scabies” is dan een verzamelwoord voor allerlei huidziekten, uitslag, jeuk e.d. Het heeft dus niet de moderne betekenis van schurft, veroorzaakt door de schurftmijt (*Sarcoptes scabiei*). In de zalven tegen “schurftigheid” werden stoffen verwerkt als loodwit, zwavel, aluin, terpentijn, wijnsteen e.d.

5. *Peterolye*: petroleum, steenolie (“Oleum petroleum”). Heilzaam bij jicht, podagra, pijn in de lenden e.d.

6. *Bart*: plank.

7. *Unguentum potgens*: zalfpotjes.

8. *Glasen fiool*: een glazen fles met lange hals.
Vleer eek: vlierazijn (*Acetum sambucinum*)

Bereiding door vlierbloesem (*Sambucus nigra* L.) met wijnazijn ten minste 40 dagen in de zon te laten uittrekken en dan zeven. Het preparaat was goed tegen de pest en voor roos op het hoofd.

9. *Incktonnetgen*: een tonnetje met inkt.

10. *Rollen*: papaverbollen, de gedroogde vruchten van de Slaapbol (*Papaver somniferum* L.). Hiervan werd een stroop gemaakt, die pijnstillend en slaapverwekkend werkte. Deze "Syrupus papaveris", slaapbollenstroop, werd nogal eens gebruikt om kinderen in slaap te brengen, wat regelmatig tot een vergiftiging met dodelijke afloop heeft geleid. Men wist nog niets over de werkzame bestanddelen als morfine, noch over de verslavende werking.

11. *Tinne maetgens*: tinnen maten, vaak hele en halve pinten, resp. een liter en een halve liter.

12. *Roomsche kamomille*: Kamille (*Anthemis nobilis* L.). Destillatie van de bloemen gaf kamillewater, "Aqua camomillae", dat wondhelend en koortswerend werkte.

13. *Teems*: zeef. Apothekers hadden verschillende zeven nodig, van paardehaar, gaas of perkament. Poeders werden gezeefd tot een bepaalde graad van fijnheid, wat van belang was voor de werkzaamheid.

14. *Rollen van salff*: pleisterrollen. "Salff" behoort hier tot de "harde zalven", ook wel pleisters genoemd, hoewel het geen pleisters zijn volgens de moderne opvatting. Destijds werd een pleister bereid uit olie, was, vet, eiwit en arabische gom waarin geneesmiddelen als harsen, plantenaftrekels, terpentijn en loodwit werden verwerkt. Dit mengsel werd verwarmd tot een dikke massa, een "harde zalf", waar men rollen van maakte. Deze pleisterrollen werden ordelijk bewaard in de zgn. "pleisterkast" (hier het *casgen*). Pleisters vonden toepassing als een geneesmiddel lange tijd op dezelfde plek moest worden aangebracht. Zo waren er pleisters voor maag, milt, lever en buik.

15. *Seroop* vnn *Fiolen*: violenstroop (*Sirupus violarum simplex*). Bereid uit bloemen en bladeren van het geslacht *Viola*. Bij hoest en

heesheid, algemeen bij "taye en slymige vogten".

16. *Wormcruyt*: zeverzaad (*Artemisia cina*, Berg.), waaruit men later het santonine als werkzaam bestanddeel isoleerde. Bij worminfecties.

17. *Scheurboucken*: boek, waaruit men vellen papier scheurde die dienden om grondstoffen op af te wegen of als verpakking.

18. *Derdalve Riem papiers*: een "riem" is een papiermaat en telt gewoonlijk 500 vellen. "Derdalve" = tweeëneenhalf. Er waren dus 1.250 vellen papier in voorraad.

19. *Dry bollen bolus*: drie stukken Bolus = kleiaarde, aluinaarde. Er waren in de apotheek drie soorten: "Bulus armenica", afkomstig uit Armenië en evenals "Bulus vulgaris" een rode klei door het gehalte aan ijzeroxyde, en "Bulus alba", witte klei. Bolus bestond voornamelijk uit aluminiumsilicaat en was in brokken voorradig, die moesten worden gezuiverd van stenen e.d. en worden fijngemaakt. Vooral de chirurgijns gebruikten het voor het stelpen van bloed, wegens de samentrekkende en adsorberende werking. Daarom ook bij buikloop.

twee stucken seruys: twee stukken Cerussa, ceruis, loodwit. Dit is loodcarbonaat, verwerkt in pleisters en zalven. De giftige werking van loodverbindingen was bekend, zodat men het uitwendig toepaste.

20. *spongens*: sponsen (*Spongia maritima*), werden van oudsher in de geneeskunde gebruikt. Bijv. als "slaapspons" (*Spongia somnifera*): spons, gedrenkt in bilzenkruid en opium werkte pijnstillend en narcotisch. Toegediend als tampon in de neus, sliep de patiënt snel in en kon een chirurgische ingreep ondergaan. Ook gebruikte men gebrande spons (*Spongia tosta*) bij kropgezwellen. Uit chemisch onderzoek bleek later dat veel sponsen een hoog jodium-gehalte hebben.

21. *Drooge specerye*: specerijen die thans in de keuken worden gebruikt werden vroeger voornamelijk als geneesmiddel toegepast. In de 16de eeuw aangevoerd uit andere werelden en verhandeld op de markt van bijv. Antwerpen werden deze "welriekende spece-

ryen" in recepten verwerkt. Zoals "Confectie-kaneel" waarin kaneel, kruidnagelen, cardamom, nootmuskaat, saffraan, gember dienden als "gezonde medicine tegen de vogtheit van de mage ende die rottinge die daer in es".

22. *Bockesmeer*: vet van een bok, het mannetje van de geit (*Capra hircus*) Van ganzen, eenden, honden, palingen, mensen etc. is sedert de oudheid het vet als geneesmiddel toegepast. Hetzij als zalfbasis, hetzij als zodanig, omdat men aan elk vet een afzonderlijk specifieke geneeskracht toekende.

23. *Rottecruyt*: rattenkruit (*Arsenicum album*, As_2O_3). Inwendig bij koorts, maar wegens de zeer giftige werking meestal uitwendig om "vleesch weg te vreten en te verteren", zoals bij eksterogen en wild vlees. Tevens zal in voorraad zijn geweest Geel rattenkruit (*Auripigmentum*) en Rood rattenkruit (*Sandaracha graecorum*), natuurlijke mineralen van zwavelhoudende arsenicumverbindingen. Deze stoffen werden als kleurstof in de schilderkunst gebruikt.

Rootcrael: rode koraal (*Corallium rubrum*) Door het hoge calciumcarbonaat-gehalte was deze grondstof oplosbaar in zuren. Opgelost in azijn in gebruik wegens de versterkende werking, die "alle bloedloop" stopt.

Euforbyum: ingedroogd melksap van de Toortsen van Peru (*Euphorbia resinifera* Berger). Sterk laxerend en uitwendig bij vuile wonden.

24. *Smouten*: gesmolten vet of was.

25. *Blaeuwe potten*: apothekerspotten van blauw aardewerk. Deze werden in de 16de eeuw te Antwerpen gemaakt, waar zich Italiaanse pottenbakkers hadden gevestigd.

26. *Botter*: boter. Gebruikt als zalfbasis. Omdat deze grondstof bij het bewaren ranzig zou worden destilleerde men boter om deze te zuiveren van vaste bestanddelen en water. Hiervoor gebruikte men de zgn. "Destillatio per descensum", de nederwaartse destillatie, waarbij boter in een kolf werd verwarmd en de vloeibare massa in een eronder geplaatst vat werd opgevangen. *Eeck*: azijn.

27. *Succus rosarum*: sap van verse rozen, met suiker tot een stroop gemaakt en ingedikt. De

bloemen van verschillende Rosa-soorten werden hiervoor gebruikt. Voor vele doeleinden in de receptuur. Ook in combinatie met bijv. Scammonium als purgeermiddel en om de gal uit te drijven.

28. *Seroop berkpotten*: strooppotten met een tuit en een oor.

29. *Spichelde vergulde potten*: wellicht vergulde polychrome potten met een gestippelde versiering.

30. *Tuytpotten*: eveneens strooppotten met een tuit.

Hoge serooppotten: strooppotten zonder tuit, maar flesvormig, waaruit men de stroop van boven uitgoot. Wellicht grotere voorraadpotten.

31. *Conserffpotten*: met preparaten, die bekend zijn als conserven, waarin de geneeskrachtige kruiden, vruchten e.d. werden "ingelegd" in suiker of honing. In dit geval *laxatyff* d.w.z. laxerende preparaten.

Driakelspot: een pot met "Driakel" = Theriak. Een universeel tegengift met een buitengewone geneeskracht. Een medicament tegen allerlei ziekten, i.h.b. de pest. Samengesteld uit ten minste 80 verschillende grondstoffen die vaak zeer kostbaar waren.

32. *Poerbussen*: bussen waarin tot poeder gebrachte grondstoffen.

33. *Driakels voor de beesten*: Theriak voor het vee, een veel goedkoper en eenvoudiger recept (zie n. 31). In dit verband is bekend het "Teriaca rusticorum", dat voornamelijk bestond uit knoflook (*Allium sativum* L.).

34. *Boschkens trocissen oft pillen oft poeren*: bussen met trochiscus (platte ronde tabletten), pillen, poeren (poeder).

35. *Citruul*: watermeloen (*Citrullus vulgaris* Schrad.). Het zaad van deze grote vrucht werkte verkoelend, verfrissend en verzachtend.

Hertshoorn: hertengewei (*Cornu cervi*). Geraspt, als gelei tegen koorts. Gebrande hertshoorn werkte samentrekkend en adsorberend.

36. *Laurenblaeu*: laurierbladeren (*Laurus nobilis* L.). Maagversterkend en eetlustopwekkend.

37. *Thym*: echte thijm (*Thymus vulgaris* L.). Als hoestmiddel, maar ook "om de pisse ende maandstonen te verweken".

38. *Keldersaet*: de giftige besses (= saet) van de kelderhals, peperboompje (*Daphne mezereum* L.). Werkt sterk laxerend, braakverwekkend en vruchtafdrijvend.

Gepelde garst: parelgort (*Hordeum perlatum*) Werkt verkoelend en verzachtend.

39. *Cropcruyt*: zwart nieskruid (*Helleboris niger* L.). Een zeer sterk purgeermiddel.

40. *Lagnum alowes*: aloeshout, paradijshout (*Aloexylon agallochum*). Op gloeiende kolen smelt het als hars en doodt de wormen.

Bondel: een bos, ook een pak.

41. *Cassia ligma*: Chinese kaneel (*Cassia lignea*), een soort kaneel, maar houtachtig, anders van kleur en smaak. Versterkend en samentrekkend.

42. *Sandele ruby*: rood sandelhout (*Pterocarpus santalinus* L.). Hartversterkend.

43. *Cardamomi*: kardamom (*Elettaria cardamomum* Maton.) Werkt bij de "Gebreken van Hoofd, Maag en Lijfmoeder".

44. *Roomsrhepionieset*: pioenzaad (*Paeonia officinalis* L.). Bij nachtmerries.

45. *Spodium*: ook geheten "ebur combustum", gebrande ivoor, olifantstand. Versterkend en samentrekkend.

46. *Nuces cipressie*: cypresnoten, van cypreskruid (*Santolina chamaecyparissus* L.). Het zaad als wormmiddel.

47. *Semen saxyfragii*: zaad van steenbreek (*Pimpinella saxifraga* L.). Bij klachten van blaas, nieren en milt.

48. *Suricx zaet*: zuringzaad, uit Zuring (*Rumex acetosa* L.). Samentrekkende werking.

49. *Semen porseleyn*: porseleinzaad (*Portulaca oleracea* L.). Verkoelend bij ontstekingen.

50. *Harmodactuli*: hartjeswortel (*Hermodactylus tuberosus* Salisb.). Buikzuiverend.

51. *Spaensche noot*: wellicht is dit de Spaanse hazelnoot (*Corylus avellana* L.). Hielp tegen de pest. "Syn de lever seer nut en maecken de ghesonden seer haest vet".

52. *Malloten*: melote bloemen, akkerhoningklaver (*Melilotus officinalis* Willd.). Pijnstillend en verzachtend.

53. *Schottel met Comyn*: een schotel mer komijnzaad. Komijn (*Cuminum cyminum* L.) Goed voor de vrouwen "die gebaert hebben".

54. *Boontgen hoolwortel*: Boontjes holwortel. Zaaddoosjes van de Pijpbloem (*Aristolochia longa* L.) Als afkooksel bij keel- en mondziekten.

55. *Licpotten*: likkepotten. Ondiepe potjes, waarin een preparaat met honingconsistentie, dat men al likkend kon innemen.

56. *Mortier*: evenals de vijzel diende de mortier voor het fijnmaken van grondstoffen, met behulp van een houten stamper. Een mortier was altijd van aardewerk of bijv. albast. De vijzel was altijd van metaal.

57. *Tarpentyn*: terpentijn. Harsachtige balsem uit de stam van de lorkenboom (*Larix decidua* Mill.). Samentrekkend en zuiverend. Bij long- en nierziekten en huidproblemen.

58. *Swynesmout*: varkensvet. Als zalfbasis.

59. *Nagelen*: kruidnagels. Bloemknoppen van de kruidnagelboom (*Eugenia caryophyllata* Thunb.).

Gingevaer: gember. Wortelstok (*Zingiber officinale* Rosc.).

Caniel: kaneel. Bast van de kaneelboom (*Cinnamomum zeylanicum* Breyne.)

Soethout: zoethout. Wortel (*Glycyrrhiza glabra* L.)

Rompen: rompennoot, muskaatnoot. Zaadkern (*Myristica fragrans* Houtt.).

Galiga: galanga. Wortelstok (*Alpinia officinarum* Hance.).

Sofferaen: saffraan. Stempels van de Crocus (*Crocus sativus* L.)

De bovengenoemde "welricckende speceryen" hadden elk meerdere, specifieke geneeskrachtige eigenschappen. Zij werden in de 16de eeuw naast andere grondstoffen verwerkt in recepten, als "Aromaticum caryophyllatum", een gearomatiseerde likkepoot, die de maag en het hart versterkte, tegen misselijkheid, braken en verrotting van de maag hielp, de spijsvertering stimuleerde en de winden oploste (zie n. 21).

60. *Camomille*: echte kamille (*Chamomilla vulgaris*). Versterkend en koortswerend.

Viercruyt: groene wrangwortel (*Helleborus vi-*

ridis I.). Vooral gebruikt bij het vee: het "vuur" bij varkens bijv.

61. *Raemptgen*: een houten stellage, waarin recepten werden bewaard in laadjes of rakjes.

62. *Grootste copere gegoten vysel*: deze stond meestal in de apotheek op een houten of stenen voetstuk en diende voor het fijn "stoten" of "stampen" van grote hoeveelheden drogerijen.

63. *Poerhuyskens*: poederbusjes of strooibusjes. Voor het strooien van poeder over pillen, opdat deze niet aan elkaar kleefden.

64. *Evenaers oft balanchen*: apothekersbalansen met koperen schalen.

Ceulse gewichte: gewichten, afgeleid van het Keulse pond (= $\frac{1}{2}$ pond). Speciaal gebruikt in de 15de en 16de eeuw.

65. *Salffspaters*: zalfspatcls. Spatels met een breed, metalen uiteinde (= yseren schop). Gebruikt bij de zalf- en pleisterbereiding.

Standertgen: een standaardje, rekje, om de spatels op te leggen en onder bereik te hebben.

66. *Tinne maelgen*: tinne maten van een pint (= 1 liter), een halve pint (= $\frac{1}{2}$ liter) en een vierendeel (= $\frac{1}{4}$ liter).

67. *Goudwicht*: schalen en gewichten om goud te wegen.

Schrijftoor: schrijfflessenaar.

68. *Clust* boucgen: een boek aan een ketting of

met een slot.

69. *Gramatica greca*: Griekse grammatica.

70. *Dispensarien*: receptenboeken, waarin voorschriften waren opgenomen voor bereiding in de apotheek. Te denken valt aan: het "Antidotarium Nicolai", het "Licht der Apothekers" en het voorschriftenboek van Valerius Cordus.

71. *Zael Gomme Lapides*: zaden, gommen, gesteenten. De Lapides, waaronder verschillende halfedelstenen, werden fijngemaakt en in de recepten verwerkt.

72. *Salffpan*: zalfpan. Zalven moeten homogeen en smeerbaar zijn. Daartoe werd het mengsel van geneeskrachtige stoffen in olie, vetten en/of was onder verwarming gesmolten in een ijzeren pan en tot bekoeling geroerd.

73. *Cantoor*: gesloten kast voor het opbergen van belangrijke papieren.

74. Een doosje, waarin een verklaring of getuigschrift, dat Mr. Claes Corneliszn. geschikt bevonden was om medicamenten klaar te maken.

75. *Slaper*: een rente- of schuldbrief.

76. Inventaris van de goederen van de weduwe van apotheker Cornelis Claeszn., die de vader was van Mr. Claes Corneliszn. Gedateerd 23 mei 1565.

BIJLAGE 2

Clederen van Mr. Claes Corneliszn. bevonden inde cleerkasse opte voor - bovencamer.

Eerst een wit fustyne wambas met twee swarte schoon fluwele mouwen.'
Een witt canefasse wambas, met groff greyne mouwen."
Noch een nyeuwe swarte lakense slechte brouck.'
Een schoone swarte lakense palsrock met mouwen geboort met fluwele.'
Noch een swarte lakense palsrock sonder mouwen met fluwele passement geboordet.
Een doncker tenete schoone manstabbert met damaste slippen.'
Noch een swarte lakense langen tabbert met damast gevoert doctoorsgewyse.⁶
Een paar trypte toffelen.⁷
Een swarte ronde bonet."
Een swarte dagelicx brouck.
Noch een zwarte dagelicxe paltrock sonder mouwen.
Noch een ronde bonet met een fluwele capmutz."
Een swarte lange mantel met bay gevoert."
Een hellebaert."
Vyer nyeuwe hemden met een out hemdt.
Een dosyn noesdoucken.
Noch een rode fluwele beff met twee rode satyne voorstucken die voor opte hant gestaen hebben."
Noch een slaepmutz met twee capmutzen.

1. *wil fustyne wambas*: wambuis van een linnen-katoenen weefsel.
2. *canefasse wambas*: wambuis van grof linnen.
groff greyne mouwen: mouwen van een wollen-zijden weefsel.
3. *slechte brouck*: eenvoudige, alledaagse broek. Het laken waarvan de broek was gemaakt was in die tijd het mooiste en duurste wollen materiaal.
4. *palsrock*: ook wel paltrok. Bovenbuis, gedragen over het wambuis, een aansluitend lijf met aan de taille in brede plooiën aangezette schootpenden, tot even boven de knie. Wat de functie betreft, te vergelijken met ons vest. Mouwen waren vaak ook losse onderdelen.
5. *tenetr*: roodbruine kleur.
tabbert: tabbaard, ongetailleerd bovenkleed met mouwen. Lengte tot even onder de knie tot enkellang. Een tabbaard had lange mouwen, vaak met een split boven de elleboog, waardoorheen men de onderarm kon steken. Het kledingstuk hield het midden tussen een colbert en de jas van nu.
slippen: sjaalkraag.

6. *doctoorsgewyse*: een enkellange tabbard met een zijden damasten voering, die langs de voor- en bovenkant en langs de sjaalkraag zichtbaar was. Gestudeerde doctores medicinae droegen een deftiger ambtskleding, vaak met zwart fluweel of bont afgezet.
7. *trypte*: trijp, fluweel met een wollen pool.
8. *bonet*: baret.
9. *capmutz*: onder de baret gedragen om die passend te maken.
10. *mantel*: een cape met kraag.
bay: baai, dik, grof wollen weefsel, meestal donkerrood.
11. *hellebaert*: een wapen waarmee gestoken en gehouwen kon worden; een strijdbijl aan een lange spies.
12. *rode fluwele beff met twee rode satyne voorstucken voor opte hand*: waar de kleding toen overwegend zwart was, konden de welgestelden zich veroorloven om een bef van rood fluweel en rood satijnen manchetten of Ondernemouwen te dragen. Dit was een teken van welstand omdat de rode stof nogal kostbaar was en stond bovendien heel deftig.

DE JONGE REMBRANDT IN ZIJN ATELIER, 1629

Een perspectivische analyse van een paneeltje
in het Museum of Fine Arts in Boston

door

L.D. Couprie

Mocht er ooit getwijfeld zijn aan de authenticiteit of de eigenhandigheid van een aan Rembrandt toegeschreven schilderijtje (afb. 1), dat tegenwoordig tot het bezit van het Museum of Fine Arts in Boston behoort,' dan is dat een gepasseerd station: de onderzoekers van het "Rembrandt Research Project" (vanaf dit punt aan te duiden als RRP), die successievelijk alle op naam van Rembrandt staande schilderijen bestuderen, zijn tot de eensluidende conclusie gekomen dat het hier om een puntgaaf en eigenhandig paneel gaat, dat uit 1629 moet dateren.'

De opinies zijn nog wèl verdeeld over de vraag wie de jonge man moet voorstellen, die vanaf een afstand van een meter of drie naar een schilderstuk (in wording?) staat te kijken. Meestal houdt men het op de jonge Rembrandt zelf, maar ook wordt wel verondersteld dat Rembrandt hier een leerling, de naderhand zo beroemd geworden Gerard Dou, weergaf.

Zowel voor het één als het ander zijn argumenten aangevoerd. In dit artikel zal enig nieuw materiaal worden gepresenteerd ten gunste van de bewering dat Rembrandt via dit kleine paneeltje van (thans) 25,1 bij 31,9 centimeter vooral over zichzelf – historieschilder-in-spe die hij was – een uitspraak deed.

Om te beginnen in het kort iets over de gangbare opinies.

Wat betreft Gerard Dou: hij begon in 1628, 14jaar oud, aan een leertijd in Rembrandts atelier. Rembrandt zelf – geboren in 1606 – was een jaar of acht ouder. Er zijn auteurs die, op basis van de indruk die het schilderij op hen maakt, van oordeel zijn dat er een jongen is weergegeven wiens leeftijd aardig overeenkomt met die van de jeugdige Dou. Dit oordeel berust -zo zal verderop duidelijk worden – op een verkeerde inschatting van de lichaamslengte van de jonge man.

De laatste tijd is het gangbaarder om te verwijzen naar de zelfportretachtige studies van zijn eigen kop, die Rembrandt in zijn vroege jaren maakte,

Afb. 1. Kunstenaar in zijn atelier. Schilderij van Rembrandt Harmensz. van Rijn, 1629. Museum of Fine Arts, Boston.

allereerst in Leiden en aanvankelijk ook in Amsterdam, nadat hij naar die stad verhuisd was (afb. 2). Onder die schilderijen en tekeningen en etsen zijn er enkele, waarop hij zich een vergelijkbare “verwonderde” gelaatsuitdrukking heeft gegeven, met hoog opgetrokken wenkbrauwen.

Twee van de auteurs die het op Rembrandt zelf houden, Bauch en Van de Wetering, hebben een interessante aanvullende argumentatie opgesteld; zij deden dat respectievelijk in 1960 en 1976.

De Duitse kunsthistoricus Kurt Bauch stuitte op een embleemboek uit 1632, waarin aan de hand van het voorbeeld van een schilder duidelijk wordt gemaakt dat je alleen via gestaag volhouden tot successen komt (afb. 3). Rembrandt zou van het in het boekje afgedrukte prentje weet hebben gehad

Afb. 2. Zelfportret van de jonge Rembrandt.

Afb. 3. Pagina uit de *Emblemata Politica* van Justus Reifenberg, 1632.

doordat de gravures, die later als illustraties in het embleemboek werden benut, al in 1624 in omloop waren. Men ziet een schilder voor zijn ezel staan. Het schilderij op de ezel is zó naar ons toegekeerd dat we hem een horizontale lijn kunnen zien trekken – waarmee rechttoe-rechtaan het bij-schrift gevisualiseerd wordt: “geen dag zonder lijn” (“nulla dies sine linea”, zoals er letterlijk staat in het Latijn):”

Bauch veronderstelt nu dat Rembrandt, via zijn schilderijtje, op typisch 17de-eeuwse wijze (door voor de goede verstaander te refereren aan een embleematisch motief met een overbekende, in eerste aanleg via de Romeinse auteur Plinius overgeleverde lijfspreuk van de Griekse schilder Apelles) duidelijk wilde maken dat hij een ijverige en technisch bekwame schilder was of hoopte te worden. Bauch gaat hierbij voorbij – laten we ons dat realiseren – aan het opmerkelijke gegeven dat wij nimmer zullen kunnen zien wat Rembrandts schilder wèl ziet.

Daartegenover beschouwt E. van de Wetering de “inhoud” van het stuk in Boston als een soort van stellingname van Rembrandt tegenover drie opinies omtrent de ware schilderkunst, zoals die in Rembrandts tijd naast elkaar stonden.

Rembrandt maakt hier zichtbaar, aldus Van de Wetering, dat hij wel wat op had met de opinie, dat een goed schilderij feitelijk “in de geest” ontstaat, en niet in de allereerste plaats de uitkomst is van – als andere mogelijke bronnen – geduldige ijver danwel gelukkig toeval. Van de Wetering interpreteert de “verwonderde” gelaatsuitdrukking van de Jeugdige schilder als het uiterlijke blijk van het innerlijke proces van zorgvuldig afwegen en nadenken, dat bij de “in de geest” schilderende kunstenaar hoort.

Twee elkaar zo goed als uitsluitende duidingen van de bedoeling van het schilderij staan dus naast elkaar. Voorshands is het niet mogelijk, zo komt het mij voor, om één van de twee, of allebei, als onjuist aan te merken. Evenmin is het zonder aanvullende argumentatie mogelijk om de ene interpretatie juist te achten dan de andere. Dat aan het eind van deze bijdrage de door Van de Wetering naar voren gebrachte duiding op mij de indruk maakt de meest plausibele te zijn, kondig ik nu vast aan.

Wat zien we eigenlijk. Een korte beeldbeschrijving is wel op haar plaats.

Een jonge schilder staat, met het penseel in de hand, te kijken naar een groot paneel, dat op de schildersezels voor hem staat. Zijn gezicht drukt aandacht, misschien zelfs verwondering of onzekerheid uit, maar daarmee wordt niet duidelijk of er al iets te zien is op het paneel (wat je op het eerste gezicht geneigd bent te vermoeden), of dat hij nog met het feitelijke schilderen moet aanvangen. Dat zal altijd een raadsel moeten blijven. Van de Wetering heeft gesuggereerd (en Schwartz valt hem in zijn monografie over Rembrandt bij; vgl. noot 2) dat de voorstelling al in een enigszins gevorderde staat moet zijn, want de schilder heeft in de linkerhand een aantal “reserve”-penselen, hetgeen er op zou kunnen wijzen dat hij met meer dan één kleur verf bezig is.

Voorts zien we gedetailleerd een kaal vertrek met een planken vloer, waarvan alle overlangse naden te tellen zijn. Het deurtje rechts is zorgvuldig weergegeven, alsook de beschadigingen in het pleisterwerk. Zo op het oog staat de schilder niet veel meer dan een meter van de achterwand vandaan, met achter zich een eenvoudige houten tafel en een massieve wrijfsteen, die op een houten blok is gezet. Aan de muur hangen twee paletten aan één spijker.

In zijn Leidse jaren schilderde Rembrandt in de regel duidelijk en precies, maar voor zijn doen heeft hij hier wel erg veel aandacht besteed aan een

“reconstrueerbare” ruimtesuggestie – zózeer zelfs dat de kijker onwillekeurig denkt dat hier wel eens een hoekje van Rembrandts eigen Leidse werkplaats zou kunnen zijn weergegeven.”

Van meer belang is, dunkt me, het volgende: bij nader toezien lijkt het paneeltje een zo regelmatige structuur te hebben dat de gedachte postvat dat Rembrandt zich aan het begin van zijn in 1625 aangevangen loopbaan als zelfstandig schilder gedurende enige tijd in de regels van het perspectiefschilderen heeft verdiept.

Dat is een tamelijk onverwachte uitkomst, want als men Rembrandts totale oeuvre overziet – zowel de schilderijen als de etsen en tekeningen – dan is het in één oogopslag duidelijk dat hij in het algemeen niet veel op had met het soort van “geconstrueerde” kunst, waarin de ruimtesuggestie tot stand komt via zorgvuldig meten en rekenen.

Rembrandts onnavolgbare manier om de dingen levensecht voor de kijker neer te zetten berustte later in zijn leven, toen hij zijn eigen vorm gevonden had, immers op zaken als het scheppen van felle licht-donker contrasten met soms “geheimzinnige” lichtbronnen, op het uit het duister laten opdemen van gestalten, en (vooral in zijn schilderijen) op een dikwijls tot een gedurfd minimum teruggebrachte suggestie van ruimtelijke structuren en stofuitdrukking.

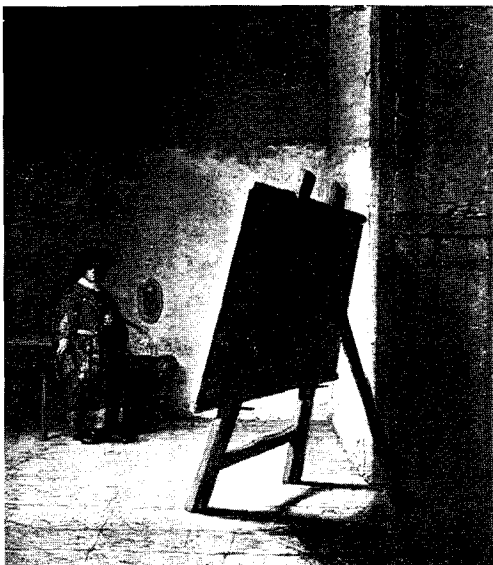
Twee overbekende voorbeelden ter verduidelijking: 1. bij “De Staalmeesters” (een schilderij in het Amsterdamse Rijksmuseum) had Rembrandt, om bij de kijker het beoogde gevoel van ruimte op te roepen, ruimschoots voldoende aan een blik enigszins van onderaf en aan een voorzichtige aanduiding van een gelambriseerd vertrek; 2. op de mantel van burgemeester Jan Six (wiens portret het absolute glanspunt is van de particuliere collectie Six in Amsterdam) zijn de gouden tressen met niet meer dan een stel trefzekere vegen veeleer geëvoceerd dan echt weergegeven.

Tekentechnisch verantwoorde perspectivische weergave kwam – zo is men geneigd te denken – in Rembrandts kunstenaarsvocabulaire niet voor. Daarom verdient de constructieve precisie, die Rembrandt in zijn nu in Boston bewaarde schilderijtje kennelijk nastreefde, meer dan gewone aandacht.

Alvorens het in de vorige zin omschreven punt aan de orde kan komen moet nog iets gezegd worden over de herkomst van het schilderijtje.

Toen het stuk in het jaar 1938 in het Museum of Fine Arts in Boston (USA) belandde, kwam het uit de collectie van een in diezelfde stad woonachtige particuliere verzamelaarster, mevrouw Zoe Oliver Sherman (vgl. noot 1).

Dertien jaar eerder was het op een veiling in Londen verworven door een

Afb. 4. Foto van Rembrandts' schilderij "Kunstenaar in zijn atelier" voordat het aan onder- en bovenzijde van in de 18de eeuw aangebrachte strippen ontdaan is, ca. 1925.

Londense kunsthandelaar, Captain Langton Douglas. Toen deze het stuk in handen kreeg vormde het, samen met een ander stuk, een stel van ongeveer gelijke afmetingen. Van beide schilderijtjes wordt vermeld dat ze ca. 37 cm hoog waren. Verderop zal berekend worden dat het "Atelier" aanvankelijk 36,8 cm hoog moet zijn geweest. Dit stuk had dezelfde breedte, die het nu nog heeft (31,9 cm), terwijl het andere schilderij, een tafereeltje met rustende reizigers, 33,7 cm breed was.

Het vermoeden is gerechtvaardigd dat de twee schilderijen halverwege de 18de eeuw gelijk van formaat werden gemaakt. Als het tweede stuk, dat op papier geschilderd is, op dat moment niet al op een paneeltje was geplakt, dan zal dat toen wel gebeurd zijn. Inmiddels wekt dat niet zoveel belangstelling meer, omdat men ervan overtuigd is geraakt dat het géén Rembrandt is.

Met "Het Atelier" ligt dat geheel anders: dat is kennelijk wél een goudzuiver Rembrandtschilderij, en diensgevolge is er alle aanleiding om het te betreuren dat dat terugbrengen van het stuk tot zijn veronderstelde oorspronkelijke vorm uitgevoerd werd op instigatie van een kunsthandelaar of een particuliere collectionneur, en niet pas nadat het in het jaar 1938 aan het museum in Boston was overgedragen: vermoedelijk had men dan de twee strippen, die er vanaf moesten, wel bewaard.

Een fotografische opname van het schilderijtje, gemaakt voordat de "fatsoe-

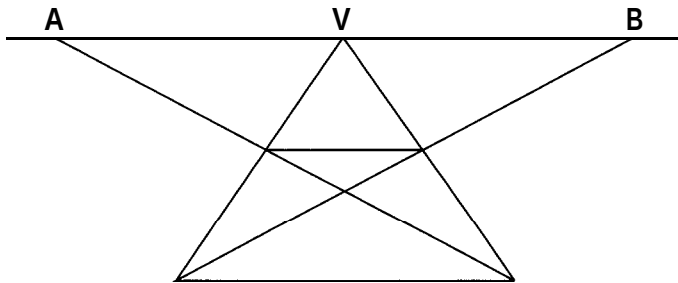
nering” plaatsgreep, laat duidelijk zien dat het voor het esthetisch effect hoogst noodzakelijk was om het paneeltje te ontdoen van de er (in de 18de eeuw?) aan vastgezette houten strippen (zie afb. 4). Die twee toevoegsels – aan de achterzijde waren ze natuurlijk duidelijk als zodanig herkenbaar – verrieden zich aan de voorzijde in elk geval door een donkerder verfoppervlak, maar vermoedelijk ook door een andere verfbehandeling.’ Als de twee beschilderde latjes (het ene ca. 3 cm, het andere bijna 9 cm breed) er nog zouden zijn, had er nu, met betere middelen dan waarover men in de jaren twintig beschikte, een zekerder oordeel geveld kunnen worden.

Wat overblijft is het gegronde vermoeden dat men moet hebben gedacht (en voorzover ik dat uit de literatuur heb kunnen nagaan was dat in 1925) dat het weghalen van de twee aangehechte strippen het herstel betekende van het oorspronkelijke, door Rembrandt vastgestelde formaat. De zaak ligt evenwel ingewikkelder...

Vanaf hier wordt dit relaas nogal technisch en op een bepaald moment ook nog tamelijk speculatief van aard.

Het lijkt daarom verstandig op voorhand te vermelden in welke richting het onderzoek zal gaan en wat de voornaamste uitkomsten zullen zijn.

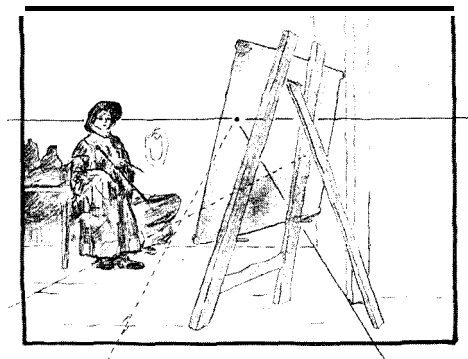
Niet meer dan een paar oppervlakkige metingen, uitgevoerd aan de hand van een goede reproductie,” waren nodig voor de onafwendbare constatering dat Rembrandt voor de globale opzet van dit atelier-interieurtje de meest elementaire centraalperspectivische constructie (afb. 5) heeft gehanteerd, die men zich denken kan.’

Afb. 5.

Rembrandts schilderijtje laat van dit perspectivische schema een deel zien: in afb. 7 is aangeduid dat de breedte van het paneeltje, 31,9 cm, gezien zou kunnen worden als het middelste derde deel van een constructieschets, waarin de beide uitersten, A en B, drie Rijnlandse voeten (3 x 31,39 cm) uit elkaar liggen.

Een omstandige toelichting zal noodzakelijk blijken voor het leggen van

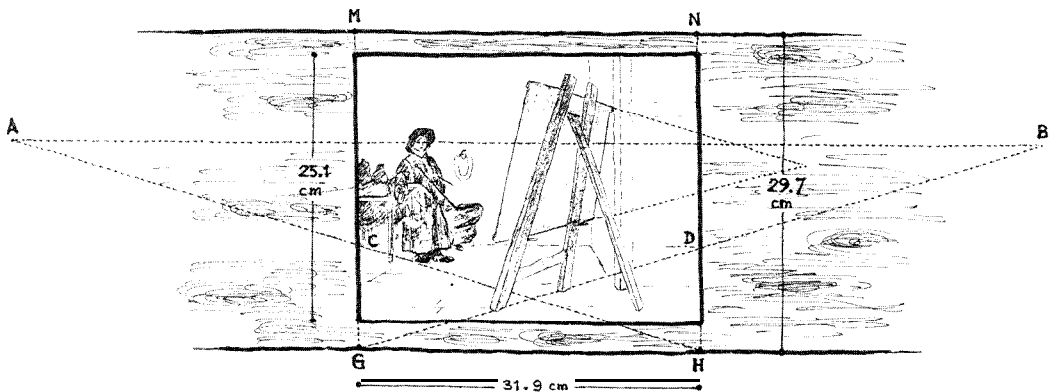
Afb. 6.

een fundament onder het vermoeden dat de (dwars genomen) plank, waarop Rembrandt de perspectiefschets aanbracht, minstens 29,7 cm breed was. Gaandeweg zal daarbij duidelijk worden dat de huidige hoogte van het schilderijtje, 25,1 cm, dan het gevolg moet zijn van twee stadia van fatsoeneren: aannemelijk is namelijk dat Rembrandt zèlf de hoogte tot 25,5 cm terugbracht door aan weerszijden een strook van eendere breedte weg te halen; en in de achttiende eeuw moet langs de onderzijde nog eens een smalle strook van vier millimeter zijn verwijderd, in de lengterichting van de gebruikte plank.'

De hoogte van 25,5 cm, door – als deze veronderstellingen juist zijn – Rembrandt zelf bewerkstelligd, bracht de proporties van het paneel op precies 4 : 5. Die maatverhouding” komt in de jaren voordat hij definitief naar Amsterdam vertrok, in Rembrandts werk vaker voor – het zal straks nog een punt van aandacht zijn.

Het hier voor u liggende relaas zal eindigen met het beantwoorden van drie vragen in de volgende trant: als dit alles waar is, is het dan verklaarbaar waarom Rembrandt zich naderhand nooit meer met perspectiefconstructies heeft beziggehouden, en – ten tweede -hoe kan Rembrandt aan zijn perspectiefkennis zijn gekomen? De slotvraag zal luiden: wat had onze schilder met dit paneeltje, met zijn uitzonderlijke onderwerp, op het oog?

Het eerste punt, dat ons nu moet bezighouden, luidt: wat voor analyses hebben tot het idee geleid dat aan Rembrandts paneeltje in Boston een perspectivische constructie ten grondslag ligt?

Eén en ander mag beginnen (afb. 6) met de constatering dat er precies op de verticale middenas van het schilderij een punt is, dat de kruising markeert van enerzijds een horizontale lijn ter hoogte van de ogen van de schilder en anderzijds het verlengde van de onderkant van de naar achteren wijkende muur ter linkerzijde van het deurtje. Ook van één stel dwarsnaden tussen de planken, die Rembrandt vluchtig aangaf, kan men zeggen dat ze in de richting van dat punt wijzen; bij de andere, links in beeld, is dat trouwens niet zo.

Als je vervolgens afgaat op je gevoel” dat de twee voorpoten van de schildersezel wel onder een hoek van 45 graden met het beeldvlak zullen staan, dan komt aan het licht dat het nogal voor de hand ligt een lijn, die langs de onderkanten van de poten van de ezel kan worden getrokken, de horizon te laten snijden op een afstand, die overeenkomt met de breedte van het paneel – d.w.z. naar punt B op afb. 7.

En als daarna blijkt dat een “logische” tegenhanger van die lijn midden tussen de poten van de ezel doorgaat, via de voeten van de schilder loopt en bij punt A uitkomt, dat spiegelbeeldig ter linkerzijde van het paneeltje ligt, dan lijkt het er toch op dat er zoiets als een basisschema is gevonden: in principe hetzelfde als dat van afb. 14 (een constructieschets uit een toenmaals gangbaar perspectiefboek, die aan het eind van deze bijdrage besproken zal worden).”

En het wordt nòg interessanter (afb. 7). Als men de schuins verlopende lijnen naar beneden toe doortrekt tot ze de verlengde zijanten van het paneel snijden, dan komen ze zonder wringen of persen uit in punten, G

en H, die 19,8 cm beneden de verder als “horizon” aan te duiden lijn AB liggen, en dat houdt in: tweemaal de afstand Van 9,9 cm, die men kan opmeten tussen aan de ene kant de horizon en aan de andere kant de onderzijde van de muur (CD), waartegen het karige meubilair staat. Het is tot op dit punt van een zó eenvoudige regelmaat dat het haast niet toevallig kan zijn.

Wie zich kan indenken wat voor verrichtingen er bij het maken van de aan den dag getreden perspectivische basisconstructie voor de hand lagen, komt na het bovenstaande al gauw op de gedachte dat de plank, waarop Rembrandt het tafereeltje aanbracht, op zijn minst drie eenheden van 9,9 cm breed moet zijn geweest: 29,7 cm. Er zijn dan in principe twee mogelijkheden: 1. de plank was exact 29,7 cm breed en Rembrandt heeft er twee lijnen in de langsrichting op getrokken; 2. de plank was breder en Rembrandt moest vier lijnen trekken.

Omdat het in het laatste geval meer voor de hand ligt dat de ruimte tussen de lijnen dan op vier duim (ofwel 10,5 cm, berekend uit $4/12 \times 31,39$ cm) was uitgekomen, houd ik het er liever op dat de plank inderdaad 29,7 cm breed was.¹²

Laatstgenoemde veronderstellingen roepen natuurlijk vragen op: is dat allemaal plausibel? Naar een afdoend, en gelukkigerwijs bevestigend antwoord behoeven we niet lang te zoeken.

Onder de 42 stukken, die in het eerste deel van het RRP op naam van Rembrandt zijn blijven staan (zie de Appendix), zijn er heel wat die om en nabij de 30 cm meten in de dwarsrichting van het hout, ofwel samengesteld zijn uit twee of drie in de langsrichting aan elkaar gekoppelde planken, waarvan de breedte schommelt tussen 23 à 25 cm en 31 à 32 cm. Planken van een breedte die ligt tussen ca. 29 en 30 cm komen relatief het veelvuldigst voor: in totaal tien keer.

Men kan ook vaststellen – maar dit terzijde – dat Rembrandt zich de kans niet liet ontgaan als hij de hand kon leggen op een groot paneel uit één stuk: bij acht van de 42 panelen varieert de breedte van 43,7 tot maar liefst 81,5 cm.“

Uit voorgaande samenvatting omtrent het door Rembrandt in zijn Leidse tijd gebruikte plankmateriaal komt naar voren – en daar waren we op uit – dat er gereede grond is voor de aanname dat onze schilder bij het ontwerpen van zijn atelierstuk een plank van om en nabij de 30 cm breed tot zijn beschikking kan hebben gehad.

Nodig is het niet, maar het is vervolgens aantrekkelijk om te veronderstellen dat die plank aanvankelijk minimaal drie Rijnlandse voeten van 31,39 cm lang was: de perspectivische constructie, die we nu moeten gaan uitzetten

(en die in grote trekken ook door Rembrandt zal zijn gemaakt), kan hij uiteraard op papier hebben voorbereid, maar op een plank van ongeveer 95 cm lengte gaat het wel zo gemakkelijk.

Men realiseer zich dat hier iets bijzonders aan de hand is: als er bij de hier gepresenteerde perspectivische analyse van Rembrandts schilderijtje van uit wordt gegaan dat de kortste maat (25,5 cm) van het oorspronkelijke paneel vastgesteld moet zijn met de grootste maat (31,9 cm) als uitgangspunt,¹⁹ dan is dat, naar het schijnt, binnen Rembrandts Leidse oeuvre uniek: in alle andere gevallen lijkt de grootste maat bepaald te zijn vanuit de kleinste maat, hetgeen als volgt kan worden aangetoond.

Van de 42 schilderijen is de overgrote meerderheid in zogeheten “staand formaat” uitgevoerd: alleen bij de nrs. 1, 6, 9, 15, 16 en 18 is de hoogte kleiner dan de breedte (“liggend formaat”).

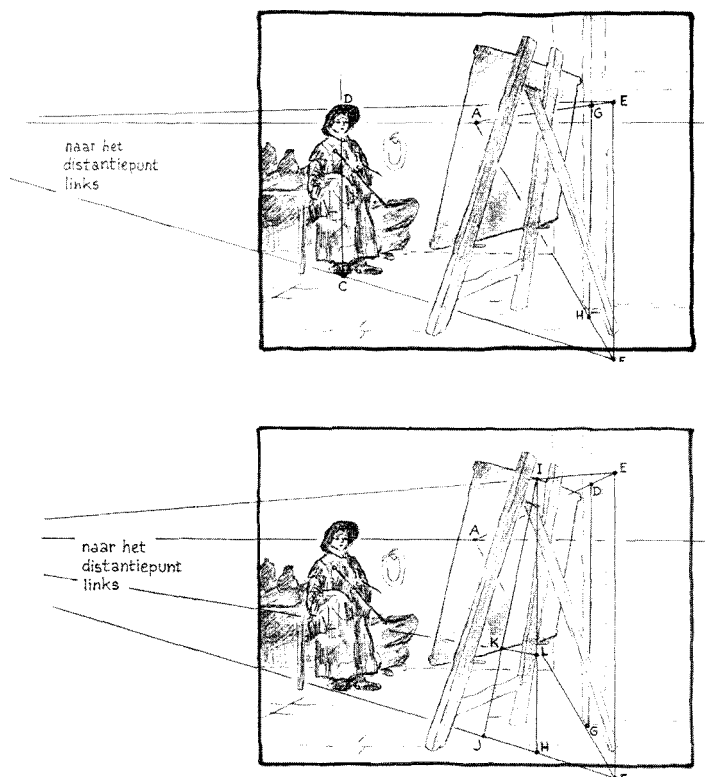
Als men voor alle schilderijen uitrekent wat de verhouding is tussen hoogte en breedte dan ontstaat het volgende globale beeld (vgl. de Appendix).

Bij de eerste tien stukken is de relatie vrijwel steeds 3:4; er zijn twee uitzonderingen: de nrs. 1 en 9, die globaal genomen in de JP-verhouding zijn uitgevoerd (hoogte : breedte = 1,0000 : 1,4142).¹⁵ Bij 16 stukken, nadien” gemaakt, overheerst de voorkeur voor een meer vierkant aandoende hoofdvorm: staande stukken in de verhouding 6 : 5. De maatvoering 5 : 4, ook dan al af en toe gebezigd, krijgt -in staand formaat - volledig de overhand in de laatste tien tot twaalf stukken.”

In de meeste gevallen kan de grootste maat het beste gezien worden als afhankelijk van de breedte van de gebezigde plank of planken. Daarin mondt een korte analyse van de lijst in Appendix 1 onwillekeurig uit.¹⁸ Als men zich namelijk afvraagt of er enige orde te bespeuren is in de lengte van de gebezigde planken, dan lijkt die er niet te zijn. Men zou dan op zijn minst met enige regelmaat lengten van ongeveer één voet (ca. 32 cm), één-en-eenderde voet (ca. 42 cm), anderhalve voet (ca. 47 cm), één-tweederde voet (ca. 54 cm) en twee voeten (ca. 63 cm) moeten tegenkomen.”

De afwezigheid van zo’n regelmaat, behalve bij de nrs. 2, 5 en 7, wijst er - vermoed ik - op dat de proportionering van de panelen werd vastgesteld vanuit de uit de praktijk voortkomende breedtemaat van de beschikbare eikehouten delen (en daarbij is het om het even of dat nu door Rembrandt zelf werd gedaan danwel door een (gespecialiseerde) timmerman).²⁰

Door wat uitvoerig in te gaan op de proporties van de panelen, die Rembrandt in zijn Leidse tijd heeft beschilderd, kon ik twee dingen duidelijk maken: dat hij in zulke zaken geïnteresseerd was en dat zijn ideeën evolueerden.

Afb. 8 (boven) en afb. 9 (onder).

Het paneeltje in Boston is met zijn huidige maten van 25,1 bij 31,9 cm en een proportionering van bij benadering 4 : 5, d.w.z. met zijn deviatie van 8/100, niet significant afwijkend van de “normalisering”, waaraan Rembrandt in Leiden kennelijk de hand hield.” Toch is er -gegeven de voorgaande uiteenzettingen – enige aanleiding om te veronderstellen dat het paneeltje oorspronkelijk een ietsje groter in casu: hoger – was: 25,5 cm in plaats van de huidige 25,1 cm, en exact in de 4 : 5 verhouding was uitgevoerd. Het voorgestelde perspectiefschema -waarover nog wat korte aanvullende opmerkingen zullen worden gemaakt (met in de bijbehorende noten, de nummers 22 en 23, de onmisbare “berekeningen”) – brengt met zich dat de nu niet meer aanwezige strook van vier millimeter verdwenen zal moeten zijn aan de onderzijde van het paneeltje.

Als men ervan uitgaat dat het perspectiefschema, zoals dat tot nu toe is ontworpen, juist is, dan kunnen er een paar gefundeerde opmerkingen worden gemaakt, enerzijds over de lengte van de schilder, anderzijds over de omvang van het paneel op de ezel, ja zelfs over de aard van de voorstelling op de onzichtbare zijde van het paneel!

Een lijn, via het linker distantiepunt en de bovenkant van het hoofd van de schilder getrokken (afb. 8), levert – na enige perspectivische exercities – het bewijs dat hij voorzichtig zou moeten zijn als hij, met zijn grote hoed op, door het deurtje het vertrek zou willen verlaten; misschien moet hij wel bukken. Laten we veronderstellen dat het deurtje 1,75 m of daaromtrent hoog is, dan houdt dat in dat de schilder ongeveer 1,65 m lang is, en dientengevolge – dunkt mij – veeleer Rembrandt zelf “voorstelt” dan zijn 14jarige leerling Gerard Dou.

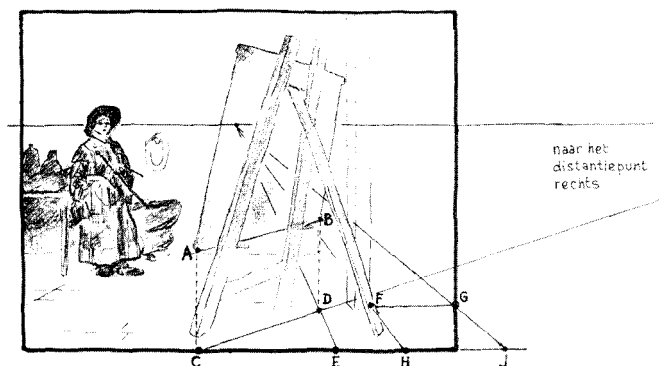
Op analoge wijze kan nagegaan worden (afb. 9 en 10) dat het op de ezel staande paneel “in de realiteit” ongeveer 1,30 bij 1,40 meter zou meten (alhoewel het bij eerste indruk van een meer oblong formaat lijkt te zijn).²³ In de lijst van Leidse werken, die in de Appendix staat afgedrukt, komen slechts twee stukken van vergelijkbare breedte voor: de twee historiestukken (nrs. 1 en 6). Het is dus geen ongegrond verzinsel als men zou willen beweren dat “Rembrandt” hier naar een – voor zijn Leidse doen – nogal groot formaat historiestuk-in-wording staat te kijken. Deze veronderstelling zal ons nog van pas komen.

We beschikken na al het bovenstaande over voldoende gegevens om de kamer in gedachten eens recht van boven – in plattegrond dus eigenlijk – te bekijken, onder gebruikmaking van afb. 11. In die tekening is met onderstaande factoren rekening gehouden (indrukken zowel als zekerheden) :

1. de breedte van het deurtje is op 75 cm gesteld, dat wil zeggen zo'n $\frac{2}{5}$ van de veronderstelde hoogte van 175 cm;
2. het naar achteren wijkende stuk muur is ongeveer driemaal zo breed; stel de breedte op een ruime twee meter (hetgeen goed strookt met de acht planken van, die er te zien zijn en waarvan men de breedte op 25 à 30 cm mag schatten, een toenmaals gangbare maat voor vloerdelen);
3. de ezel staat diagonaal in de kamer onder een hoek van 45 graden;
4. de schilder staat recht voor de ezel.

De driehoekige vorm, die vanuit de eveneens van bovenaf getekende toeschouwer naar het schilderij uitgaat, is de zogeheten “gezichts-driehoek” (de twee-dimensionale projectie van de “gezichtskegel”).²⁵

De positie van de beoogde toeschouwer ligt bij een orthogonale perspec-

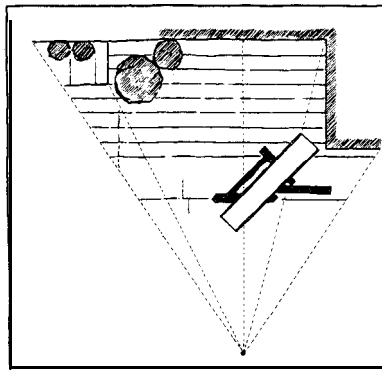
A/b. 10.

tief-constructie altijd onomstotelijk vast: recht tegenover het verdwijnpunt van de voorstelling. Voorts kan de geïmpliceerde afstand van de beschouwer tot het beeldvlak in de plattegrond worden bepaald door het opmeten, in het schilderij, van de afstand tussen het centrale verdwijnpunt en één van de distantiepunten. Dat is hier gedaan.

Het belangrijkste, dat uit deze plattegrond kan worden afgelezen is dat de visuele gegevens van het schilderij alleen verklaarbaar zijn bij een stand van de ezel van 4.5 graden (of daaromtrent) ten opzichte van het beeldvlak (vgl. noot 10, met de bijbehorende afbeeldingen). Dat geeft voldoende grond voor de veronderstelling dat de twee voorste poten van de ezel inderdaad gedacht zijn op een lijn, die -we keren terug naar het ruimtelijke beeld dat door het schilderij wordt opgeroepen - naar het aan de rechterkant liggende distantiepunt wijst.

Van belang is nu om te constateren dat laatstgenoemde lijn, en zijn tegenhanger (vgl. afb. 7), de benedenrand van het paneel op tamelijk willekeurige plekken snijden. Met een beetje goede wil kan men ze wel doen uitkomen op - links - een punt recht beneden de spijker waaraan de twee paletten hangen en - rechts - recht beneden de rechte hoek achterin de kamer, maar de stukken, die dan langs de onderrand van het schilderij worden afgetekend, hebben geen "doorzichtige" rekenkundige relatie: het gaat namelijk om negen eenheden ter weerszijden van een centraal stuk van elf eenheden.

Het ligt echter nogal voor de hand de lijnen door te trekken tot ze de verlengden van de zijkanten van het paneel snijden in de punten G en H (afb. 7). Men blijkt 2,5 cm lager uit te komen dan de huidige onderrand,

Afb. 11. Geconstrueerde plattegrond van het atelier.

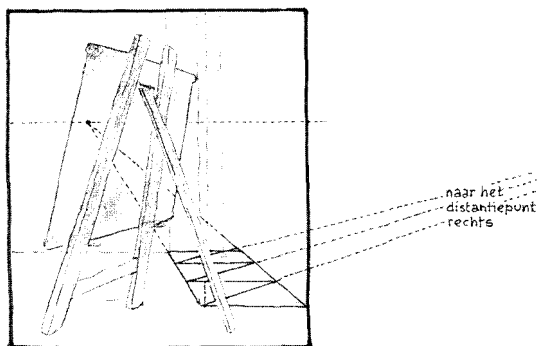
dat wil zeggen: nèt niet op, maar net boven de hoeken van de strook, die in 1925 van het schilderijtje werd afgehaald.

Dat lijkt wonderlijk, maar het is heel wel verklaarbaar als men zich indenkt wat er in de 18de eeuw moet zijn gebeurd: een verzamelaar had twee “Rembrandts” van ongelijk formaat, die hij, zoals toen gebruikelijk was bij schilderijenparen, aan elkaar gelijk wilde maken. Het grootste stuk — het bestaat uit een op een paneel geplakt stuk papier — mat vermoedelijk al 37 x 33,7 cm, het kleine was iets meer dan 25 cm hoog en bijna 32 cm breed. De aanzetstrook van (in huidige maatvoering) ca. 12 cm, die men voor het kleine schilderijtje nodig achtte, werd zodanig in tweeën gesplitst dat het ene deel driemaal zo breed was als het andere.

Van die twee stroken mogen we de bovenste wel beschouwen als de “rest-breedte”, omdat goed voorstelbaar is dat de restaurateur, die de taak uitvoerde, die strook van 3 cm aan de onderzijde heeft bepaald door een lijn, die langs de voorpoten van de schildersezels kan worden getrokken, maar eens door te voeren naar beneden — aldus (zonder het te bevroeden?) uitkomend wel wat lager, maar toch in de buurt van het punt, dat op de rand lag van de plank waarop Rembrandt had gewerkt.

Wat is het belang van deze bepaling van de punten G en H? Zij geven, tezamen met de punten M en N, die langs de bovenrand van de door Rembrandt vermoedelijk benutte plank liggen, een verklaring voor de schijnbaar willekeurige horizontale positionering van de horizon en van de lijn tussen vloer en achtermuur. Dat kan als volgt worden aangetoond.

Op het schilderijtje in zijn huidige vorm zijn langs de zijanten globaal

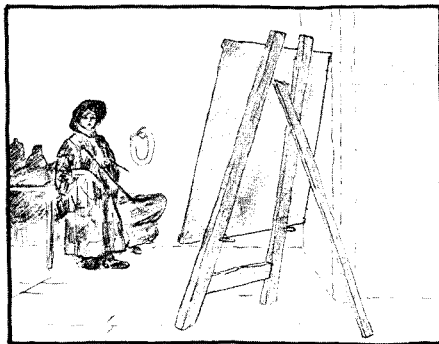
Afb. 12

de volgende afstanden meetbaar: van bovenrand tot de in dit artikel gepostuleerde horizon 7,8 cm; van "horizon" tot plint 9,9 cm; van plint tot onderrand 7,4 cm – en daarin is geen regelmaat te bespeuren.

Regelmaat is er wél als men het paneel langs de bovenkant aanvult met een strook van 2,1 cm breed, en langs de onderrand met een strook van 2,5 cm: dan is er sprake van drie horizontale stroken van elk 9,9 cm, tezamen goed voor de plank van 29,7 cm breedte, waarvan eerder sprake was.

Het verschil tussen 2,1 en 2,5 cm kan als volgt worden verklaard: in eerste instantie moet Rembrandt, toen hij het perspectivische schema klaar had, de plank waarop hij werkte, bij gelijkblijvende breedte, langs onder- en bovenzijde hebben ingekort, om zo aan het schilderijtje het hem zo bevalende formaat van 4 : 5 aan te geven; de maten werden toen 25,5 bij 31,9 cm. De in 1925 "teruggerestaureerde" hoogte van wat gezien werd als de oorspronkelijke plank (25,1 cm) zal wel ontstaan zijn tijdens de in de 18de eeuw uitgevoerde vergroting: men kan zich licht voorstellen dat het schilderijtje langs de onderrand niet meer helemaal recht en ongeschonden was en dat dat verholpen moest worden door het weghalen van een smal randje van enkele millimeters. Pas daarna kon de strook van 3 cm (vgl. noot 6) worden aangebracht, die men voor het op de gewenste maat brengen nodig achtte.

De redenering, zoals die tot hier toe is verlopen, zou – denk ik – zonder noemenswaardige tegenwerpingen ingang vinden, als er niet twee onderdelen in de voorstelling waren, die zich aan de hier gepresenteerde perspectivische analyse onttrekken: de schildersezels en het erop staande paneel.

A/b. 13.

Opzettelijk is er bij het bespreken van de plattegrond niet van gerept dat het bovenaanzicht van de schildersezel een vreemde indruk maakt; het zal sommige lezers desondanks zijn opgevallen. Van het meest in het oog lopende aspect, de schuine stand van de uitklapbare poot (die staat scheef ten opzichte van het frame van de ezel) is in noot 10 al even melding gemaakt. Een tweede bijzondere trek is dat in bovenaanzicht de twee poten, die langs de lijn-van-45-graden staan, niet dezelfde scheve stand hebben: zie afb. 11."

Een en ander is een onafwendbare uitkomst van de besproken perspectivische basis-structuur: de visuele gegevens, die het schilderij te bieden heeft, kunnen niet anders dan zó geïnterpreteerd worden.

Ook op het schilderij zelf vertonen zich bij de ezel afwijkingen van de perspectivische basis-structuur. Immers: de schildersezel en het er op staande paneel zijn alleen dan correct in perspectief gebracht als èn de horizontale verbindingen in het frame èn onder- en bovenzijde van het paneel convergeren naar het rechter distantiepunt B. Bovendien zou de derde poot van de ezel langer moeten zijn en de grond raken in het verlengde van de lijn, die aanvangend bij de voeten van de schilder midden tussen de twee voorpoten van de ezel doorgaat. Kortom, we zouden het in afb. 13 geschetste beeld krijgen. Men zal weliswaar goed moeten kijken om het verschil met het niet-bijgewerkte schilderij te zien, maar het verschil is er: in feite toont het niet-gecorrigeerde schilderij ons een perspectivisch juist getekend vertrek met daarin een min of meer "vertekende" schildersezel-met-een-paneel-erop. Nu dit zo is, liggen er drie mogelijkheden ter keuze: òfwel men aanvaardt het tot dusver bij de reconstructie gebezigde schema, daarbij tegelijkertijd aan-

vaardend dat Rembrandt, met veronachtzaming van de regels die hij bij het vastleggen van de kamervorm had gehanteerd, de perspectivische weergave van de ezel “uit de vrije hand” aan de constructie heeft toegevoegd. Ofwel men probeert tot een perspectivische reconstructie “vanuit” de schildersezels te komen. Ofwel men ontkent elke bewuste regulering van de voorstelling volgens toentertijd gangbare perspectiefregels.

Dat uiteindelijk alleen de eerste mogelijkheid kan overblijven zal duidelijk worden bij een korte bespreking van achtereenvolgens het tweede en het derde alternatief.

Bij het tweede alternatief laten we de schildersezels als referentiepunt dienst doen. Dat stuit evenwel vrijwel direct op moeilijkheden: de lijnen langs onder- en bovenkant van het paneel en de lijn langs de uiteinden van de voorpoten hebben geen gemeenschappelijk convergentiepunt, zodat het moeilijk is ter rechterzijde het vereiste distantiepunt vast te leggen.

Stel dat men daartoe het punt kiest dat geldig is voor het op de ezel staande schilderij, dan komt de horizon lager in de voorstelling te liggen dan bij het tot dusver besprokene. Ook het centrale verdwijnpunt ligt dan lager en -wat meer is - excentrisch. Over hoeveel goede wil men ook beschikt, het blijkt niet mogelijk te zijn het linker distantiepunt een zodanige positie te geven dat het, terzijde van de linkerrand van het paneeltje, op een “logisch”-verklaarbare plaats komt te liggen. Er ontstaat derhalve geen aanvaardbaar grondschema. Laten we er toch even aandacht aan besteden. Het vertoont dezelfde tekortkoming als het eerst-uitgewerkte schema: de derde poot van de schildersezels is veel te kort - en zou bij dit tweede alternatief zelfs nog lager moeten uitkomen. De dwarsnaad tussen de planken, die vanaf de linkerkant van het paneel te zien is, convergeert wél naar het juiste punt, maar de andere twee naden, dichterbij de ezel, niet (men herinnere zich dat het bij het eerste alternatief het precies andersom is).

Het is, meen ik, niet moeilijk kiezen nu de vergelijking met het eerste alternatief zo negatief uitvalt: dat heeft immers een “natuurlijk” centraal verdwijnpunt (op ooghoogte van de schilder en op de middenas van het schilderij), een meer “natuurlijke” ruimtesuggestie die, gegeven de positie van de distantiepunten, gebaseerd is op een grotere kijkafstand;²⁷ en, tenslotte, significante horizontale lijnen welke positie gemakkelijk verklaarbaar is uit de lotgevallen van het paneeltje.

Wat het derde alternatief betreft: men zal moeilijk kunnen ontkennen dat de voorstelling, die we aan het ontlenen zijn enige organisatie vooraf vereist, hoe elementair die ook mag zijn geweest. Het trekken van twee horizontale lijnen en het vaststellen van een (centraal) verdwijnpunt op de bovenste van die twee lijnen mag men wat mij betreft nog wel beschouwen als zo basaal

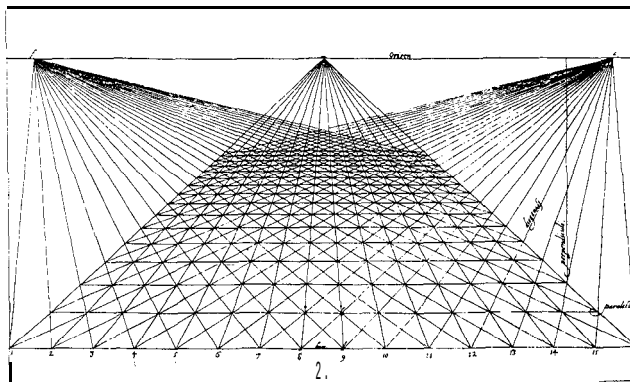
dat dat niet hoeft te wijzen op een onderliggende perspectiefconstructie. Maar als in aansluiting daarop zowel de positie van de schildersezel als die van de schilder ten opzichte van de ezel deel blijken uit te maken van een schematiek, die precies drie paneelbreedten omvat, dan wordt het geheel anders: dat kan niet meer op “toeval” berusten.

Drie vragen blijven nu – dunkt me – over: 1. hoe kan de jonge Rembrandt aan zijn (gebrekkige?, oppervlakkige?) kennis van de perspectief zijn gekomen?; 2. waarom zou Rembrandt een onevenwichtig en bij “reconstructie” verwarring scheppend beeld hebben ontworpen, en verschaft een antwoord op deze vraag misschien uitzicht op de beantwoording van een vervolgvraag, waarom Rembrandt zich nadat hij het Bostonse paneeltje had gemaakt nooit meer zo intensief met perspectiefconstructies heeft beziggehouden? ; 3. wat kan hij met dit paneeltje op het oog hebben gehad?

Op al deze vragen is alleen maar een in meerdere of mindere mate speculatief antwoord mogelijk, maar toch lijkt het me nuttig aan die veronderstellingen een korte passage te wijden, omdat ze, in hun samenhang, enig licht werpen op datgene wat Rembrandt tegen het einde van zijn Leidse tijd moet hebben beziggehouden.

Men hoeft – het werd al besproken – in feite slechts heel weinig van perspectieftekenen te weten om het schema te kunnen maken, dat aan het besproken schilderijtje ten grondslag lijkt te liggen. In een in Rembrandts dagen in zwang zijnd, perspectiefboek van Nederlandse oorsprong – samengesteld door de veelzijdige ontwerper Hans Vredeman de Vries (1527-1604)’ – komt een schema voor, dat men wel even uitgelegd moet krijgen, maar dat daarnavoor iemand met ruimtelijk inzicht (en een schilder beschikt daarover nu eenmaal van nature) geen moeilijkheden meer oplevert (zie afb. 14): als je een recht voor je liggend schaakbordpatroon naar behoren perspectivisch wilt tekenen, bepaal dan op een horizontale lijn (de “Orison”) een punt precies in het midden, en twee punten op gelijke afstand ter weerszijden. Gebruik die drie punten als convergentiepunten voor lijnenbundels (“diogenali”); op de snijpunten van die bundels kunnen horizontale lijnen worden getrokken (“parallele”), en zo ontstaat het effect van een zuiver getekend, in het verkort gezien patroon van vierkantjes.

We weten zo weinig van Rembrandts leertijd dat het niet meer dan giswerk is om te zeggen dat hij het “trucje” wel tijdens zijn korte verblijf bij de Amsterdamse historieschilder Pieter Lastman zal hebben geleerd. Een andere mogelijkheid, het overwegen waard, is de ingenieursopleiding, die men toentertijd aan de Leidse universiteit kon volgen.’’ Maar eigenlijk gaat het om

Afb. 14. Schema uit *perspectiefboek van H. Vredeman de Vries*, 1604.

zoiets eenvoudigs dat een instructief gesprek van niet meer dan een paar minuten met een ter zake kundige, al dan niet met het boek van Vredeman de Vries binnen handbereik, ook voldoende moet worden geacht.

Het Bostonse schilderijtje geeft er -zo hebben we gezien - blijk van dat Rembrandt het niet helemaal goed lijkt te hebben begrepen; in elk geval zich niet heeft gerealiseerd dat hij aan de bovenkant van het op de ezel staande paneel een foutje maakte toen hij besloten had de schildersezelschuins in de ruimte neer te zetten.

Het komt er, dunkt me, op neer dat Rembrandt wèl de positie van de voorpoten van de ezel uit de door hem opgezette basisconstructie heeft vastgesteld, maar verder dat onderstel, inclusief het er op staande paneel, er uit de vrije hand bijgeschilderd heeft - daarbij vermoedelijk de indruk beogend dat dat paneel een voet of drie hoog is, tegen een voet of vier à vier-en-een-half in de breedte: een gangbaar liggend formaat voor een historiestuk (terwijl, zoals kon worden aangetoond, de logischerwijs uit de perspectiefconstructie volgende maten op een min of meer vierkant stuk, van ca. 130 bij 140 cm, wijzen).

Alles bij elkaar lijkt het er op of Rembrandt hier reflecteert op zijn voornemen zich meer en meer op het schilderen van "historiën" toe te leggen, dat wil zeggen op onderwerpen waarvoor je "van alle markten thuis" moest zijn: je moest objecten, planten, dieren en mensen kunnen schilderen, en bij de laatste categorie motieven mochten noch portretten noch karakterkoppen problemen opleveren, en je moest alle menselijke gedragingen en emoties goed over het voetlicht kunnen krijgen. Tenslotte moest je, geholpen door

voldoende begrip omtrent de problematiek van ruimtelijk tekenen, een situatie levensecht in de ruimte kunnen neerzetten. Kortom: historieschilderkunst werd toentertijd als de moeilijkste vorm van schilderkunst beschouwd. Het schilderijtje in Boston is – hoewel in dit laatste opzicht niet ten volle geslaagd – naar het mij voorkomt mede bedoeld als demonstratie van de kennis van perspectief, waarover onze schilder op dat moment beschikte.““

Rest tenslotte nog de vraag waarom Rembrandt nooit meer een geconstrueerde perspectief heeft gebezigd. Ik denk dat hij zich allengs is gaan realiseren dat zijn kracht lag in het uitbeelden van de mens in goed-gelijkende portretten en via indringende weergave van gedragingen en emoties, alhoewel dat er -gegeven zijn moeizame probeersels uit de jaren vóór 1629 – aanvankelijk niet naar had uitgezien. Geconstrueerde architectuurachtergronden verdwenen uit zijn vocabulaire en als hij al een voorstelling moest of wilde maken, waarin de architectuur niet gemist kon worden, dan schilderde hij die er losjes en uit de vrije hand – en liefst zo vaag mogelijk – bij.

Zodoende bleef zijn perspectiefexercitie uit 1629 een uniek geval, dat men mag beschouwen als een “autobiografisch” document van een schilder, die zijn weg nog aan het zoeken is, maar wel in een bepaalde richting denkt: aan een carrière als historieschilder.

Zo bezien is het niet moeilijk om in te stemmen met Van de Wetering, die zijn opvatting over het autobiografische aspect van het schilderijtje verwoordde door te zeggen dat Rembrandt hier zichzelf weergaf als een “in de geest” werkende schilder – een manier van doen, die bij uitstek door een historieschilder in praktijk dient te worden gebracht.

APPENDIX

Overzicht van de makelij en de maten van de door Rembrandt in zijn Leidse periode geschilderde werken

nr.: aantal planken <nerfrichting plank- breedten>	formaat	maten	verhouding (afrondding / exact)	onderwerp
1: 3 <hor. 29,5 t 29,0 + 29,0>	liggend	89,5 x 123,6	$\div 1 : \sqrt{2}$	{1,381} Steniging van Stefanus
2: 2 <hor. 24,4 + 22,1>	staand	63,2 x 46,5	$\nabla 4 : 3$	{2,944} Bileam en de ezel
3: 1 <ver. 29,9>	staand	40,1 x 29,9	$\div 4 : 3$	{2,980} Tobias en Anna
4: 1 <ver. 32,0>	staand	43,1 x 32,0	$\div 4 : 3$	{2,968} Christus en de wisselaars
5: 2 <ver. 24,0 + 24,0>	staand	63,5 x 48,0	$\div 4 : 3$	{3,024} Doop van de kamerling
6: 3 <hor. 31,6 + 28,9 + 29,7>	liggend	90,1 x 121,3	$\nabla 3 : 4$	{4,038} Leidse historiestuk
7: 2 <ver. 23,2 + 24,4>	staand	63,4 x 47,6	$\div 4 : 3$	{3,003} Muzikale allegorie
8: 1 <ver. 29,4>	staand	40,0 x 29,4	$\div 4 : 3$	{2,940} Mansportret
9: 1 <hor. 27,2>	liggend	27,2 x 39,6	$\div 1 : \sqrt{2}$	11,456 Triomf van David
10: 1 <hor. 31,9>	liggend	31,9 x 42,5	$\div 3 : 4$	{3,996} De rijke dwaas
11: 3 <ver. 20,1 + 23,5 t 16,7>	staand	72,8 x 60,2	$\div 6 : 5$	(4,963) Paulus in de gevangenis
12: 1 <ver. 43,7>	staand	55,4 x 43,7	$\div 5 : 4$	{3,944} Loftlied van Simeon
13: 1 <ver. 59,5>	staand	72,3 x 59,5	$\div 6 : 5$	14,936 Petrus en Paulus disputerend
14: 1 <ver. 18,6>	staand	22,5 x 18,6	$\div 6 : 5$	{4,959} Zelfportret (Amsterdam)
15: 3 <hor. 27,0 + 29,0 + 23,0>	liggend	79,0 x 102,3	$\div 3 : 4$	{3,882} Judas brengt de zilverlingen
16: n.v.t.: papier	liggend	37,4 x 42,4	$\div$ afw.	{n.v.t.} Maaltijd in Emmaus
17: 2 <ver. 20,3 + 20,5>	staand	51,9 x 40,8	$\div 5 : 4$	(3,930) Man slapend bij het vuur
18: 1 <hor. 25,1>	liggend	25,1 x 31,9	$\div 4 : 5$	{5,084} Jonge kunstenaar in atelier
19: 1 <ver. 12,7>	staand	15,5 x 12,7	$\div 6 : 5$	{4,914} Zelfportret (München)
20: 2 <ver. 51,5 t 22,0>	staand	89,5 x 73,5	$\div 6 : 5$	{4,927} Zelfportret (Boston)
21: 1 <ver. 28,9>	staand	37,9 x 28,9	$\div 4 : 3$	{3,050} Zelfportret (Den Haag)
22: 2 <ver. 19,5 t 17,8>	staand	49,7 x 37,3	$\div 4 : 3$	{3,002} Zelfportret (Japan)
23: 1 <ver. 43,9>	staand	57,7 x 43,9	$\div 4 : 3$	{3,043} Jonge man
24: 3 <ver. zie opm.>	staand	61,3 x 50,1	$\div 6 : 5$	{4,902} Simson en Delilah
25: 3 <ver. 12,0 + 26,7 + 11,5>	staand	61,8 x 50,2	$\div 6 : 5$	{4,873} David en Saul (Frankfurt)
26: 2 <ver. 9,0 + 29,7>	staand	47,2 x 38,7	$\div 6 : 5$	{4,920} Paulus schrijvend
27: n.v.t.: koper	staand	15,5 x 12,2	$\div 5 : 4$	{3,950} Biddende oude vrouw

nr.: aantal planken <nerfrichting plank- breedten>	formaat	maten	verhouding (afronding / exact)	onderwerp
28: 1 <ver 46,6>	staand	58,3 x 46,6	÷ 5 : 4 (3,998)	Treurende Jeremia
29: 1 <ver 17,7>	staand	22,2 x 17,7	÷ 5 : 4 13,986	Oude man met bontmuts
30: 1 <ver 81,5>	staand	96,2 x 81,5	÷ afw. {n.v.t}	Opwekking van Lazarus
31: 1 <ver 24,5>	staand	34,1 x 24,5	÷ 1 : $\sqrt{2}$ {1,394}	Andromeda aan de rots
32: 1 <ver 47,4>	staand	61,0 x 47,4	÷ 5 : 4 {3,885}	Buste van oude vrouw
33: 1 <ver 57,0>	staand	69,7 x 57,0	÷ 6 : 5 {4,906}	Zelfportret (Liverpool)
34: 2 <ver 23,5 + 24,3>	staand	60,9 x 47,8	÷ 5 : 4 {3,924}	Simeon in de tempel
35: n.v.t.: doek	staand	99,9 x 72,6	÷ n.v.t. {n.v.t}	Christus aan het kruis
36: 1 <ver 47,8 zie opm.>	staand	59,1 x 47,8	÷ 5 : 4 (4,042)	Petrus in de gevangenis
37: 2 <ver 24,2 + 23,5>	staand	59,8 x 47,7	÷ 5 : 4 {3,990}	De profetes Anna
38: 1 <ver 60,5>	staand	60,5 x 49,0	÷ 5 : 4 (4,050)	Minerva
39: 1 <ver 79,7>	staand	84,8 x 79,7	÷ afw. {n.v.t}	Roof van Proserpina
40: 2 <ver 26,0 + 26,0>	staand	66,5 x 52,0	÷ 5 : 4 (3,910)	Rembrandt en zijn poedel
41: 2 <ver 24,2 + 40,6>	staand	80,3 x 64,8	÷ 5 : 4 {4,034}	Jonge man met baret
42: 3 <ver 25,2 + 25,2 + 25,2>	staand	83,5 x 75,6	÷ afw. {n.v.t}	Oude man met halsketting

ad 24. Bij uitzondering bestaat dit paneel uit één brede en twee smalle planken, die geen van alle zuiver haaks zijn.

ad 36. Het is niet onmogelijk dat dit schilderij uit twee verticaal genomen planken bestaat, waarvan de ene 24,5 cm breed is en de andere 23,3 cm. Het RRP-boek geeft daarover geen ondubbelzinnig uitsluitsel.

* Een woord van dank aan E. Hermens en R. van Straten, die bereid waren een eerste versie van deze bijdrage kritisch door te nemen. Zij signaleerden een paar misvattingen en onduidelijkheden; van hun suggesties tot verbetering heb ik dankbaar gebruik gemaakt. Zie ook noot 30.

1. Vanuit een Engelse adellijke collectie kwam het schilderijtje, via een veiling bij Christie's (Londen), in 1925 terecht bij een Londense kunsthandelaar, Captain R. Langton Douglas; via hem — zo schijnt het — belandde het stuk in een particuliere collectie in Boston, en vervolgens — in 1938 — in het Museum of Fine Arts aldaar, als een schenking van mevrouw Zoe Oliver Sherman "in memory of Lillie Oliver Poor". In de achttiende eeuw werd in Parijs tot tweemaal toe (in 1745 en in 1773) een set van twee aan Rembrandt toegeschreven schilderijen verhandeld, waarvan er één — zo wordt tegenwoordig algemeen aangenomen — identiek is aan het thans in Boston bewaarde paneeltje.

In 1915 werd een tweede versie van het hier te bespreken ateliertaferel geveild, maar het is sindsdien naar het schijnt spoorloos en er wordt vrijwel nooit meer aandacht besteed. Toentertijd was het paneeltje in Boston nog niet algemeen bekend; dat gebeurde tien jaar later, toen C. Hofstede de Groot in *The Burlington Magazine*, vol. 47 van 1925, een kleine bijdrage publiceerde, kort nadat het stuk bij Christie's in Londen geveild was. In de volgende jaargang van het tijdschrift ontspon zich via ingezonden brieven een levendige discussie over de eigenhandigheid van het paneel. Ongeveer 40 jaar later (vol. 106 van 1964) stond er opnieuw een — dit keer substantieel — artikel over het Boston-paneel in het tijdschrift, van de hand van Seymour Slive, die toentertijd een bekende en geachte Rembrandt-onderzoeker was.

Een paar jaar eerder, in 1960, had de Duitse kunsthistoricus Kurt Bauch het schilderij besproken in zijn boek *Der frühe Rembrandt und*

seine Zeit, daarbij de aandacht vestigend op een embleem uit 1632, dat volgens hem de sleutel zou kunnen zijn tot een Juist begrip van wat Rembrandt met dit schilderijtje op het oog had.

Het is daarna, op een duiding van E. van de Wetering na (zie de volgende alinea), geruime tijd nogal stil rond het paneeltje, totdat er, met de Rembrandt-herdenking van 1991 in Licht, op verschillende manieren weer eens aandacht aan werd besteed. Voorop gaat de uiteenzetting in het "magnum opus" van het Rembrandt Research Project, *A Corpus of Rembrandt Paintings*, in het eerste deel waarvan bespreking plaatsvindt: een verslag van het schilder-technisch onderzoek en een samenvatting van de tot dan toe verschenen "normale" kunsthistorische analyses.

Na een eerdere, in ruimere context voorkomende vermelding van zijn ideeën omtrent Rembrandts bedoelingen, te vinden in de catalogus van de tentoonstelling "Geschildert tot Leyden 1626" (Lakenhal 1976/1977), heeft E. van de Wetering zich ten behoeve van de aan Rembrandt en Lievens gewijde expositie, die in 1991/1992 in de Lakenhal werd gehouden, opnieuw met de thematiek van het schilderij ingelaten, waarbij hij zijn interessante suggestie met betrekking tot Rembrandts mogelijke kunsttheoretische bedoelingen herhaalt. Zijn opinie wijkt van die van Bauch totaal af (zie het begin van de hoofdstekst).

Een recente samenvatting, van de hand van P. van Thiel, van wat er in de hierboven vermelde artikelen, teksten en bijdragen te vinden is, komt voor in de catalogus bij de grote Rembrandt-tentoonstelling die (ook in 1991/1992) in het Amsterdamse Rijksmuseum te zien was, en wel in het deel dat over de schilderijen handelt (pp. 130-133).

In uitvoerige, aan Rembrandt gewijde monografieën (waarbij men moet denken aan auteurs als Rosenberg, Haak, Bolton en Schwartz) speelt het paneeltje in Boston, met zijn opmerkelijke beeldvorm en onderwerp,

sinds jaar en dag bijna altijd wel een rol, maar die is bescheiden: 'het blijft bij opmerkingen van algemene aard.

Alle beschikbare informatie wijst er op dat er niet meer aan wordt getwijfeld, en dat er ook niet meer aan behoefte te worden getwijfeld, of het stuk in Boston wel een echte Rembrandt is.

Tenslotte: een eerdere versie van het hier voor u liggende artikel, essayistischer van opzet, staat afgedrukt in *Spiegel Historiael* van januari 1992.

2. Op basis van diepgaand schilder-technisch onderzoek durven de RRP-onderzoekers de volgende slotsom aan: "Both the attribution to Rembrandt and a dating in 1629 are [...] entirely acceptable. Following fierce discussion shortly after the painting was discovered, there has [...] never been any doubt as to this attribution." Zij geven overigens toe dat zij het Newyorkse stuk niet hebben onderzocht.

3. Het embleemboek werd samengesteld door professor Justus Reifenberg uit Franeker (waar toen een universiteit was), en is onder de titel *Emblemata Politica* in Amsterdam uitgegeven, in 1632.

4. De meest recente, voor een groot deel speculatieve, informatie over Rembrandts Leidse werkplaats is te vinden in de catalogus van de tentoonstelling, gewijd aan Rembrandt en Liefens, die in 1991 in de Lakenhal werd gehouden.

Er zijn zowel argumenten pro als contra de gedachte, dat Rembrandt ons hier een blik gunt in zijn eigen atelier; voor datgene wat in dit artikel aan de orde wordt gesteld is het in het geheel niet van belang dat wij ons daar nu een opinie over vormen, dus laat ik een discussie van die argumenten achterwege; zie echter noot 30.

5. In 1926 ontspon zich in het tijdschrift *The Burlington Magazine* een levendige discussie over de eigenhandigheid van het stuk in Boston, waarbij de beoordeling van de kwaliteit van het schilderwerk van de thans niet meer aanwezige strippen een niet onbelangrijke rol speelde.

6. Afbeelding 4 werd gemaakt naar een foto-

kopie van één van de illustraties bij een artikel van Seymour Slive in *The Burlington Magazine* van 1964. Deze fotokopie, die een weergave is van het nog niet van de twee strippen ondane paneel, is ook benut voor het maken van de volgende noodzakelijke berekening:

De maten van de fotokopie zijn 20 bij 17,5 cm, en voor de hoogte van het na de fatsoenering overgebleven middendeel lezen we er 13,6 cm op af.

Omrekening naar de werkelijke maten (136/175 x 31,9 cm) levert voor de hoogte slechts 24,8 cm op; dat wil zeggen drie millimeter te weinig, gegeven de huidige hoogte van het paneeltje (25,1 cm).

De aangezette stroken zijn op de fotokopie tezamen 6,4 cm breed, en ze zouden, als hun werkelijke breedte regelrecht uit de hoogte van de fotokopie kon worden afgeleid, tezamen 11,6 cm breed zijn (64/136 x 24,8 cm). Gegeven echter de foutieve proportionering van de fotokopie (en daarmee ook van de illustratie in *The Burlington Magazine*) moet men bij die 11,6 cm ongeveer 1,5 mm optellen: resultaat 11,75 cm.

Aangezien te zien is dat de bovenste strook driemaal zo breed is als de onderste, is de laatste -voor ons doel belangrijkste- in werkelijkheid ca. 2,95 cm breed, en de breedste 8,8 cm.

Deze minutieuze berekening was nodig omdat de ervaring leert dat afbeeldingen van schilderijen maatafwijkingen vertonen ten opzichte van het origineel; afwijkingen, die in "normale" gevallen niet storen, maar wel als men onderlinge verhoudingen van maten probeert te traceren op de manier waarop dat in dit artikel gebeurt.

De resultaten van bovenstaande berekening worden benut bij de nauwkeurige opgave van maten, zoals die in het bijzonder ten behoeve van afb. 7 nodig was.

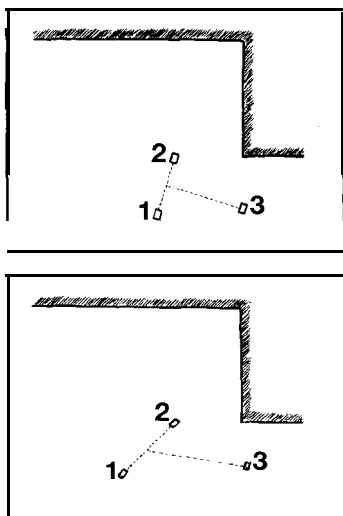
7. Afbeelding 5 laat het volgende zien: op een lijn (de "horizon") bepaalt men drie punten: A, V en B. Punt V, precies midden tussen A en B gelegen, is het zogeheten "centrale verdwijnpunt", waarnaar alle haaks op het beeld-

vlak CDEF staande lijnen convergeren. De punten A en B – de “distantiepunten” – vormen de toppen van twee waaiers, die lijnen voorstellen welke onder een hoek van 45 graden met het beeldvlak staan (vergelijk, in de hoofdttekst, de bespreking van afb. 14).

8. De nerf van de gebezigde plank loopt horizontaal (zie ook noot 12).

9. Ter controle: $4/5 \times 31,9 = 25,52$ en $5/4 \times 25,5 = 31,875$.

10. Voor lezers met stereometrisch inzicht is het voldoende als zij hier hun “gevoel” laten spreken. Anderen zullen wat meer bewijsvoering nodig hebben; wellicht helpt het volgende hen. In het bovenste schema is een uit de voorstelling afleesbaar bovenaanzicht te zien van de relatieve positie van de drie poten van een schildersezel, zoals die in werkelijkheid ten opzichte van elkaar staan, wanneer men “in” het schilderijtje de dichtstbijzijnde voorpoot (1) en de derde poot (3) niet van positie laat veranderen: de tweede, meest veraf gelegen voorpoot komt dan zó te staan dat het paneel bijna loodrecht op het vlak van schildering gericht is. Bij een dergelijke stand zouden we het nooit zo “voluit” zien als nu het geval is. In het andere schema daaren-

tegen zijn de voorpoten van de schildersezel onder een hoek van 45 graden met het beeldvlak gezet, en derhalve zien we ook het paneel onder die hoek: een stand, die overeenkomt met wat het schilderij te zien geeft. Maar, gegeven de onderlinge relatie van de drie poten op de grond, zoals die uit het schilderij kan worden opgemaakt, houdt dat in dat de derde poot een scheve stand heeft ten opzichte van het frame van de ezel.

11. In deze analyse moet er noodgedwongen van worden uitgegaan dat de lezer vertrouwd is met de – in feite heel eenvoudige – basisbeginselen van de meetkundige perspectief.

12. Het is van belang hier op te merken dat bij de 39 “Leidse” stukken, die op een houten paneel zijn geschilderd, de nerf van de gebezigde planken zonder uitzondering horizontaal loopt bij schilderijen van een liggend formaat, terwijl bij de houten panelen van staand formaat de planken altijd verticaal genomen zijn (met de nerf in verticale stand dus).

13. Zie de Appendix.

Bij de nummers 3, 4, 8, 9, 10 en 21 is de gebruikte plank ongeveer 30 cm breed.

Voor de nummers 1, 2, 5, 6, 7, 15, 24, 25, 26, 34, 36, 37, 40, 41 en 42 werd gebruik gemaakt van twee of drie in de langsrichting aan elkaar gekoppelde planken, waarvan de breedte schommelt tussen 23 à 25 cm en 31 à 32 cm; daarbij komen planken van een breedte die ligt tussen ca. 29 en 30 cm relatief het veelvuldigst voor; in totaal tien keer: bij nr. 1 driemaal, bij nr. 6 tweemaal, en bij de nrs. 3, 8, 15, 21 en 26 telkens éénmaal. Het lijkt er haast op dat men in Rembrandts dagen in de houthandel een breedte van ca. 1 voet aanhield als een “ideale standaardmaat”. Af en toe kon Rembrandt schilderijpanelen op de kop tikken, waarin planken van ruim bemeten één voet breed waren verwerkt (de nrs. 4, 6 (1 van de 3 planken) en 10), maar veel vaker waren ze iets smaller, 23 à 25 cm breed (de nrs. 2, 5, 7, 11 (1x), 31 (1x), 34, 36, 41 en 42).

Bij de nummers 12, 13, 28, 30, 32, 33, 38 en 39 gaat het om uitzonderlijk grote panelen. Bij de formulering van deze noot over de makelij van Rembrandts Leidse panelen is reke-

ning gehouden met de thans algemeen aanvaarde opinie dat Rembrandt zijn panelen niet zelf vervaardigde, maar ze hij een schrijnwerker kocht. Daartegenover staat dat in het onderhavige artikel wordt betoogd dat er een moment moet zijn geweest waarop het paneeltje moest worden bijgezaagd. Het blijft uiteraard giswerk of Rembrandt dat zelf heeft gedaan of dat hij daarvoor, met het schilderijtje-in-wording onder de arm, naar de timmerman is gelopen.

14. Een enkel woord OVCR de afwisselend gebruikte maataanduidingen 31,39 cm (één Leidse voet) en 31,9 cm (de breedte van het paneeltje) is op dit moment wel op zijn plaats. Voor het reconstrueren van het perspectivische hassisschema is het het verstandigst om met toenmaals in gebruik zijnde maten te rekenen: gegeven de relatieve "slordigheid" van de lijnvoering in het schilderwerk leidt een lijnstuk van $3 \times 31,39$ cm probleemloos tot het gewenste resultaat. Maar vervolgens kan men er niet omheen dat het paneel nèt iets breder is dan één voet: een gevolg van het "op maat zagen" van het paneeltje? In elk geval is het onmiskenbaar dat die maat van 31,9 cm exact in $5 : 4$ relatie staat tot de veronderstelde oorspronkelijke, na bijzagen ontstane "ideale" hoogtemaat van het paneeltje, 25,5 cm (vgl. noot 8).

15. Een $\sqrt{2}$ verhouding van hoogte en breedte komt bij schilderijen in het algemeen nogal vaak voor, vanwege het feit dat zo'n maatvoering zo gemakkelijk te construeren is vanuit een vierkant: de lange zijde van een paneel of doek in $\sqrt{2}$ -formaat is gelijk aan de diagonaal van het vierkant-van-uitgang.

16. Aangenomen dat de bij het RRP aangehouden volgorde chronologisch inzicht verschaft.

17. Nummer 31 is het derde stuk in $\sqrt{2}$ -formaat, deze keer in staand formaat.

18. Een voorbeeld, ontleend aan nummer 13 van de lijst, ter verduidelijking: het is aanneemelijk dat een plank, die thans nog de aanzienlijk breedte heeft van 59,5 cm, aanvankelijk ook zo breed was; de lengte van het paneel (in het onderhavige geval in feite de hoogte

van 72,3 cm) moet dan vastgesteld zijn vanuit die breedte, in dit geval volgens de formule $6 : 5$.

19. Een voet wordt verdeeld in twaalf duimen, als gevolg waarvan men de in de hoofdttekst genoemde "breuken" zou kunnen verwachten.

20. Men bedenke dat niet alle planken, die uit een boom gezaagd worden zonder meer geschikt zijn om als schilderijpaneel dienst te doen: als ze al te zeer "uit het hart" van de verzaagde boomstam worden genomen hebben ze de neiging op den duur krom te trekken. In sommige schildertradities wordt met dit onafwendbare verschijnsel rekening gehouden (denk aan de gewoonlijk kromgetrokken Russische ikonen), maar in de West-europese traditie werd gestreefd naar een zo vlak mogelijke ondergrond; dat is een van de grandoorzaken voor de introductie van een op een raamwerk strak gespannen stuk stof als ondergrond -of "drager", zoals de vakterm luidt.

21. Enige voorzichtigheid is hier geboden: de huidige maat van de panelen hoeft niet zonder meer de oorspronkelijke maat te zijn (getuige het hier besproken paneel!).

22. Men heeft in afb. 8 te maken met een aantal verticaal in de virtuele beeldruimte opgestelde vlakken, met behulp waarvan men, van verticale snijlijn naar verticale snijlijn gaande, aan de weet kan komen hoe lang de schilder "in werkelijkheid" is in vergelijking met het deurtje.

De lengte van de schilder, CD, is vooruitgeprojecteerd naar EF en teruggeprojecteerd naar GH, met B en A als referentiepunten. GH ligt op de rand van het muurvlak, waarin zich de deur bevindt. Stel de hoogte van de deur op 1,75 meter, dan is de schilder ongeveer 1,65 meter lang.

23. Hofstede de Groot oordeelt in zijn artikelje in *The Burlington Magazine* van 1925 dat het paneel "certainly" ongeveer 1,50 hij 1,80 m moet meten, maar dat is een misvatting, zoals uit de afb. 9 en 10 blijkt, waarin, op eenzelfde manier als in afb. 8 gedaan is voor de schilder, de geschatte omvang van

het deurtje (175 cm hoog, 75 cm breed) is overgezet naar het paneel op de ezel: de uitkomst van deze manoeuvre is dat het paneel ongeveer 130 cm hoog en ongeveer 140 cm breed moet zijn.

Ad afb. 9: IH is via de lijnen BE en BF naar voren geprojecteerd; de punten D en G zijn eveneens naar voren geprojecteerd; zo ontstond de lijn EF; DG is langer dan de hoogte van de deur, waarvan de hoogte geschat is op 1,75 meter; stel DG op 1,90 meter, dan is IH ook zo lang; in punt L wordt IH verdeeld in stukken van 7 en 13 eenheden; IL, het langste stuk, is dus $13/20 \times 1,90$ meter = ca. 1,25 meter; de schuine stand van IK brengt met zich dat het paneel ongeveer 1,30 meter hoog moet zijn.

Ad afb. 10: C is de verticale projectie van A; D is de verticale projectie van B; E is het naar voren geprojecteerde punt D; CD ligt onder een hoek van 45° met het beeldvlak; HJ is de naar voren geprojecteerde lijn FG, die op 75 cm kan worden geschat; als HJ 75 cm is, dan is CE $10/7 \times 75$ cm = ca. 1 meter; CD is dan $\sqrt{2} \times 1$ meter, d.w.z. ongeveer 1,40 meter. 24. De constructie, aangebracht in afb. 12 laat zien dat men in de perspectivisch weergegeven rechthoekige ruimte achter het deurtje bijna driemaal een vierkant zou kunnen inpassen.

25. Ik besef dat niet iedere lezer het nu nog kan volgen: noch hoe het komt dat we de perspectivische gegevens, die aan den dag getreden zijn, kunnen benutten voor een blik-van-bovenaf, noch waarom die plattegrond er uit zal moeten zien als de in afbeelding 11 getekende. Een uitleg zal echter om der wille van de ruimte achterwege moeten blijven.

26. Een lezer die over voldoende ruimtelijk inzicht beschikt zal, nu daarop via het geconstrueerde bovenaanzicht van afb. 11 is gewezen, kunnen opmerken dat die ongelijke stand van de twee voorste poten op het schilderijtje inderdaad te zien is.

27. Bij het tweede alternatief bedraagt de door de perspectivische constructie geïmpli-ceerde kijkafstand slechts ongeveer 20 cm, terwijl we bij het eerste alternatief uitkomen

op ruim het dubbele. Een “ideale” kijkafstand (die natuurlijk nergens exact is aangegeven, maar die men als kijker moet aanvoelen) van ca. 45 cm is voor de hand liggender dan één van 20 cm. “Ideaal” houdt met betrekking tot perspectivische schilderijen in: de afstand tussen beschouwer en voorstelling die men desgewenst (zoals in dit artikel is gebeurd) uit gegevens van de voorstelling kan afleiden en die de kijker, als hij die afstand zo ongeveer aanhoudt, het gevoel geeft dat hij het tafereel van de “juiste” afstand bekijkt. Voorts: twintig centimeter is bij een schilderijtje van ruim dertig centimeter breed voor het menselijk oog geen plezierige afstand, 45 centimeter wel (men kan de proef op de som nemen met een horizontaal genomen velletje A4; dat is immers van ongeveer gelijke maat als het Bostonse paneeltje).

28. Het eerste deel van Vredeman de Vries' perspectiefleerboek, onder de titel *Perspectiva, id est celeberrima ars inspicientis aut transpicientis oculorum aciei, in pariete, tabula aut tela depicta* ..., was in 1604 voor het eerst uitgekomen, in Den Haag; het jaar daarop verschenen in Leiden nog wel het tweede deel en een vertaling van het totaal in het Duits; een uitgebreidere versie werd in 1615 in Amsterdam uitgegeven, en in de twee decennia daarna kwamen er van die uitgebreidere versie nog weer enige herdrukken op de markt, al dan niet in combinatie met andere uiteenzettingen over perspectief; kortom: het was een veelgelezen boek.

29. Omdat het ontwerpen van vestingwerken tot het curriculum behoorde, moesten de ingenieurs-in-spe zich het perspectieftekenen eigen maken, om een goed leesbaar “ruimtelijk model” van een complex van grachten, bastions, ravelijnen en wat dies meer zij te kunnen schetsen.

30. R. van Straten, die een eerste versie van dit opstel ter inzage kreeg, kwam op de gedachte dat juist het feit dat de kamer zo ongebruikelijk duidelijk is weergegeven -voor Rembrandts doel althans - er op zou kunnen wijzen dat we hier zijn Leidse “schilderkamer” zien. Ik geef deze suggestie graag door.

DE KERKMEESTERSKAMER IN DE PIETERSKERK

door

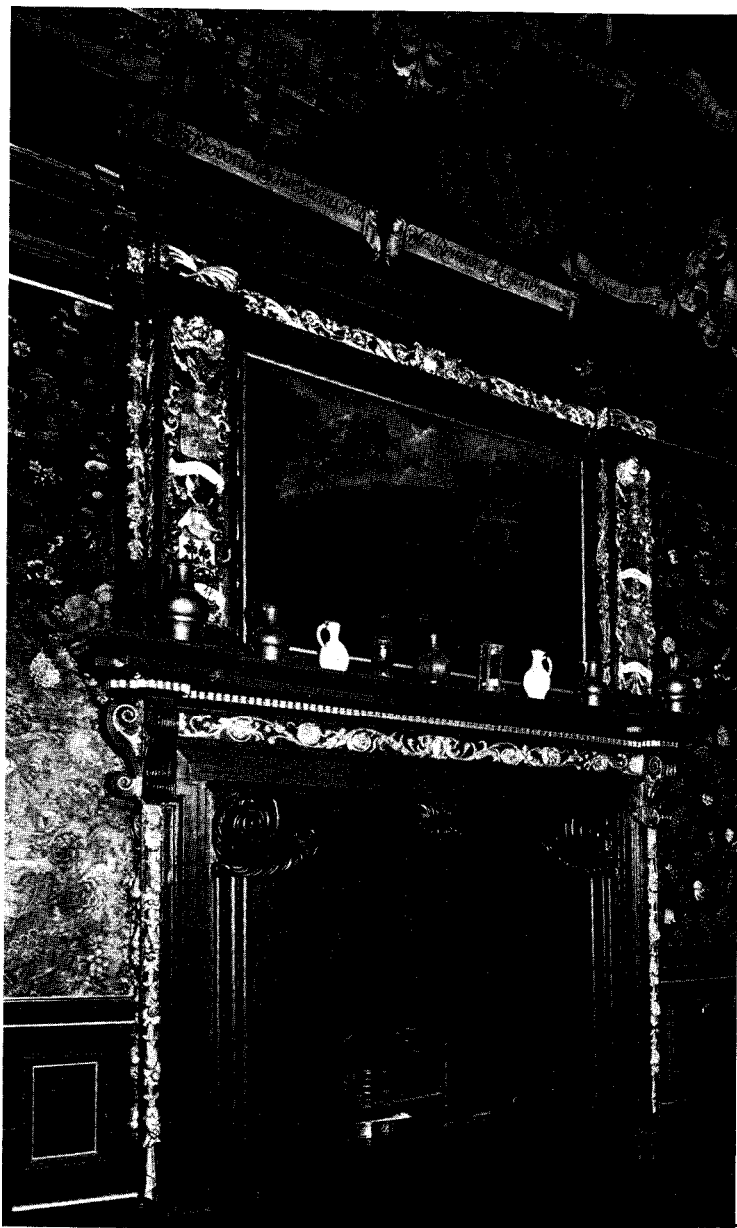
C. Willemijn Fock

De kerkmeesterskamer in de Pieterskerk' is één van de meest compleet overgeleverde en best gedocumenteerde interieurs in Leiden. Waar bij woonhuizen slechts bij hoge uitzondering archivalia — rekeningen, contracten, brieven of dagboeken van bewoners — bewaard zijn die gegevens bevatten over de ambachtslieden en kunstenaars die bij de uitvoering van de interieurs waren betrokken, ligt dit bij opdrachten van de stedelijke overheden, kerken en andere meer officiële instanties gelukkig anders. Zeker in Leiden, met zijn rijke archief, zijn van veel instanties rekeningen en andere bronnen nog aanwezig. Helaas heeft de stadhuisbrand van 1929 juist een groot aantal van deze goed gedocumenteerde interieurs in Leiden onherroepelijk verloren doen gaan. Mede daardoor vormt de kerkmeesterskamer in de Pieterskerk nu één van de belangrijkste uitgangspunten voor onze kennis, ook van de interieurgeschiedenis in Leiden in het algemeen. Juist hier zijn bovendien, doordat men telkens het vertrek verder verfraaide waarbij de nieuwste modes werden gevolgd, een aantal karakteristieke ontwikkelingen te volgen, die we ook in de woonhuizen van de stedelijke elite uit die tijd aantreffen.

Om deze reden is het interessant dieper op de ontstaansgeschiedenis van de kerkmeesterskamer in te gaan, waarbij ook nieuwe gegevens over de erbij betrokken kunstenaars en ambachtslieden worden belicht en tevens enkele misverstanden, vooral wat betreft de datering, kunnen worden weggenomen.'

Het college van kerkmeesters

De kerkmeesters, een college dat in oorsprong van voor de Hervorming stamde, voerden in Leiden het financiële beheer over de drie hoofdkerken van de Hervormde gemeente — Pieterskerk, Pancraskerk en Vrouwekerk — en over de in de loop der tijd erbij gekomen kerken zoals de Marekerk. Zij hadden dus een zeer verantwoordelijke positie in de stad en werden om die reden ook door het stadsbestuur aangesteld aan wie zij verantwoording verschuldigd waren. De leden van het college kwamen grotendeels voort uit de kringen van de stedelijke bestuurlijke elite; voor sommigen was het een

Afb. 1. Schoorsteen in de kerkmeesterskamer, mantel 1648-1649, boezem 1675.

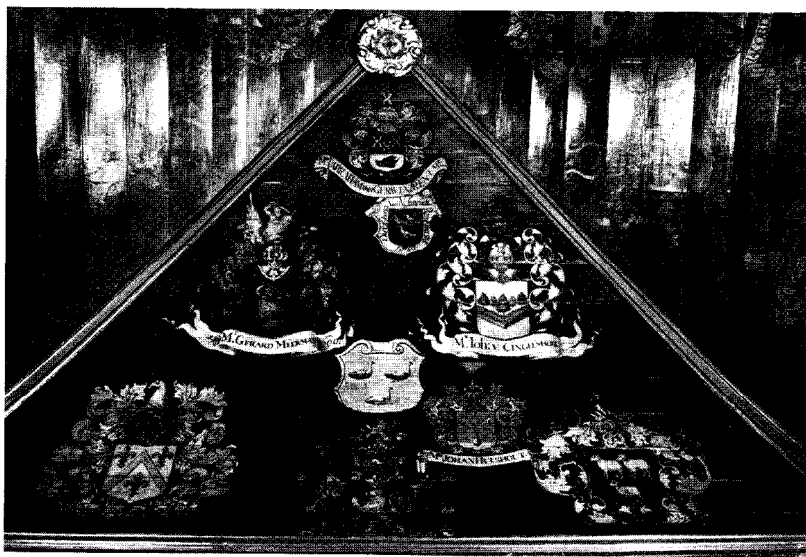
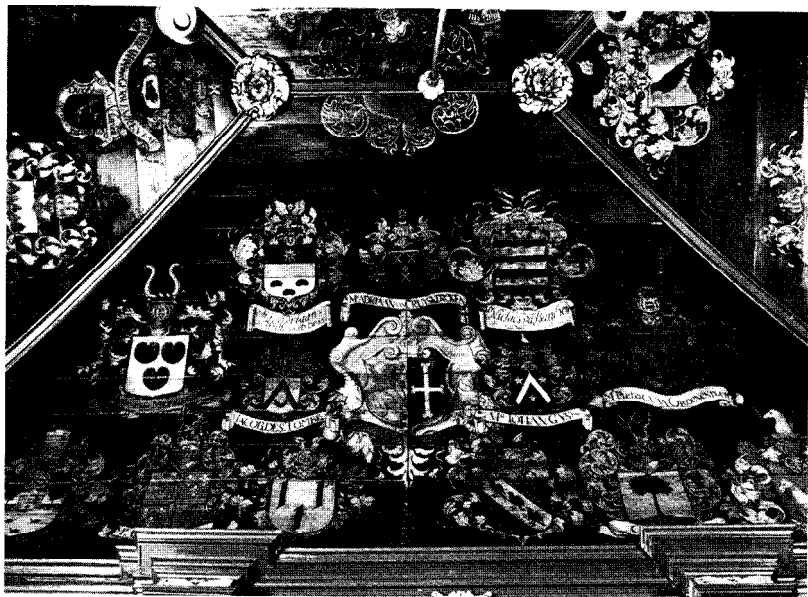
opstapje naar hogere ambten, velen combineerden het lidmaatschap van de vroedschap met de functie van kerkmeester. Het belang van de functie zal in toenemende mate een drijfveer zijn geweest het vertrek waar de vergaderingen plaats vonden een representatief karakter te geven. In de aankleding van het vertrek zoals wij die nu kermen komt dit niet alleen tot uiting in de vele wapens van kerkmeesters op het gewelf, maar ook in de luxueuze afwerking en decoraties van de wanden.

De plaats waar in de eerste jaren na de Reformatie het college van kerkmeesters vergaderde wordt uit de bronnen niet echt duidelijk. Rekeningen spreken in ieder geval al in 1582 van een speciale kerkmeesterskamer, die toen vermoedelijk in de Pancraskerk was gesitueerd. Ook in 1610 wordt bij de levering van twee wagenschotten banken voor de kerkmeesterskamer door de schrijnwerker Dirck Cornelisz. als plaatsaanduiding de Hooglandse kerk genoemd.' Uit een rekening van de steenhouwer uit 1619 blijkt de kerkmeesterskamer zich dan in de Pieterskerk te bevinden en in de jaren daarop wordt dat ook in andere rekeningen telkens bevestigd.' Waar dit vertrek in de Pieterskerk moet worden gezocht is echter niet zeker." Uitgaven voor de bouw of complete inrichting op één moment zijn in ieder geval niet aangetroffen, dus vermoedelijk zal men in de Pieterskerk in een bestaand vertrek zijn ingetrokken dat hiermee een nieuwe functie kreeg als – zoals een glazemaker in 1621 het uitdrukte – "de camer daer de kerckmeesteren haer ordinaris vergaderinge houde".

De wekelijkse bijeenkomsten van de kerkmeesters in hun kamer waren van dusdanig belang dat in 1646 door henzelf het besluit werd genomen dat bij te laat komen "nadat de clock half drie geslagen sal weesen", een boete van drie stuivers zou worden geheven en bij volledige afwezigheid het dubbele daarvan. Alleen wanneer men op dat ogenblik buiten Leiden verbleef werd dit verlaagd tot drie stuivers. Ook als men zijn sleutels -waarschijnlijk van de kast of kist met de financiële bescheiden – niet bij zich had kwam dit op een boete van drie stuivers te staan.' Het is opvallend dat we over de beslissing van de kerkmeesters twee jaar later, om een nieuw vertrek voor hun vergaderingen te laten bouwen, in diezelfde bronnen geen resolutie aantreffen.

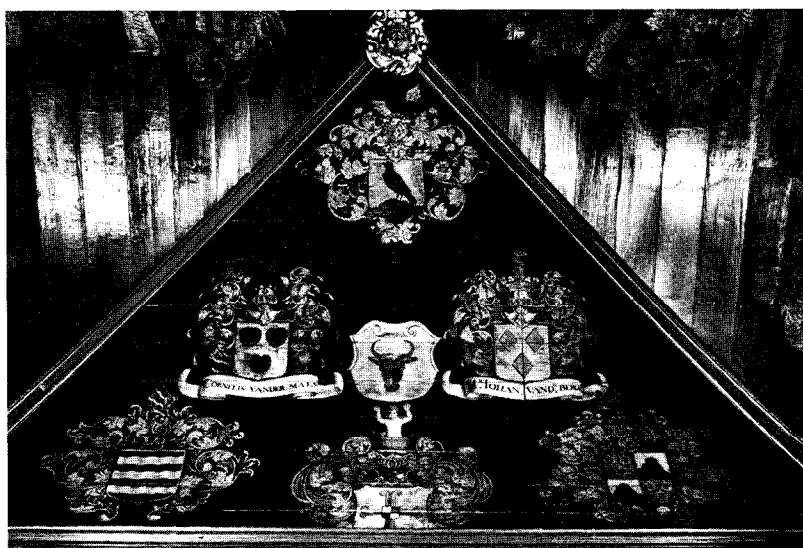
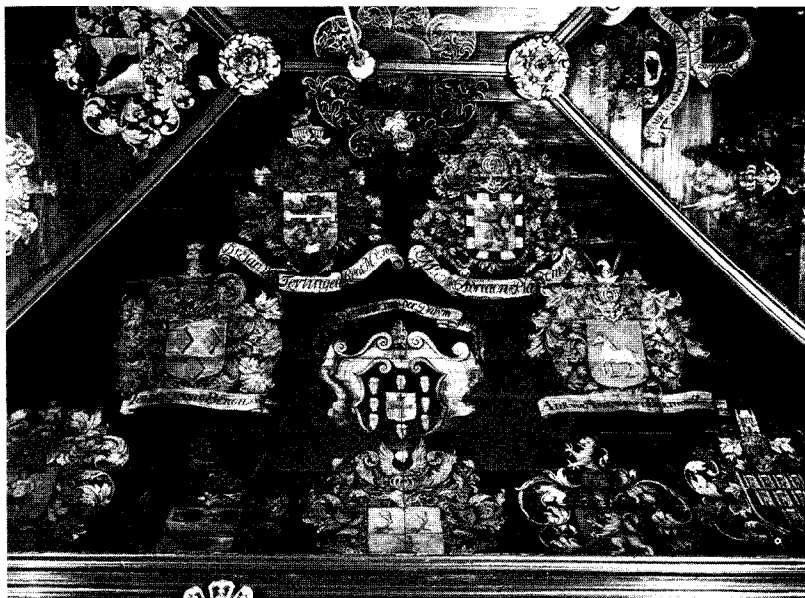
De bouw van de kerkmeesterskamer in 1648-1649

In de literatuur heet het dat de bouw van de huidige kerkmeesterskamer in 1673 heeft plaatsgevonden, de datum die boven de schoorsteen prijkt. Alleen al een blik op het plafond vol wapens van de leden van het college, waarvan de oudste uit het jaar 1650 stammen, logenstraft deze datering. De kerkmeesterskamer blijkt dan ook in 1648, tegelijk met de bouw van de laatste vijf

Afb. 2. Houten plafond van de kerkmeesterskamer in de Pieterskerk, oostzijde (boven de schoonteenwand), met wapens uit 1650-1705.

Afb. 3. Houten plafond, zuidzijde, met wapens 1650-1689.

Afb. 4. Houten plafond, westzijde (boven de raamwand), wapens 1650-1694.

Afb. 5.. Houten plafond, noordzijde, wapens 1650-1703.

kerkhuizen aan de zuidoosthoek van de kerk, te zijn ontstaan. In de toestemming van het Gerecht voor de bouw van de huizen op 22 februari 1648 is weliswaar geen sprake van de kerkmeesterskamer,” maar in de betalingen van het aanbestede werk aan de timmerman Mattheus Dircksz. van Strichtenhuysen en de metselaar Huych Jansz. (van Soest) wordt de kamer wel in één adem met de vijf kerkhuizen genoemd.” Het Gerecht had bepaald dat men bij de bouw van de kerkhuizen “d’ordre van mr. Aernt van ’s Gravesandt fabryck deser stede” moest volgen; of deze architect tegelijk ook het ontwerp voor de kerkmeesterskamer leverde -waar immers geen stadsbemoeyenis mee was - valt uit de bronnen echter niet op te maken.

De bouw was eind 1648 in hoofdzaak voltooid. In december kregen de leidekkersknechts en de timmerlui vanwege al hun werk aan de kamer en de vijf huizen een verering. Eveneens in december werd de metselaar extra betaald om de ingang van de oude kerkmeesterskamer toe te metselen en de deur nu “in ons galderij te setten om naer de nieuwe camer te gaen”. Direct werd ook begonnen met de verfraaiing van het vertrek. Zo kreeg de glasschrijver, mr. Pieter (vermoedelijk Pieter van Couwenhoorn), nog in december 1648 een bedrag voor beschilderde ruiten voor de vensters van de kamer.” Volgens de rekening uit 1649 van schrijnwerker Jan Pietersz. Roos had deze in november 1648 vier ramen voor deze kamer geleverd.” In dezelfde rekening van de schrijnwerker is sprake van een kast met zestien laden voor *f* 20, van lijsten en ander werk, terwijl hij later in het jaar nog voor *f* 7.10.- een kast met “bonnen” maakte bij het portaal in de kerkmeesterskamer. In 1650 volgden nog eens drie kasten voor de kamer, voor een bedrag van *f* 66.

Uit deze bouwperiode is het belangrijkste onderdeel dat nu nog aanwezig is het indrukwekkende houten gewelf. Het heeft de vorm van een zogenaamd wangewelf, een rechthoekig graatgewelf met een kruin in het midden en twee beeldhouwde rozetten op de snijpunten. De timmerman Van Strichtenhuysen, die overigens zelf later kerkmeester zou worden, moet het houtwerk hebben uitgevoerd, in samenwerking met de steenhouwer Cornelis Ghijsbrechtsz. van Duynen. Een viertal knechten van Van Duynen was omstreeks 30 januari 1649 een aantal dagen aan het werk “inde heere kerckmeesterskamer ande stijle te helpen stellen en de kartoese vast te giete”, wat niet anders dan op het gewelf kan slaan.” In oktober van hetzelfde jaar leverde de smid Moyses Dirckse Haesverberch vervolgens de ketting “om den kron andt verhemmel te hange in de nyeuwe kaemer”; de term verhemelte is daarbij veelzeggend.’

De vier gewelfvelden (afb. 2-5) boden een fraaie mogelijkheid voor de kerkmeesters tot een representatief vertoon van hun familiewapens (bij-

lage 1). Het was echter pas het college dat zitting had in 1650 dat zich op deze wijze op het gewelf liet vereeuwigen. Rekeningen voor deze wapenschilderingen zijn in het kerkarchief niet aan te treffen. Zoals in zo'n geval gebruikelijk zullen de kosten door de personen zelf zijn gedragen. Wel is duidelijk dat de schilderijen — de wapenschilden in een late kwabachtige rolwerkstijl- in de maanden september tot december 1650 moeten zijn uitgevoerd; Jan Simonsz. van Leeuwen, die zijn wapen boven de oostelijke schoorsteenwand liet aanbrengen, was eerst op 13 september in functie getreden en verdween bij de jaarwisseling al weer uit het college. Op elk van de vier gewelfvelden kwam in het centrum één wapen van een kerkmeester, aan de noordzijde werd boven het wapen van Herman Jansz. Schuyt (gedateerd 1651 hoewel hij al eerder in functie was) ook het wapen van de zittende rentmeester Van Vesanevelt afgebeeld. Kennelijk beschouwde men de gewelfdecoratie in deze vorm in eerste instantie als compleet, want de twee in 1651 in functie tredende kerkmeesters, Johan Eleman en Gerrit van Boshuysen, voegden hun wapens daaraan niet toe.

In 1655 veranderde echter die mening. Vanaf dat jaar tot en met 1668 lieten alle nieuw aantredende kerkmeesters hun wapen op het gewelf bijschilderen, onder wie Mattheus van Strichtenhuysen die zelf het gewelf had uitgevoerd. Er werd daarbij een duidelijk compositieschema aangehouden: het wapen van Dirck Walbeeck midden op de kruin van het gewelf en de overige als opvulling in de acht benedenhoeken, de namen en jaartallen in grote zwarte krullende letters onder de wapens gecalligrafeerd en elk wapen nu getooid met helmteken en een uitvoerige helm mantel. Alleen Johan van den Bergh moest als laatste in 1668 noodgedwongen van dit schema op de westwand afwijken omdat de hoeken vol waren.

Tien jaar lang werd vervolgens het gewelf met rust gelaten, zeventien kerkmeesters uit die jaren zijn met hun wapens dan ook niet in de kamer vertegenwoordigd en de traditie herleefde eerst toen Johan van der Meer in 1678 weer zijn wapen wilde toevoegen, net als Van den Bergh tien jaar eerder geplaatst terzijde van het centrale wapen op een van de brede gewelfvelden. Tot 1697 zouden zijn opvolgers vrijwel zonder uitzondering dit voorbeeld volgen, terwijl ook de rentmeesters zich niet onbetuigd lieten.” Probeerde men in het begin nog zo veel mogelijk een goede vlakverdeling aan te houden en werden telkens min of meer paarsgewijs de open stukken opgevuld, allengs werd dit steeds moeilijker. In feite waren in 1693 de beschikbare velden, in een per wand verschillend maar wel symmetrisch patroon, volledig in beslag genomen; mogelijk is dat ook de reden dat Jacob Paedts, die in dat jaar in functie kwam, zich niet in deze rijen schaarde. De vier na hem aantredende leden waren kennelijk minder bescheiden en het is vooral

Afb. 6. Detail van de schoorsteenmantel, 1648-164%

het gewelf boven de schoorsteenwand (afb. 2) dat hiervan de sporen draagt. In 1696 lieten Abraham Elsevier en Claas Deramaux, die het jaar daarvoor waren benoemd, hun wapen toch tussen de andere in de onderste rij plaatsen, waarvoor zelfs oudere gecalligrafeerde onderschriften moesten wijken. Opvallender nog is de manier waarop in hetzelfde jaar Jacob des Tombe links van het centrum zijn wapen ertussen liet proppen op een afwijkende, veel kleinere schaal. Het jaar daarop ging Johan Hulshout op vergelijkbare wijze te werk op het noordelijke gewelf, maar vanaf dat ogenblik zagen bijna alle kerkmeesters van deze mogelijkheid zich in hun officiële kamer te manifesteren toch af, met uitzondering van Johan Gijs (in 1700) en Adriaan van Cruyskerken (in 1704) die zo, met het wapen van Des Tombe, in een driehoekig patroon rond het centrum op het oostelijke gewelf elkaar tegenwicht boden. Het meest bont maakte het wel de rentmeester Abraham van Gerwen wiens 1703 gedateerde wapen bovenin op het noordelijke gewelfveld dat van zijn voorganger Dirck Jansz. van Vesanevelt deels zelfs overlapte (afb. 5) !

Parte Seconda, Lib. Sesto, Cap. XXXIV. 153

This architectural drawing, from the 16th-century Italian treatise *De' Disegni*, illustrates a Corinthian column capital and its integration with a door frame. The capital is shown in a three-quarter perspective, featuring two large volutes (scrolls) on the left side, which are decorated with acanthus leaves. The column shaft is fluted and terminates in a base of acanthus leaves. To the right of the column, a portion of a door frame is visible, showing a multi-paneled design. The drawing is annotated with various letters (A, B, C, D, E, F, G, H, I, K, L, M, N, O, P, Q, R, S, T, U, V, W, X, Y, Z) and numbers (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100) indicating specific parts and proportions. The drawing is signed 'Vinc. Scam. Arch.' in the bottom left corner.

Parte della Cornice
Fregio
CORINTE
PORTE E FINESTRE.
ORNAMENTI DELLE
Piedi della Porta e Volute e Spinta e Spinta
Vinc. Scam. Arch.

De schoorsteen

105

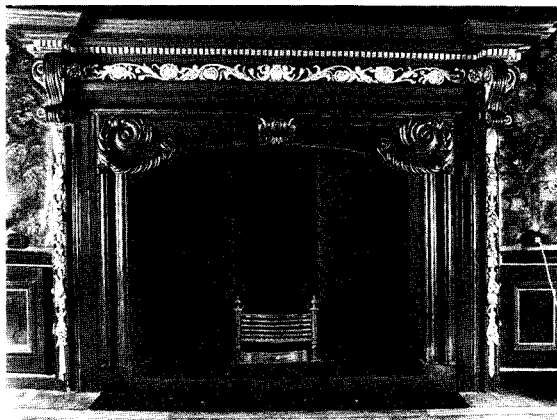

Afb. 8. Vincenzo Scamozzi, schoorsteen "alla Veneziana", uit: "*L'Idée della architettura universale*", Venetië 1615.

ongetwijfeld het ontwerp voor "Ornamenti delle porti e finestre Corinte" van de Italiaanse architect Vincenzo Scamozzi uit zijn *L'Idée della architettura universale* uit 1615 (afb. 7),¹⁵ welk ordeboek in Holland grote invloed had. Na de jaren zestig komen we het motief eigenlijk niet meer tegen en zal het als ouderwets zijn ervaren. Het is dus hoogst onwaarschijnlijk dat de mantel in de Pieterskerk deel zou uitmaken van een in 1675 uitgevoerd ontwerp. In de rekeningen van de verbouwing die in die jaren plaats vond, is ook niets van een leverantie van een natuurstenen schoorsteenmantel te vinden. Daarentegen wordt in augustus 1649 wel gesproken van werk aan de schoorsteen in de Pieterskerk, door knechten van de steenhouwer Cornelis Ghijsbrechtsz. van Duynen. Of Van Duynen daarmee ook als degene moet worden beschouwd die deze mantel, inclusief de decoraties, heeft uitgevoerd is echter niet duidelijk. De genoemde bedragen in 1649 zijn daarvoor te klein. Maar zowel Van Duynen als de blauwsteenverkoper Willem Steur ontvingen in 1648 grote bedragen voor onder meer hun werk aan de kamer; helaas zijn de details daarvan door het ontbreken van de bijlagen uit dat jaar niet na te gaan.¹⁶ Het fries is, evenals de latei eronder, in tegenstelling tot de verdere schoorsteenmantel in hout uitgevoerd.

De grotendeels dus natuurstenen mantel volgt in de hoekoplossing precies het voorbeeld van Scamozzi, niet alleen in de oren van de omlijsting, maar ook in de haaks op elkaar staande voluten die de kroonlijst steunen en in het acanthusblad daaronder. De van de acanthusbladeren neerhangende slingers van aan een doek gebonden bloemen zien we in de schoorsteenontwerpen van Pieter Post, bijvoorbeeld voor het Mauritshuis uit omstreeks 1639, op gelijke wijze toegepast. De liggende ranken op het houten fries,

Afb. 9. Schoorsteenmantel in de kerkmeesterskamer, 1648-1649.

ontspruitend uit twee figuurtjes met opgeheven zwaard ter weerszijde van een centrale cartouche, tonen met hun merkwaardige bloemen en de er doorheen spelende kindertjes ook duidelijk de stijl van de eerste helft en het midden van de 17de eeuw.

Ook verder was het hier toegepaste schouwtype voor de jaren veertig hoogst modern. Gebruikelijk was toen immers in Holland een op manshoogte overhangende rookkap, onderlangs afgewerkt met een hoofdstel en ondersteund door zogenaamde “schoor-stenen” of consoles, tegen de achterwand geplaatste pilasters of hermen en soms op de uitstekende hoeken door zuiltjes. De stookplaats was in feite open, wat het rendement van de haard als warmtebron bepaald niet optimaal deed zijn. In Frankrijk zien we dan ook in de 17de eeuw — en in Italië al eerder — dat men steeds meer overging op lagere, aan de zijkanten dichte schouwen, met een betere trek en meer gerichte warmtestraling. Weer is het het tractaat van Scamozzi dat hiervan twee ideaaltypen geeft, in de dikte van de muur ingebouwd, die in zijn tekst worden beschreven als “alla Francese”, hoewel ze door hemzelf zijn aangeduid als respectievelijk “alla Romana” en “alla Venetiana” (afb. 8). Het waren vervolgens vooral de Franse ontwerpreeksen met een eindeloze variatie van rijk gedecoreerde schoorsteenboezems, die dit nieuwe principe ook in Holland verspreidden, onder meer in de kringen rond het stadhouderlijke hof.¹⁷ Eén van de eersten die deze moderne vorm van schouw toepaste was Pieter Post, in sommige ontwerpen voor de stadhouderlijke paleizen uit de jaren veertig en voor het Mauritshuis in Den Haag (ca. 1639).¹⁸ Toch bleef de grote open stookplaats met overhangende rookkap lang het meest gebruikelijk, ook in Leiden. In zijn ontwerp voor de schoorsteen voor de rechtszaal

in het Rijnlandshuis, toch een zeer representatieve ruimte, paste Post in 1663 weer dit traditionele open type toe en ook Willem van der Helm koos in hetzelfde jaar voor de burgemeesterskamer in het stadhuis voor het type van een vrij hoge overhangende schoorsteenboezem. De voorbeelden die we in Leiden kennen uit de jaren tachtig van de 17de eeuw – in diverse vertrekken van het stadhuis, in het Rijnlandshuis, in regentenkamers van hofjes – zijn ook alle nog van dit “ouderwetse” type.¹⁹ Zelfs de van oorsprong Franse ontwerper Daniel Marot, die met name verantwoordelijk was voor de introductie in Holland van de Franse Lodewijk XIV-stijl, ontwierp omstreeks 1700 naast een serie “Cheminées à la manière de France”, volgens het principe van de lage dichte stookplaats, toch ook een serie “Cheminées à la Hollandaise” voor een meer traditioneel ingestelde Hollandse clientèle, waarvan sommigen ondanks de nadelen kennelijk nog steeds de open stookplaats met hoge, overhangende rookkap bleven prefereren.“

De schoorsteen in de Pieterskerk blijkt vrijwel letterlijk te zijn ontleend aan het type van Scamozzi “alla Venetiana”, zelfs qua maatverhoudingen (afb. 9). Uit alles blijkt dus, dat het ontwerp van de gehele schoorsteenmantel, in tegenstelling tot de schoorsteenboezem erboven, uit de bouwperiode 1648-1649 moet stammen en toen zeer modieus was. Het vormt tevens een argument voor de betrokkenheid bij het ontwerp van een vooraanstaand architect, zoals Arent van 's Gravesande, die immers ook verantwoordelijk was voor de gelijktijdig in opdracht van de kerkmeesters gebouwde kerkhuizen. In de jaren veertig begonnen immers pas de eerste vertalingen van delen van Scamozzi's *Idea* in Holland op de markt te komen en waren de ontwerpen zeker nog geen gemeengoed. Met het ontwerp van de schoorsteen in de Pieterskerk deden de kerkmeesters dan ook een opvallend moderne keuze, waarmee zij in ieder geval in Leiden voorop liepen.

Typerend bij de schoorsteen in de Pieterskerk is, en ook daarin werd Scamozzi gevolgd, dat deze niet naar voren het vertrek insteekt maar bij de bouw in 1648-1649 in de muur is ingebouwd. Daardoor ligt de schoorsteenboezem erboven in het vlak van de muur en kan in eerste instantie vrijwel onversierd zijn gelaten zoals we dat ook bij Scamozzi zien. Dit ligt des te meer voor de hand omdat 25 jaar later de kerkmeesters opnieuw een campagne startten om hun vergaderkamer te verfraaien om het representatieve karakter nog te versterken. Daarbij betroffen de werkzaamheden juist vooral de schoorsteenboezem, als belangrijkste focus van aandacht in het vertrek en daardoor het onderdeel waarop de decoratie zich hoofdzakelijk concentreerde.

Voor deze schoorsteenboezem moet de architect Willem van der Helm -wiens rol als ontwerper bij dit vertrek dus veel bescheidener blijkt te zijn

geweest dan tot nu toe werd aangenomen -wel verantwoordelijk zijn geweest. Op 22 december 1674 werd hij vereerd "over zijn meenighvuldige moeyten 't maken van bestek(ken) 't dienen van advys" met een bedrag van *f* 25.4.-. Hoewel geen specificatie wordt gegeven moet dit onder andere de kerkmeesterskamer betreffen; dat Van der Helm toen het toezicht op de veranderingen in de kerkmeesterskamer had blijkt eveneens uit het feit dat de betaling voor doek en paneel van het schilderij op de schoorsteen aan hem geschiedde." In augustus 1675 overleed Van der Helm. Zijn ontwerp voor de kerkmeesterskamer, dat zich dus zal hebben beperkt tot de schoorsteenboezem, behoort daarmee tot zijn laatste werk. De schoorsteen kreeg door deze modernisering een veel monumentalere en meer architectonische opbouw: boven de kroonlijst van de schoorsteenmantel een verkropte pilasterstelling ter weerszijden van een schoorsteenschilderij, een hoofdgestel dragend dat rond het verdere vertrek doorloopt. Op de pilasters zijn de wapens van de vier in 1675 zitting hebbende kerkmeesters te zien."

De boezem is in hout uitgevoerd zowel wat betreft de betimmering als de decoratie; beide waren het werk van Gerrit Goosman. Deze kreeg in 1675 voor het schrijnwerk aan de schoorsteen *f* 47 uitbetaald." Goosman was in Leiden, bij uitzondering, tegelijkertijd als schrijnwerker en als beeldsnijder actief. Het feit dat zijn beeldsnijwerk aan de ornamenten van de schoorsteenboezem niet expliciet wordt genoemd, zou erop kunnen wijzen dat ook nu weer vanwege de heraldische motieven de opdrachtgevers dit persoonlijk betaalden.

Goosman was op dat ogenblik de man op zijn vakgebied in Leiden en vrijwel alle opdrachten, zowel van het stadsbestuur als van officiële instanties als het hoogheemraadschap kwamen vanaf omstreeks 1650 tot zijn dood in 1678 bij hem terecht." Juist in deze periode kreeg beeldsnijwerk in het interieur een steeds grotere plaats, ter decoratie van de schoorsteen die een integraal onderdeel van de wand werd, van trappen en portalen; ook bepaalde meubeltypen en lijsten van spiegels en schilderijen werden steeds vaker van beeldsnijwerk voorzien. Goosman nam daarbij in Leiden vrijwel een monopoliepositie in. Zo werd het snijwerk aan de eerder genoemde schoorstenen uit 1663 in de rechtszaal van het Rijnlandshuis en in de burgemeesterskamer in het stadhuis door hem uitgevoerd, in het laatste geval eveneens naar ontwerp van Van der Helm. Ook bij de kerkmeesters van de drie hoofdkerken was hij min of meer vast in dienst: voor het beeldsnijwerk aan de orgels, aan diverse kerkbanken, preekstoelen en - zijn laatste werk in hun opdracht - het nog bestaande portaal in de Marekerk uit 1677. In al het nu nog bekende beeldsnijwerk van zijn hand, dat hoogstens in grote lijnen op ontwerpen van architecten als Post en Van der Helm terugging maar in uitwerking vol-

ledig zijn eigen inventie zal zijn geweest, toont Goosman zich een zeer kundig vakman die de vormtaal zowel van naturalistische bloemmotieven, vogels en figuurtjes als de toen nog steeds in de mode zijnde kwabmotieven perfect beheerste. Het spreekt dan ook vanzelf dat het snijwerk op de schoorsteenboezem in de kerkmeesterskamer, dat zozeer bijdraagt aan het rijke en monumentale karakter van het geheel, aan Goosman werd toevertrouwd.

Had Goosman de door hem in 1668 gesneden lijst van het Tien Gebodenbord in de Pieterskerk nog in zuivere kwabornamentiek uitgevoerd, bij de schoorsteen in de kerkmeesterskamer heeft alleen nog de kleine cartouche met het jaartal 1675 boven in het midden van het fries een kwabachtige vorm. Het overige snijwerk volgt de tendens naar naturalistische bloemslingers uit die jaren. Op de pilasters ter weerszijden van het schilderij zijn tussen kleine festoenen de wapens van de vier kerkmeesters gesneden met erboven een engelenkopje. Op de verkropte pilasters ernaast hangen de bloemslingers recht naar beneden in de vorm van een doorlopende staaf van bladeren met toefjes bloemen waaromheen een enkel speels takje slingert. Op de verkropping van het fries zien we gekruiste palmladeren die in de rekeningen van die tijd Jerusalemsveren worden genoemd. De liggende ranken op het fries zelf lijken met hun lichte, open vorm – Goosman spreekt in zijn rekeningen uit de jaren zeventig specifiek van “doorgebroken lofwerk” – het meest op het door hem in 1672 uitgevoerde snijwerk in de staalmeesterskamer in de Lakenhal, waarin ook dat meer speelse karakter overheerst. Het verschil met de in feite toch wat stijve ranken op het fries van de schoorsteenmantel uit 1648-1649, waar alleen de ertussen dartelende kindertjes voor wat speelsheid zorgen, is evident.

Het in de betimmering opgenomen schilderij dat de boezem (afb. 10) siert heeft qua onderwerp geen directe verwijzing naar de functie van het vertrek, maar betreft een Italianiserend landschap met op de voorgrond een waterval en rechts in het vershiet de ruïne van een Romeinse tempel, die waarschijnlijk de Vestatempel in Tivoli voorstelt. Uit de betalingsopdracht weten we dat het werd geschilderd door de kunstschilder D. Verhart die daarvoor *f* 28.7.– ontving, terwijl de weduwe van Willem van der Helm voor het benodigde doek en paneel van het schilderij nog als verschot *f* 5 tegoed had. Van de nu vrijwel vergeten landschapschilder Dirck Verhart, die in 1664 lid was geworden van het Leidse Sint Lucasgilde, was geen werk bekend. Deze onbekendheid doet bepaald geen recht aan de populariteit die zijn werk tijdens zijn leven in Leiden moet hebben genoten. In een steekproef van de Leidse inboedelinventarissen met het meest interessante kunstbezit in de 17de eeuw, kwamen in de 48 bestudeerde inventarissen uit de periode 1660-1699 niet minder dan 22 schilderijen van hem voor, waarmee hij be-

Afb. 10. Dirck Verhart, schoorsteenschilderij in de kerkmeesterskamer, 1675.

hoorde tot de top twintig in het Leidse kunstbezit in de tweede helft van de 17de eeuw.“ Des te opvallender was het daarom dat werk van hem tot nu toe niet kon worden aangewezen. De betaling voor het schoorsteenstuk in de kerkmeesterskamer maakt het nu gelukkig mogelijk zijn stijl te leren kennen, wat mogelijk tot meer toeschrijvingen aan hem zal kunnen leiden. Met de keuze voor deze plaatselijke schilder blijken de kerkmeesters duidelijk de smaak van hun tijd te hebben gevolgd, waarin de voorkeur voor idyllische zuidelijke landschappen boven het meer realistische Hollandse landschap in toenemende mate aanwijsbaar is.

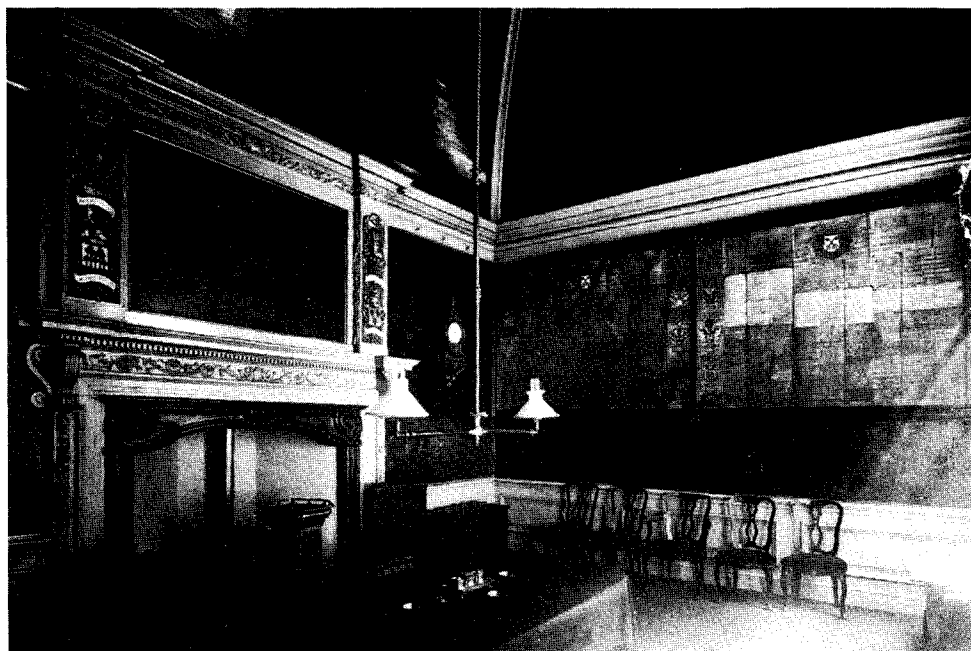
De verbouwingen in de kamer in 1674/1675 moeten zich hoofdzakelijk tot de schoorsteen hebben beperkt. Wat betreft de afwerking lezen we verder vooral nog van het schilderwerk. Reeds in 1674 schilderde de verver Joannes Perselles de lijst en zijstukken van de schoorsteenmantel in een grauwe kleur” en zwartte hij de nu niet meer aanwezige ijzeren haardplaat; in 1676 volgde het overige verfwerk van ramen, kasten, deuren en dergelijke. Voor de schoorsteen werd een kundiger kladschilder ingeschakeld, Johannes de Vos, die in

juli 1675 ruim *f* 27 verdiende “in d’heeren kerkmeesteren camer aen de loffwercken, verscheyden veruuen en arbeytsloon”.²⁷ Wel werd nog in 1676 via de kerkmeester Van de Velde een spiegel voor het vertrek aangeschaft. Maar voorzover uit de rekeningen valt op te maken bestond de enige andere verfraaiing van het vertrek in een vensterruit met het wapen van Leiden, uitgevoerd door de bekende glasschrijver Abraham Torenvliet.²⁸

Dat neemt niet weg dat de verbouwing van 1674-1675 onder leiding van Willem van der Helm, het representatieve karakter van het vertrek in sterke mate heeft benadrukt en hiermee eerst recht een indrukwekkend decor werd geschapen voor de vergaderingen van de kerkmeesters; de totale kosten hiervan waren voor die tijd dan ook aanzienlijk. Daarom is het des te curieuzer te lezen dat nauwelijks een jaar eerder de kerkmeesters zelf vanwege de slechte tijden – de in 1672 uitgebroken en in het begin desastreus verlopende oorlog met Frankrijk – hadden besloten “de meeste minagie voor de kerc allesins te betraghten” en dus “geen importante timmeragie oft eenigh ander werk te laeten maecken, ‘t welck in ‘t volle collegie niet als ten hooghste noodtsaecklijck gekeurt en soude weesen”.²⁹ De algemene penibele financiële situatie noopte hen toen zelfs om tegelijkertijd “geduerende de groote schaersheyte ende dierte van de Franse wijnen” alle uitdeling aan de predikanten e.d. van (de restanten van de) wijn die geschonken werd ter gelegenheid van het Heilig Avondmaal af te schaffen; slechts werd toegelaten “een roemer (stantepede) den praedicanten, ouderlinghen, diakonen, kosteren en clopsen toe te drincken; in spaersaemheyte ende so ‘t doenlijck is, uyt de restanten in kannen ofte beeckers overschietende”. De beslissing een jaar later tot de aanzienlijke en zeker niet hoogst noodzakelijke verfraaiingen van hun eigen kamer week wel zeer sterk af van dit door henzelf geformuleerde beleid; de kerende oorlogskansen vormen daarvoor nauwelijks een voldoende verklaring.

De verbouwing van 1734-1740

Meer dan een halve eeuw voldeed de kerkmeesterskamer in de gedaante zoals die in 1675 was ontstaan. De enige toevoeging van betekenis betrof in 1714 het grote bord met de namen van de kerkmeesters vanaf 1532, uitgevoerd voor *f* 75 door T. Reets (de schilder Tobias Reets).³⁰ Toen dit bord in 1733 vol was startte men in 1734 een tweede, geheel aansluitend bij het oudere en uitgevoerd door Jan de Groot die daarvoor *f* 60 ontving.³¹ Terzijden van de naamlijsten zijn de wapens afgebeeld van de respectievelijk in 1714 en 1734 zitting hebbende kerkmeesters en rentmeesters (afb. 11).³² Samen beslaan de kerkmeestersborden de gehele breedte van de zuidwand

Afb. 11. De kerkmeesterskamer, met op de achterwand de twee kerkmeestersborden uit 1714 en 1734. Foto 1907 GA Leiden.

en bij de plaatsing sneed de beeldhouwer Hermanus van Groen twee ornamenten op de lijst om hen aan elkaar te verbinden.“ De lijsten, nu van blank hout, waren volgens de rekening van de verver oorspronkelijk “fijn zwart geverft en twemaal geglanst”.

Mogelijk vormde de opdracht van het tweede kerkmeestersbord in 1734 echter de aanleiding te starten met veel verstrekkender aanpassingen in de kamer. De volgende zes jaar zou volgens een soort meerjarenplan de ruimte op een aantal essentiële punten opnieuw aan de veranderde eisen en modes worden aangepast, waarbij de versterking van het representatieve karakter van het vertrek ook nu het belangrijkste doel was. Hoe ingrijpend deze veranderingen deels ook waren, de belangrijkste elementen uit de eerdere campagnes – het houten gewelf en de schoorsteenpartij – liet men daarbij onaangetaast, ook al waren die voor de jaren dertig van de 18de eeuw bepaald ouderwets geworden. Voorzien van de wapens van voorgaande kerkmeesters, was handhaving vanwege hun historische betekenis belangrijker dan het

meegaan met de mode van de tijd. Maar op andere punten werd de gehele kamer grondig onder handen genomen, waarbij nu vooral het comfort tijdens de vergaderingen steeds belangrijker werd. Het is misschien veelzeggend dat in deze jaren in de bronnen vaak wordt gesproken van de “herenkamer”, een aanduiding waarin men meer het gezelschapskarakter van de bijeenkomsten proeft dan het verantwoordelijke werk van het financiële beheer over het kerkelijk bezit.

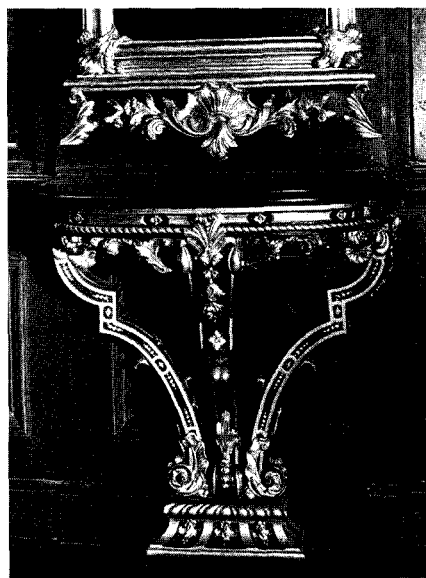
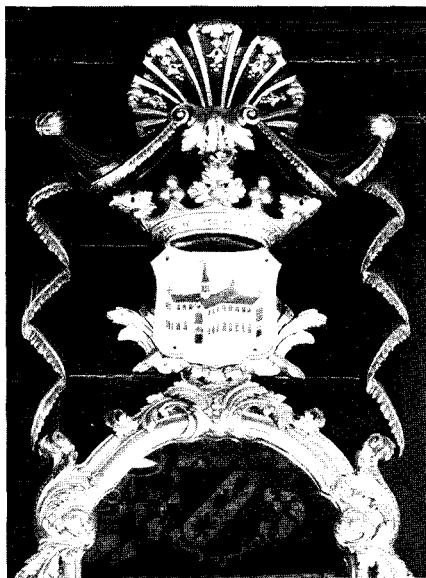
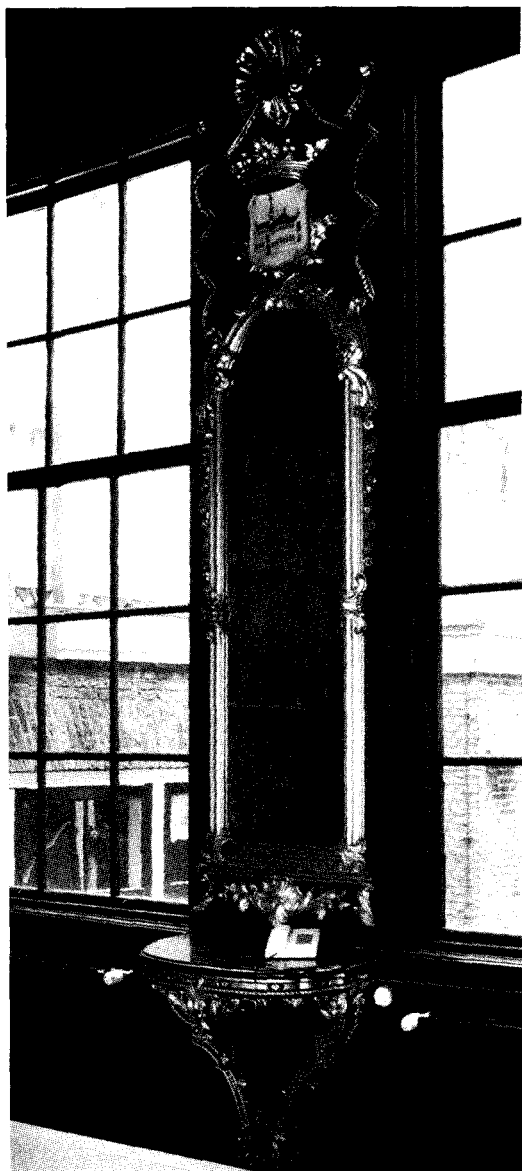
Opnieuw startte het werk met een verbetering aan de schoorsteen. Hoe modern de van opzij dichte stookplaats voor 1648-1649 ook was geweest, in feite had men de natuurstenen mantel zo groot uitgevoerd dat veel van de praktische voordelen van het nieuwe systeem, zoals een beter rendement en meer gerichte warmtestraling, verloren gingen. Vooral om dit te verbeteren werd dan ook in 1734 een grote marmeren mantel erin geplaatst, geleverd door de steenhouwer Thomas Learbre voor *f* 96; dit bedrag diende “voor mijn en voor de belthouwerij gedaan aan de blauwe schorsteen aangenome van Thomas Learbre”, een formulering die niet duidelijk maakt of Learbre het beeldhouwwerk zelf uitvoerde of liet uitvoeren door een specialist.” De mantel heeft bovenlangs de fraaie, gewelfde vorm uitlopend in zware voluten op de hoeken (afb. 6 en 9), die sinds de jaren twintig van de 18de eeuw de strakke, rechte profielen die de schoorsteenontwerpen van Daniel Marot nog kenmerken verdrong. Learbre, die de functie van stadsmeeestersteenhouwer bekleedde, Was toen de specialist op dat gebied in Leiden.” In datzelfde jaar leverde hij bijvoorbeeld voor *f* 250 de marmeren mantel voor de schoorsteen in de senaatskamer van de universiteit, die overigens nog van het ouderwetse Hollandse overhangende type was, en voor *f* 100 marmeren ondersteunen voor de reeds bestaande schoorsteen in de vroegere eetzaal van het Rijnlandshuis; in dat laatste geval werden de ornamenten erop overigens door de beeldhouwer Hermanusvdn Groenjr. uitgevoerd. Het gebeurde dus vaker in die jaren dat een ouderwetse schoorsteen werd gemoderniseerd door er een nieuwe mantel in of onder te plaatsen; hetzelfde deed Learbre ook in de curatorenkamer in het stadhuis, waar hij in 1741 voor *f* 80 een overhangende schoorsteen uit 1682 van een marmeren mantel eronder voorzag. De monumentale marmeren schoorsteenmantel in de vroedschapskamer uit 1737 zal eveneens zijn werk zijn, al is zijn – zeer hoge – rekening van dat jaar voor de stad niet gespecificeerd. Het feit dat Learbre in 1734 tevens aan prins Willem IV van Oranje vier rode marmeren schoorsteenmantels mocht leveren voor de in aanbouw zijnde vleugels van het Huis ten Bosch in Den Haag, maakt wel duidelijk dat hij tot ver buiten Leiden als een voortreffelijk ambachtsman gold. Particuliere opdrachten aan hem zijn eveneens bekend, bijvoorbeeld van Daniel van Eys, eigenaar van Oude Singel 118, voor drie

rood marmeren schoorsteenmantels in de jaren 1727, 1731 en 1736,³⁷ en nog in 1749 en 1750 van de familie De la Court voor respectievelijk een wit marmeren overhangende schoorsteen op “neuten” en het jaar daarop een dichte rood marmeren mantel voor Rapenburg 16.³⁸

Na de schoorsteen werd de raamwand onder handen genomen. Sinds in de jaren tachtig van de 17de eeuw in het jachtslot Het Loo bij Apeldoorn van stadhouder Willem 111 voor het eerst de nieuwe Engelse vinding van hoge schuiframen werd toegepast, in plaats van de lagere, minder licht doorlatende kruisvensters, waren schuifvensters uitermate populair geworden, vooral ook omdat ze perfect pasten bij de nieuwe tendens naar steeds lichtere en ruimere interieurs. In veel woonhuizen werden om die reden in het begin van de 18de eeuw de oude kruisvensters door moderne schuiframen vervangen, soms moesten daarvoor zelfs de vloerhoogtes worden aangepast. In de kerkmeesterskamer zien we deze modernisering eveneens uitgevoerd. In begin 1737 moet deze ingreep zijn voltooid, toen werden “vier grote schuyfrahmen voor de Heerenkamer” met hun kozijnen en kort daarop ook de blinden door de verver Willem Mooyweer geleverd.“”

Parallel aan deze tendens om de raamwand in het vertrek door middel van hoge schuiframen steeds meer te doorbreken komt het gebruik op door plaatsing van spiegels op de muurdammen tussen de ramen die illusie van een volledige doorbreking te verhogen. De hoge penantspiegels, met eronder bijpassende penanttafels voor de lambrisering, werden dan ook een bekend fenomeen in het 18de-eeuws interieur. In Leiden zien we de eerste voorbeelden van dergelijke penantspiegels en tafels juist in de jaren dertig opkomen. Als semi-vaste onderdelen van het interieur behoren zij tot het best bewaarde meubilair in de oorspronkelijke context. Eén van de vroegste nog bewaard gebleven voorbeelden in Leiden bevindt zich in de zaal in Hooigracht 39, van omstreeks 1735.“” In de kerkmeesterskamer werd deze nouveauté ook direct geïntroduceerd (afb. 12).

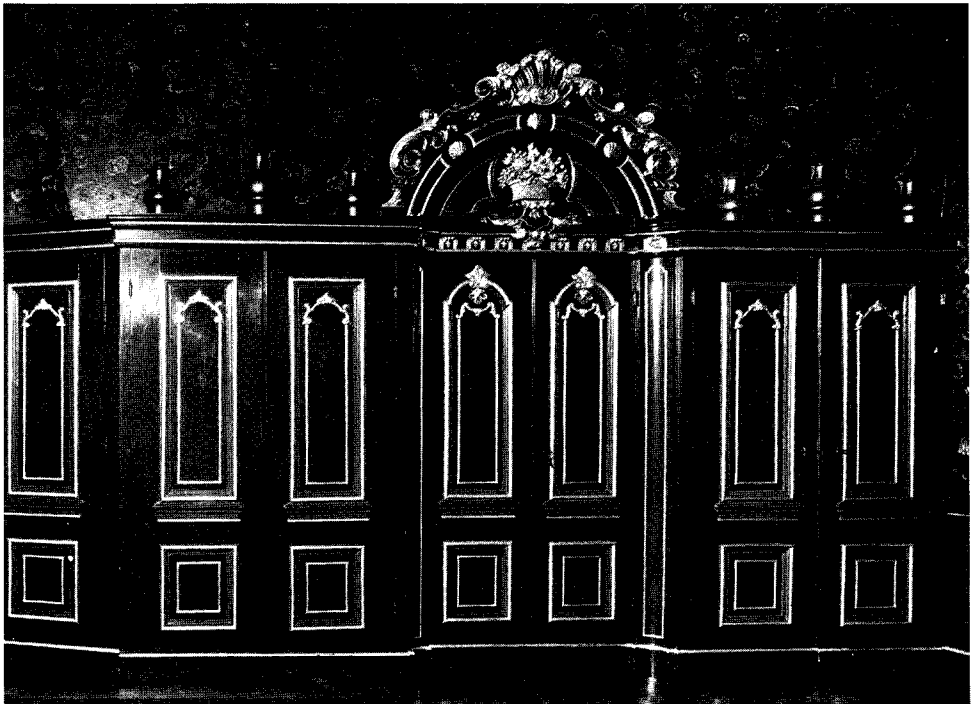
Dergelijke spiegels en bijbehorende wandtafels waren vrijwel nooit het werk van meubelmakers maar van beeldsnijders, waarbij de vorm van het meubel direct wordt voorzien van een in hout gesneden decoratie. De beeldsnijder die op dat ogenblik in Leiden vrijwel alle klandizie naar zich toetrok, was de al eerder genoemde Hermanus van Groen jr. De stad, hoogheemraden, schutterijen, gildes, maar ook het stedelijk patriciaat voor hun privé woonhuizen, kwamen vrijwel zonder uitzondering bij hem terecht.” De kerkmeesters maakten daarop geen uitzondering en hadden Van Groen bijvoorbeeld al in 1733 ingeschakeld bij de verplaatsing van het orgel uit het koor van de Pieterskerk naar de Marekerk om het benodigde aanvullende beeldsnijwerk uit te voeren. Ook bij de verfraaiing van hun eigen kamer werd op

Afb. 12. Raamwand met schuifvensters, ca. 1737, penantspiegel en -tafel door Hermanus van Groen jr., 1738. Rechtsboven: detail van de bekroning van de penantspiegel met het wapen van de hoofdkerken. Rechtsonder: penanttafel met ondersteuning.

Van Groen weer een beroep gedaan. De rekeningen die Van Groen daarover in 1738 en volgende jaren indiende zijn dusdanig gedetailleerd dat deze hier als bijlage zijn opgenomen (bijlage II).⁴²

In zijn eigen woorden was de spiegellijst versierd met krullen en lofwerk en met vier “vatstikke”, een soort klampen die de lijst lijken te vatten. De ruimte tot de kroonlijst erboven toont centraal het gekroonde wapen van de kerk, maar ter weerszijden van het wapen zien we niet de door Van Groen genoemde sleutels, maar achter het wapen gekruiste (palm) takken (afb. 12). Het geheel is geplaatst tegen “een kleet” dat vanuit het bekronende schelpmotief neerhangt. De spiegel rust op een soort basement – “een stoeltie” – ook weer met een centraal schelpmotief. De steunen van de penanttafel (afb. 12) eronder zijn net als de spiegellijst nog geheel met motieven uit de late Lodewijk XIV-stijl gesneden: acanthusbladeren, rozetten, afhangende bloemkelkjes (culots) en symmetrische schelpen. De schelpmotieven op de voluten onderaan de poten en op het “stoeltie” beginnen echter al een wat verweke-

Afb. 13. Kastenwand met buffetnis op de noordmuur, snijwerk door Hermanus van Groen jr., 1739-1740.

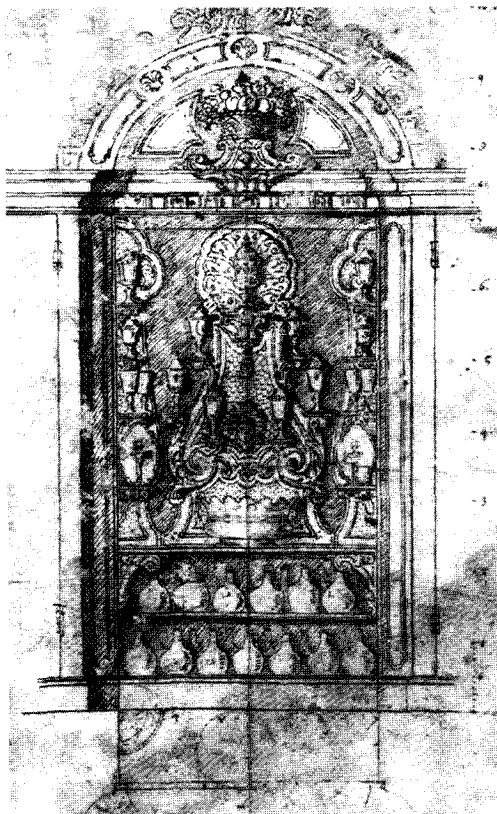

Afb. 14. Buffetnis in geopende toestand, snijwerk door Hermanus van Groen jr., 1739-1740.

lijkte en vrijere vorm te krijgen die in de richting van rocaille gaat, de nieuwe Franse stijl waarvan de eerste tekenen juist in de tweede helft van de jaren dertig in Leiden aanwijsbaar worden. De opdracht, voor een totale prijs van f 81 .10.- was in december 1738 gereed.

In september van het jaar daarop was de beurt aan de noordwand, die geheel in beslag werd genomen door een kastenwand waarvoor Van Groen de "kromme leysies" stak met krullen en lofwerk (afb. 13). Tegelijkertijd is er sprake van snijwerk aan de lijst en toog van een schilderij boven de deur van de kamer in de noordwesthoek. Dit schilderij is nu niet meer aanwezig en het is onduidelijk of het er ooit is geweest. In ieder geval is er geen rekening aangetroffen voor de aankoop of bestelling van een dergelijk deurstuk. Op het midden van de kastwand werd plaats ingeruimd voor een grote

Afb. 15. Ontwerp door Hermanus van Groen jr. voor de buffetnis, ca. 1739. Arch. Hervormde Gemeente (onvindbaar).

buffetkast, die bij geopende deuren een nis laat zien met, in een symmetrisch patroon van profiellijsten en schelpen, vijftien consoles om glazen op te zetten (afb. 14). Op de bodem van de nis hoorde bij gebruik een groot koelvat of fonteintje te staan, terwijl erboven op de plaats waar zich ook wel een kraantje bevindt, een en face geziene vrouwekop – espagnolet – is gesneden. In het tympaan boven de nis is een rijk gevulde bloemenmand weergegeven. De afwerking volgde eerst een jaar later in oktober 1740, toen het afsluitende half cirkelvormige ornament boven langs het tympaan van het buffet werd geleverd, met in het midden een schelpachtig motief dat weliswaar nog de typisch Lodewijk XIV-achtige structuur vertoont en in feite bestaat uit omkrullende acanthusbladeren, maar hiermee wel het eerste asymmetrische element in de decoratie introduceert, opnieuw een vooraf-

spiegeling van de rococo die hier pas in de jaren veertig echt zou doorbreken. Het motief op het smalle fries direct boven de buffetdeuren, waarvan Van Groen het snijwerk aan een knecht overliet, wordt in de rekening als “poortjes” aangeduid. De totale kosten van het snijwerk aan deze kastenwand bedroegen bijna f 100.

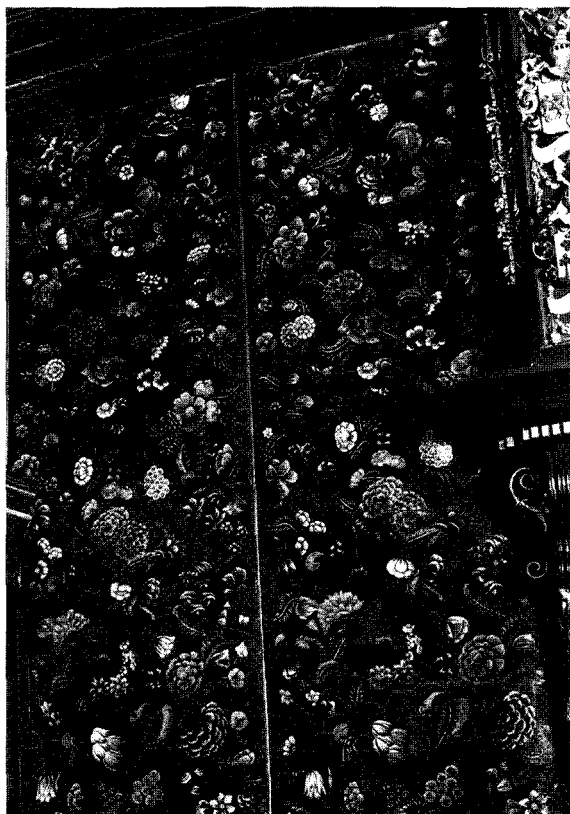
Het is aardig dat juist voor deze buffetnis de ontwerptekening nog bekend is -helaas nu niet meer in het kerkarchief vindbaar – ongetwijfeld van de hand van Hermanus van Groen zelf (afb. 15).⁴³ Het ontwerp komt vrijwel letterlijk overeen met de uitvoering. Op de tekening zien we echter ook duidelijk het beoogde gebruik: op de consoles overdekte bekers en glazen, op de onderste twee consoles kandelaars en op de bodem van de nis in het midden inderdaad een koelvat – een zogenaamde monteith – waar op de geschulpte rand de glazen gehangen konden worden en zo in ijswater konden worden gekoeld. De compositie van de velden op de achterwand van de nis blijkt ook duidelijk met de aanwezigheid van zo’n koelvat rekening te houden. Op de twee planken onder de nis heeft Van Groen de wijnflessen of karaffen getekend, een aanzienlijk aantal als men bedenkt dat bij de vergaderingen in die jaren zes mensen aanwezig waren, vijf kerkmeesters en de rentmeester. Van de inhoud van het buffet is nu niets meer bewaard, maar volgens een lijst van zilveren voorwerpen uit 1795 waren er toen in ieder geval een hensbeker, schenkbord, twee secoupen (onderschotels) en vier kandelaars in gebruik, die waarschijnlijk hun plaats in het buffet hadden.⁴⁴

De aanwezigheid van een buffet in een vergaderkamer is een teken van het informele karakter dat de bijeenkomsten steeds meer kregen. Al is er al de gehele 17de eeuw sprake van een jaarlijkse “vrolijkke maeltijd” van de kerkmeesters, het is toch vooral in de 18de eeuw dat eigenlijk geen bestuur of gezelschap – of het nu het wekelijkse gezelschap van de Leidse schout en schepenen, de hoogheemraden of kerkmeesters betrof – niet ceremoniële drinkrituelen had ontwikkeld. Het blijkt dat zelfs in de kastenwand in de senaatskamer van de universiteit, waarvoor Van Groen in 1735-1736 eveneens het snijwerk leverde, de hogere kast in het midden, geheel vergelijkbaar met de kastenwand in de kerkmeesterskamer, een buffet herbergt!“ Het is ook niet toevallig dat nog zoveel gelegenheidsglazen – of zoals men ze ook noemt “conditieglazen” – uit de 18de eeuw in ons land bewaard zijn. Vandaar dat een buffetnis, zowel in officiële vertrekken als in de woonhuizen van de elite vanaf het tweede kwart van de 18de eeuw eigenlijk niet meer kon ontbreken. Ook dit is een element dat gelukkig vaak nog ter plekke over is, zij het dat het buffet meestal in de muur is ingebouwd en dus niet zoals hier als een kastwand ervoor is geplaatst. Om die reden waren er ook meestal geen openslaande deuren, maar zoals in de voormalige eetkamer van Pieterskerk-

gracht 9 in Leiden, eveneens uit de jaren dertig van de 18de eeuw, een systeem van een schuivend paneel dat naar boven kon worden geschoven om de normaal afgesloten nis te onthullen.

De verbouwing van de kamer was met de afwerking van de buffetnis in 1740 voltooid, zodat de verver Willem Mooyweer in 1740 en 1741 het geheel kon afwerken om de oude en nieuwe elementen op elkaar af te stemmen.“” Zijn rekeningen vermelden helaas niet de gebruikte kleuren, met uitzondering van het zwart van de lijsten van de kerkmeestersborden, maar wel wordt duidelijk welke belangrijke post op de totale begroting het vergulden van delen van het houtwerk betekende, ongeveer een kwart van de totale kosten van de verver, inclusief de daglonen van de drie knechts en het aan hen geschonken bier. Het vergulden van de spiegellijst met de ornamenten, de voet van de penanttafel en de ornamenten op de schoorsteen vergde niet minder dan 24 dubbele boekjes zwaar goud en kostte daardoor $\text{ƒ } 60$, het vergulden van het buffet nog eens $\text{ƒ } 21$ aan bladgoud. Ook verder werd met de fijnste “gevreven verven” gewerkt. Helaas heeft men in later tijden de oorspronkelijke schildering niet gehandhaafd. Diverse oude foto’s⁴⁷ (afb. 11) geven bijvoorbeeld een situatie waarbij van verguldsel helemaal geen sprake meer is en de huidige vergulding kan dan ook niet meer zijn dan een interpretatie van welke elementen en ornamenten oorspronkelijk mogelijk verguld zijn geweest. Wel duidelijk is de bedoeling van de opdrachtgevers het representatieve karakter door het overvloedig gebruik van bladgoud nog eens extra te onderstrepen.

Het verguldsel van het houtwerk vond bovendien een fraaie weerklink in de bekleding van de wanden, waarvoor de kerkmeesters goudleer verkozen. Het goudleerbehangsel werd volgens de betalingsopdracht geleverd in 1739, maar eerst in 1751 betaald! Deze betaling -van $\text{ƒ } 69.17.-$ – geschiedde in dat jaar aan de executeurs van de boedel van Nicolaas Blankert en was zo verlaat “zijnde daarvan nooit een rekening gezonden niettegenstaande daar verscheide malen om geschreven is”.⁴⁸ Goudleer was in de Nederlanden als wandbekleding toen zeer geliefd. Oorspronkelijk een Spaanse vinding, werd het vanaf de 17de eeuw ook in ons eigen land geproduceerd. Maar vanwege slijtage, vooral op de punten waar de vellen leer aan elkaar werden genaaid, is het vrijwel nooit ter plekke bewaard. In het onderzoek naar de interieurs van het Rapenburg bleek bijvoorbeeld dat in de 65 onderzochte huizen in de 17de eeuw al minimaal 38 goudleerkamers aanwezig moeten zijn geweest, waar in de 18de eeuw zeker nog eens 22 andere goudleerkamers bijkwamen.⁴⁹ Men kon met goed fatsoen in die tijd eigenlijk niet zonder. Van die minimaal 60 kamers is er nu niet één nog aanwezig op zijn oorspronkelijke plaats. Het is dus een zeer gelukkige omstandigheid dat het goudleerbehang in de

Afb. 16. Goudleren wandbekleding in de kerkmeesterskamer, 1739 geleverd door Nicolaas Blankert.

kerkmeesterskamer in de Pieterskerk nog wel is bewaard.” Dat we hier tevens door een rekening de leverancier van het goudleer nog kunnen aanwijzen is niet alleen voor Leiden, maar ook in het algemeen een grote zeldzaamheid.

Het gaat hier om typisch 18de-eeuws goudleer, waarbij het leer in lange banen is verwerkt waarvoor de kalfsvellen aan elkaar werden gekleefd (afb. 16); het betrof dus niet meer, zoals in de 17de eeuw gebruikelijk was, losse vellen die nog als zodanig herkenbaar waren, ook wat betreft de patronen. Evenmin werd het nog, zoals in de 17de eeuw, in reliëf gewerkt maar daarentegen met een vlakke ondergrond die wel werd geponst om er wat extra tekening in aan te brengen. Het patroon werd in deze tijd geschilderd op de goudkleurige ondergrond – in feite bladzilver met een geelkleurig vernis. Qua motieven inspireerde men zich nu op eigentijdse stofpatronen, hoewel

Afb. 17. Liggende baan van het goudleer op de zuidwand, 1739.

het repeterende patroon, aangezien het met de hand werd geschilderd, in detail toch op elke baan afwijkend was. Deze schilderijen konden in feite zonder enig probleem ook op een andere ondergrond worden toegepast. Het is interessant te constateren dat het patroon dat in Leiden op het goudleer is gebruikt ook elders is aan te treffen, maar dan geschilderd op linnen; bijvoorbeeld in een vertrek in de Zuiderkerk in Enkhuizen.“ De overeenkomst, onder meer in de grote bladeren van waaruit de ranken naar boven krullen en in de plaatsing van de verschillende bloemmotieven is zo groot dat beide behangsels wel uit dezelfde periode moeten stammen en zelfs uit hetzelfde atelier afkomstig moeten zijn. Naar hetzelfde patroon — maar weer door een andere hand — is ook het op linnen geschilderde behang vervaardigd in de linkerachterkamer in Prinsessegracht 30, het huidige Museum Meermanno-Westreenianum te Den Haag, eveneens te dateren omstreeks 1740-1750.

Nicolaas Blankert was op dat ogenblik één van de belangrijke leveranciers en producenten van goudleerbehang, aan wie verschillende opdrachten bekend zijn. Gevestigd in Amsterdam leverde hij ook veel elders, ook aan opdrachtgevers uit de omgeving van Leiden: in 1737 bijvoorbeeld voor een kamer in huize Oosterbeek te Warmond in opdracht van Pieter van Hoogmade en in 1740 een zeer kostbaar behang -voor f 388.17.- — aan het Hoogheemraadschap van Rijnland voor huis Zwanenburg te Halfweg. Dat het genoemde behang in de Zuiderkerk in Enkhuizen eveneens door hem

moet zijn geleverd, wordt des te waarschijnlijker aangezien hij in 1742 nog een andere opdracht in Enkhuizen uitvoerde, het behang voor de regentenkamer in het weeshuis aldaar voor de hoge prijs van *f* 300.14.-. De prijs van ongeveer *f* 70 voor het goudleerbehang in Leiden is daarbij vergeleken niet spectaculair; toch betrof het in Leiden bepaald geen tweederangs opdracht. Integendeel, bepaalde onderdelen moeten specifiek voor dit vertrek zijn vervaardigd. Waar op de wanden ter weerszijden van de schoorsteen de gebruikelijke hoge banen te zien zijn van één patroon (en één kalfsvel) breedte (afb. 16), is onder het dubbele kerkmeestersbord op de zuidwand het goudleer in twee liggende banen aangebracht, waarbij het repeterende bladmotief waaruit de rank ontspruit een drietal keren op elke baan wordt herhaald (afb. 17); dit kan daarom niet anders dan speciaal voor deze plaats zijn uitgevoerd. In 1739, toen het goudleer werd geleverd, was de verbouwing van de kamer op enkele punten van afwerking na geheel voltooid, zodat men precies wist welke wandvakken nog overbleven en dus de bestelling precies op maat kon laten uitvoeren. Het kan daarbij vrijwel niet anders dan dat Blankert zelf voor deze opdracht naar Leiden is overgekomen om ter plekke de situatie op te nemen.

Conclusie

In de loop van bijna honderd jaar is in opdracht van opeenvolgende generaties van kerkmeesters een uniek voorbeeld ontstaan van een compleet interieur, waarin uit de drie fasen van ontstaan telkens zeer karakteristieke elementen bewaard zijn gebleven: het houten plafondgewelf vol wapens van de kerkmeesters, de indrukwekkende schoorsteen, de met het wapen van de hoofdkerken voorziene penantspiegel en -tafel tussen de fraaie hoge schuiframen, de buffetwand en het goudleerbehang, de overvloedige vergulding. Dit alles was gericht op representatie en de leden van de regentenelite die van het college deel uitmaakten volgden in hun vergaderkamer dezelfde modeontwikkelingen als in hun privéhuizen en betrokken daarbij ook dezelfde ontwerpers, kunstenaars en uitvoerende ambachtslieden. De diverse onderdelen van dit interieur vormen dan ook tevens een stilistisch uitgangspunt voor onderzoek van de woonhuizen van diezelfde elite, waarvoor archivalische gegevens vrijwel altijd ontbreken. Het college was er duidelijk zeer op gebrand de nieuwste modes te volgen, was daarvan goed op de hoogte en was ook bereid daarvoor een behoorlijke prijs te betalen en de meest toonaangevende mensen in te schakelen. Anderzijds liet men de in eerdere fasen uitgevoerde elementen telkens ongemoeid, ook al waren die ouderwets geworden zoals dat, gezien vanuit het 18de-eeuwse gezichtspunt, toen zeker

gold voor plafond en schoorsteen. Dat was niet in de eerste plaats zuinigheid, hierbij speelde juist het representatieve karakter een grote rol. Plafond en schoorsteen waren immers allebei voorzien van de wapens van leden van het college en het was daardoor belangrijker die zo prominent aanwezig te laten, dan op alle fronten modieus te zijn. Want het ging toch vooral om de representativiteit, om de uitstraling van het belang van het college dat hier vergaderde en om de eer van de families die daarvan deel uitmaakten.

NOTEN

Genoemde bronnen bevinden zich in het Leids Gemeentearchief.

1. De benaming "kamer der gemeentecommissie" is van recente datum; "regentenkamer" is evenmin oorspronkelijk, aangezien het niet om een regentencollege ging. In de bronnen wordt de kamer altijd als kerkmeesterskamer aangeduid, in de 18de eeuw spreekt men ook wel van "herenkamer".
2. Over de kerkmeesterskamer is zeer weinig geschreven. De meeste aandacht gaf nog: A. Mulder, "Iets over de Leidsche Pieterskerk, hare geschiedenis en architectuur", *Bulletin Nederlandsche Oudheidkundige Bond* 5 (1904) 29; deze geeft echter enkele verkeerde gegevens die sindsdien door latere auteurs zijn overgenomen. Zie recent: B. van den Berg, *De Pieterskerk in Leiden* (Utrecht 1992) 32.
3. Arch. Hervormde Gemeente (verder afgekort AHG), Bijlagen jaarrekening over 1582, rekening van Dirck Pietersz., timmerman (deels sterk beschadigd, juist bij de plaatsaanduiding) Idem, Bijlagen 1610. Bij andere uitgaven aan de kerkmeesterskamer ontbreekt een plaatsaanduiding.
4. AHG, Bijlagen 1619, naamloze rekening (volgens de blafferd van Gerrit Jacobsz. steenhouwer) voor o.a. zes schuifladen voor de kerkmeesterskamer in de Pieterskerk, f 4;

Idem 1624 en 1626, rekeningen van Ijsbrant Jacobsz. Kouwenhoorn, glazenmaker, voor het stoppen van glazen in de "meesterskamer" in de Pieterskerk.

5. Van den Berg, *Pieterskerk*, noemt de verdieping boven de sacristie, echter zonder bronvermelding.

6. AHG, Bijlagen 1621, rekening van Reyer Gommersz. glazenmaker. In 1621 werd wel een nieuw vertrek gebouwd voor de kerkeraad of consistorie. De toestemming van burgemeesters om een nieuw huisje te bouwen omdat "hare consistorie in de Pieterskerk [...] veel te klein was ende nyet wel bequaem omme gevouchlijck in het selvige te connen besogneren" dateert van 20 juni 1621 (Secr. Arch. II 186, Burg. en Gerechtsdagb. A, fol. 29). De kosten hiervoor werden door de stad gedragen (zie Secr. Arch. II 8461, rek. Thes. Extraord. 1621, o.a. fol. 80 e.v., 326v, 331v, 340v)

7. AHG, Resolutieboek 1646-1761; volgens marginale aantekening werd de korting vanwege het buiten de stad zijn echter opgeheven.

8. Secr. Arch. II 188, Burg. en Gerechtsdagb. C, fol. 359. J.C. Brons, "De Leidse kerkhuizen", *Leids Jaarboekje* 75 (1983) 59-60.

9. AHG, Blafferd 1648, fol. 28 e.v., waarin op 10 augustus, 2 november en 1429 december

een aantal betalingen ten behoeve van "onse camer" vermeld staat, behalve aan de timmerman en metselaar ook o.a. voor het voeren van de steen, voor ijzerwerk, het buitenwerk en niet nader gespecificeerde kosten van Willem Steur voor blauwsteen. Helaas ontbreken juist over het jaar 1648 de bijlagen.

10. De betaling aan de glasschrijver op 14 december 1648 was tegelijk ook voor ruiten in de kamer van de diaconie in de Vrouwekerk, totaal voor f 124.15.-; door ontbreken van bijlagen blijft onbekend wat hij precies voor de kerkmeesterskamer maakte. Behalve Pieter van Couwenhoorn was in die jaren ook een Pieter Gerritsz. van Sterckenburch lid van het glazenmakersgilde, maar deze was waarschijnlijk alleen glazenmaker, geen glasschrijver, zoals Couwenhoorn.

11. De rekeningen van Roos en andere bij de afwerking en inrichting betrokkenen, zoals de verver Willem Leopoldus, de glazenmaker Jan Ijsbrantsz. van Kouwenhoorn, de steenhouwer Cornelis Ghijsbrechtsz. van Duynen, in AHG, Bijlagen 1649 en 1650. Roos maakte eveneens vier ramen in de kelder onder de kerkmeesterskamer, welke ruimte nog altijd aanwezig is.

12. Hieruit zou men kunnen opmaken dat de ribben van het gewelf en de rozetten van natuursteen zijn; bouwkundige gegevens hierover zijn mij niet bekend.

13. De koperen kroon is niet als zodanig aanwijsbaar in de rekeningen, mogelijk was deze reeds in bezit van de kerkmeesters. Wel worden op 26 april voor f 17 twee ringen voor de kamer geleverd (AHG, Blaffer 1649, geen bijlage over), en leverde in 1650 de geelgieter Joost Ariensz. van Musschenbroeck twee (koperen) knopen voor de kamer voor f 5 (AHG, Bijlagen 1650).

14. Opvallend is de afwezigheid van het wapen van Johan van Vesanevelt, die in 1689 voor de derde maal kerkmeester werd; eerder was hij in 1669 en van 1676-1678 kerkmeester geweest en kennelijk wilde hij op het niet laten schilderen van de wapens in die jaren bij zijn herbenoeming in 1689 niet nog eens terugkomen. Andere "afwezigen" zijn slechts

Pieter van Leyden van Leeuwen (1691-1695) en Jacob Paedts (1694-1700). Van de rentmeesters uit de gehele periode ontbreekt alleen Jan Gool, rentmeester 1691-1692.

15. V. Scamozzi, *L'idea della architettura universale* (Venetië 1615) Lib. 6, cap. 34. J.J. Terwen, "The buildings of Johan Maurits van Nassau", in: E. van den Bogaart (ed.), *Johan Maurits van Nassau-Siegen 1604-1679* (Den Haag 1979) 81, afb. 36. De opvatting van E.H. ter Kuile, *De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst*, dl. VII: *De Provincie Zuidholland*, 1ste stuk: *Leiden en westelijk Rijnland* (Den Haag 1944) 72, dat het onderstuk van de schoorsteen (later, waarschijnlijk in 1675) zou zijn samengesteld uit de restanten van een midden 17de-eeuws zandstenen poortje en later bijgemaakte houten latei, moet van de hand worden gewezen.

16. AHG, Bijlagen 1649; Idem, Blaffer 1648. Willem Stoor (Steur) ontving bijv. op 28 december 1648 f 13.9.4 "tot behuf van onse kamer en de 5 huysen"; elders staat op diezelfde datum voor hem circa het dubbele van dat bedrag genoteerd voor blauwsteen. Van Duynen ontving in meerdere keren circa f 1.150.

17. V. Scamozzi, *L'Idée* Lib. 6, cap. 35, geeft slechts de typen. Voorbeeldenreeksen ontstonden vooral in Frankrijk, met als belangrijkste die van Jean Barbet (1632), in de jaren 40 ook uitgegeven in Amsterdam. P.K. Thornton, *Seventeenth-Century interior decoration in England, France and Holland* (New Haven/Londen 1978) 63-64. Zie ook H.J. Zantkuijl, *Bouwen in Amsterdam*, dl. 4 (Amsterdam 1984) 354-364, "De warmte beschouwd 1".

18. In een van de schoorstenen in het Maurits-huis paste Post bij uitzondering ook de vorm van de doorlopende architraaf met oren toe, zij het niet met de hoekvoluten zoals Scamozzi die voorschrijft; dat motief gebruikte hij wel bij deuromlijstingen. Th.H. Lunsingh Scheurleer, "The Mauritshuis as *Domus Cosmographica*", in: E. van den Bogaart (ed.), *Johan Maurits van Nassau-Siegen 1604-1679* (Den Haag 1979) 152.

19. Zie C.W. Fock, "Leidse beeldsnijders en

1731), 14 december 1731 en 22 mei 1736, resp. f 53, f 140 en f 55.

38. Bij beide schoorstenen werd samengewerkt met beeldhouwer Hermanus van Groen die de ornamenten sneed. Arch. de la Court, inv.nr. 106, prijzen resp. ca. f 120 en f 180.

39. Het aantal vier zal slaan op de onder- en bovenramen van de twee vensters. AHG, Bijlagen 1738 (d.d. 22 februari en april 1737). Tegelijk werd ook het portaal van de kamer geverfd. In dezelfde periode werkte Learbre aan de vloer in de kamer en de kelder eronder.

40. C.W. Fock, "Beeldsnijders", 5455 en afb. 69.

41. C.W. Fock, "Beeldsnijders", 43 e.v.

42. De 3 bijlages van Hermanus van Groen in AHM, Bijlagen 1739, 1740 en 1741.

43. E. Pelinck, "Tochtportalen en houtsnijwerk in de gereformeerde kerken te Leiden in het tweede kwart van de 18de eeuw", *Bulletin KNOB* 6de ser. 17 (1964) 301-302.

44. Het betreft de betaling door de vier kerkmeesters persoonlijk van elk f 150 aan het comptoir van de gemenelands middelen "tot behoûd van opgem. zilver" dat als bewijs voorzien werd van het jaarmerk van dat jaar, de letter M. Aangezien de prijs van het vrijwaren van dit zilver voor de smeltkroes totaal f 604.10.- bedroeg, werd door de kas van de kerken de resterende f 4.10.- gefourneerd. De afspraak was dat elke nieuw gekozen kerkmeester het bedrag van zijn voorganger zou overnemen, of bij gebreke hiervan de vier

kerkmeesters of hun erven het zilver privé in bezit zouden krijgen. Aangezien het niet meer aanwezig is zal dit wel op een later moment hebben plaatsgevonden. Ertoe behoorden ook nog twee tabaksconforen, een tabaksdoos en een inktkoker van zilver.

45. Dit is nog niet vermeld in Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock, A.J. van Dissel, *Het Rapenburg, geschiedenis vnn een Leidse gracht VI* (Leiden 1992) 826827. Van der Mij spreekt daar inderdaad in een van zijn voorstellen van een "buffetwand".

46. AHG, Bijlagen 1742-1743; rekeningen van Mooyweer voldaan 27 februari 1741, 12 maart 1742.

47. Prentverzameling 22144.

48. AHG, Blaffert 1751, fol. 35v; van dat jaar zijn geen bijlagen over.

49. Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock, A.J. van Dissel, *Het Rapenburg VI*, 165.

50. Er is in Leiden nog slechts één ander goudleerbehang in zijn oorspronkelijke context bewaard, het behang in de grote zaal in het Rijnlandshuis; dit dateert echter uit de jaren zeventig van de 18de eeuw, toen goudleerbehang eigenlijk al uit de mode was geraakt.

51. De verwijzing naar Enkhuizen, evenals de gegevens over de goudleermaker Nicolaas Blankert, dank ik aan drs. E.F. Koldewey, die een dissertatie over het Nederlandse goudleer voorbereidt; voor de precieze gegevens zij daarnaar verwezen.

BIJLAGE I: Wapens in de kerkmeesterskamer

Oostzijde, plafond (boven schoorsteen)

Jan Symonsz. van Leeuwen	13- 9-1650 -	1650
Dirck Lucasz. Walbeeck (ook al eerder)	1- 1-1657 -	13- 8-1667
Pieter Bartholomeusz. van Assendelft	1- 1-1657 -	1657
daarna rentmeester	1657 -	12- 5-1663
Mattheus Danielsz. van Strichtenhuysen	1- 1-1662 -	1- 1-1666
Johan Claasz. van der Meer	1678 -	3-10-1678
Pieter van Groenendijck	11-1682 -	1 1- 2-1683
Adriaan Wittens	1- 1-1685 -	1- 1-1686
Theodorus Schrevelius	1- 1-1686 -	1686
Reinier Rosenboom	1- 1-1686 -	1693
Niclaes van Banchem	16-10-1686 -	10-11-1690
Abraham Elsevier (1696)	1695 -	10- 2-1699
Claas De Ramaus (1696)	1695 -	18-11-1696
Jacob des Tombe	18-11-1696 -	1700
Joham Gijs	1700 -	1706
Adriaan van Cruyskerken (1704)	1705 -	10-12-1705

Oostzijde, schoorsteen

Jakob Willemsz. van Zanen	1672 -	1676
Jacob Vromans	1- 1-1673 -	1676
	1679 -	10-11-1682
Nicolaes van de Velde	1- 1-1674 -	29- 8-1682
Jakob van den Bergh	1- 1-1675 -	2-1688

Zuidwand

Gerardus Bontius (1650)	1- 1-1640 -	1656
Jacob van Banchem	19- 7-1655 -	12-1663
daarna rentmeester	3-12-1663 -	1668
Adriaan Harmensz. van Ringhelenbergh	1- 1-1658 -	1- 1-1665
Joachim Raven	11- 2-1683 -	1684
Cornelis Paedts	20- 3-1688 -	10-11-1688
Cornelis van der Maes	22- 8-1689 -	8-1690
Johan van den Bergh	22- 8-1689 -	10-12-1695

Westwand, boven de ramen

Dominicus van de Pluym (1650)	1- 1-1645 -	1-1661
Ambrosius Pietersz. van Brunsdorp	1- 1-1665 -	1668
Jacob Achthoven	1- 1-1666 -	1668
Johan van den Bergh sr.	1- 1-1668 -	1668
Adriaan Bartholomeusz. van Assendelft	29- 9-1682 -	22- 8-1689
Jan van Teglingen, rentmeester (1683)	begin 1681 -	eind 1690

Hieronimus van der Marck	1693	▪	8-1697
Joost van Heemskerk	1693	▪	4- 8-1698
Justus Hoogenhouk	1- 1-1693	26-	7-1693
Adriaen Pla, rentmeester (1694)	begin 1693	▪	3-1703

Noordwand

Dirck Jansz. van Vesanevelt, rentmeester (1650)	41647	▪	24-11-1657
(eerder kerkmeester)	1- 1-1646	▪	4-1647
Herman Jansz. Schuyt (1651)	28- 7-1648	▪	19- 7-1655
	7- 6-1661	▪	1661
	3-12-1663	▪	1664
	1678	▪	19- 7-1678
Anthonis van Bugtevest	1- 1-1665	▪	1- 1-1666
Willem van Schoterbosch	1- 1-1666	▪	1669
daarna rentmeester	begin 1669	▪	eind 1680
Jacob Gool	5- 5-1690		1691
Gerard Meerman	12- 9-1690	▪	1691
Johan van Cingelshoek (1690)	5-10-1691	▪	26- 7-1693
Johan Hulshout	24- 8-1697	▪	1700
Abraham van Gerwen, rentmeester (1703)	3-1704	▪	eind 1719

BIJLAGE II: Rekeningen Hermanus van Groen voor het snijwerk

1738 19 oktober

Door ordre van de heere kerkmeesteren in de heere der kamer
door Hermanis van Groen

Op't penant de toog van de spiegelleyst gestooke met krulle en lofwerk *f* 2. 0.0

Booven de leyst 't wapen de kerk der op gehakt met de sleutels

der opsey en een kroon der booven *f* 10. 0.0

Booven 't wape een schilp met een kleet *f* 15. 0.0

Een stoeltie onder de leyst van de spiegel gesnede *f* 8.10.0

Desember

Voor 't penant een tafelhoefte gesneden *f* 6. 0.0

Voldaan den 9 februari 1739 *f* 81. 0.0

1739 in september

In de Pieterskerk in de heere kerkmeesteren der kamer

Op de deure van de kasse tien kromme leysies gestookten en met
krullen en lofwerk der op gemaakt

f 10.10.0

Booven de deur van de kamer booven het schilderij de toog van de
leyst de leyst der an gestooke met krulle en met lofwerk in 't midde

f 4. 0.0

In oktober

Al de ornamente en konsolle in 't bufet gemaakt en het houwt tot die
ornamente geleevert en het ornament dat booven op de kas staat
kom saame

f 66. 0.0

Voldaan den 11 april 1740

1740 de 8 oktober

In de heere der kamer op 't bufet om het halve sirkel een
ornament gesneede

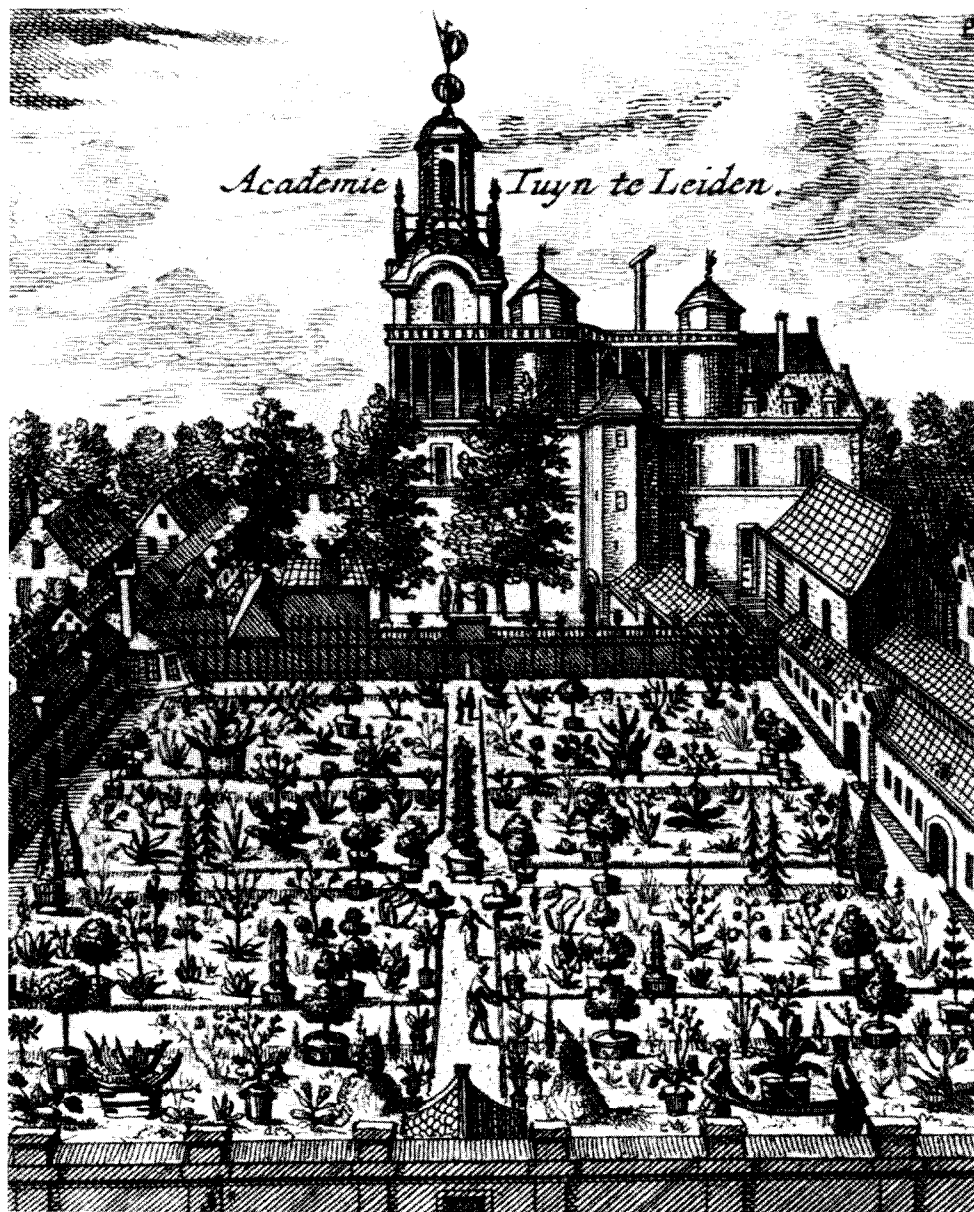
f 11.10.0

De 15 oktober

Een knegt in de heere der kaamer booven de deure van 't bufet
in de leyst die poorties gehakt 4% dag der an gewerkt

f 5.15.0

Voldaan den 27 februari 1741

Achterzijde van het Academiegebouw met de Hortus Botanicus. Anonieme gravure, 1712. Academisch Historisch Museum.

SCHOTSE STUDENTEN IN LEIDEN OMSTREEKS 1700

door

C.D. van Strien

Omstreeks 1700 vormden Schotse studenten een vast onderdeel van de bevolking van de Leidse Academie. Hoeveel precies er geweest zijn is nauwelijks te reconstrueren, maar het Album Inscriptionum geeft toch wel een globaal beeld. Tussen 1676 en 1725 schreven zich zo'n 300 studenten per jaar in, en van de 14.830 namen uit deze periode zijn er 825 van Schotten. Hiermee zijn zij na de Duitsers (3.139) de grootste groep buitenlanders, vóór de Engelsen (656) en de Fransen (557). Van deze 825 Schotten studeerden er 422 rechten, 289 medicijnen en 114 de overige vakken.' Hun indrukken over hun verblijf in Leiden zijn voornamelijk bewaard gebleven in de brieven waarin ze ouders en vrienden op de hoogte hielden van hun dagelijks leven en studie. In een aantal gevallen zijn er ook brieven aan studenten bewaard gebleven.'

Deze brieven bestaan uit dichtgevouwen en verzegelde vellen papier. De student in de algemene geschiedenis George Bogle adresseerde ze als volgt: "To Mr Robert Bogle, merchant in Glasgow, North Britain'." Sommige brieven aan de rechtenstudent Charles Mackie vermelden slechts dat hij "student at Leiden Holland" is, of "Gentilhomme Ecossois, étudiant en droit à Leiden"; maar soms staat het adres erbij: "A la tête du Roi de Pruyse, dans le Rapen-bourgh" of "The King of Prussia's Head".⁴ De brieven werden vaak met kennissen meegegeven want de porto was vrij hoog. Zowel bij verzending als bij ontvangst moest 12 stuiver betaald worden (tot Londen), voor James Boswell ruim de prijs van twee maaltijden; de correspondenten in Schotland moesten ook betalen. Boswell had met zijn vader afgesproken maar eens in de twee maanden te schrijven, tenzij er iets bijzonders was.

De post voor Engeland en Schotland vertrok op dinsdag om half twee en vrijdags om 19.00 uur vanuit het huis van de postmeester, Nicolas Clignet (1666-1714) en zijn opvolger Robert de Neufville. De laatste woonde op de Breestraat tegenover de Mooi Japiksteeg, de plaats van het huidige postkantoor." Het hoge posttarief was geen garantie voor snel vervoer: een maand

waren de brieven al gauw onderweg, en sommige kwamen nooit aan. Slechts één van John Clerks brieven arriveerde, volgens zijn verbaasde vader, binnen een week.” Maar waarschijnlijk had Clerk hem tegen de afspraak in, gedateerd in de Nieuwe Stijl, tien (en vanaf 1700 zelfs elf) dagen later dan in Engeland en Schotland, waar de -Juliaanse kalender of Oude Stijl pas in 1752 is afgeschaft. Boswells aantekenboekje is steeds in Oude Stijl, zodat de Leidse drie oktober er op 23 september valt.

Studie in het buitenland

Studie in het buitenland was voor Schotten van gegoede komaf destijds niet ongebruikelijk. Veel aristocraten stuurden hun zoons onder deskundige leiding gedurende enkele jaren op reis langs de culturele centra van Europa, en een verblijf aan één van de (protestantse) hogescholen in de Republiek vormde daar vaak een onderdeel van. Een zekere kennis van wetboeken en klassieken werd noodzakelijk geacht voor hun vorming, ook al was het voor Lord George Douglas en Andrew Wauchope vooral belangrijk zich te leren bewegen in de grote wereld. Echter, het merendeel van de Schotse studenten bereidde zich voor op een beroep (jurist, arts of dominee), en voor hen was de studie de hoofdzaak. Dit gold voor de theologiestudenten die correspondeerden met Robert Wodrow (1679-1734), de bibliothecaris van de universiteit van Glasgow, en voor de juristen John Clerk en James Boswell en de medicus William Sinclair. Zij studeerden in het buitenland bij befaamde hoogleraren omdat er destijds in eigen land geen opleidingen waren met evenveel prestige. Dit gold trouwens niet altijd voor de hoogleraren theologie. De belangrijkste reden waarom de domineeszoon Alexander Carlyle, thuis reeds afgestudeerd als theoloog, naar Leiden was gekomen was om temidden van landgenoten van een hogere sociale rang te kunnen verkeren. Met een toelage van een bevriend edelman had hij het er uitstekend naar zijn zin, en studeerde ijverig, maar hij ging niet naar de saaie colleges van de vier hoogleraren theologie, want “alles wat ze konden zeggen hadden we thuis al in een veel betere vorm gehoord”.

William Burnet (20, Theologie) en zijn jongere broers Gilbert (17 T.) en Thomas (14 Jur.) arriveerden in Leiden in gezelschap van hun stiefmoeder, die persoonlijk een kosthuis voor hen uitzocht. Dit zal niet zo vaak zijn voorgekomen, want als kapitaalkrachtige ouders begeleiding wensten voor hun zoon(s) werd er meestal een gouverneur aangesteld, die met de student meereisde en fungeerde als docent of repetitor. De tweede zoon van de Graaf van Leven, de rechtenstudent Alexander Leslie (1699-1754), stond van 1715 tot 1719 onder de hoede van Charles Mackie (1688-1770), die slechts

Portret van prof. Pierre Burman, geliefd hoogleraar voor Scholse studenten. Anonieme gravure, begin 18de eeuw. Academisch Historisch Museum.

drie jaar ouder was en die in 1708-1710 in Groningen rechten gestudeerd had. Tijdens hun verblijf in Leiden maakten ze kennis met de achtentwintjarige John Mitchell, destijds gouverneur van de Engelsman Robert Hinde (20 jaar) en later o.a. van de Schotse Lord Cardross. Een derde gouverneur die begin 1715 in Leiden aankwam met zijn pupil was George Waddell, die later Andrew Wauchope zou begeleiden. Veel van deze geleerde reizigers kenden elkaar en voelden een soort lotsverbondenheid. Hun ideaal was immers via een beschermheer een vaste baan te krijgen. Dat lukte Mitchell pas jaren nadat zijn vriend Mackie tot hoogleraar benoemd was. Een goede kennis van hen was Alexander Gunningham, in 1686 twaalfjaar ouder dan zijn pupil Lord George Douglas, de jongste zoon van de hertog van Queensberry. Na een korte carrière in Edinburgh als hoogleraar in de rechten,

woonde hij vanaf 1710 met een toelage van de hertog in Den Haag en nam actief deel aan het intellectuele leven in de Republiek.”

Een aantal studenten werd dus goed in de gaten gehouden, maar de meerderheid moest op eigen benen staan, zij het met een flinke dosis goede raad van huis. Er werden brieven meegegeven aan contacten in Holland, bijvoorbeeld Schotse kooplieden in Rotterdam die de student zouden voorzien van geld, of iemand die al in Leiden studeerde, en die ook discreet informatie zou kunnen doorspelen naar het thuisfront.” James Boswell had een aanbevelingsbrief bij zich voor professor Voet van de bekende Schotse jurist Lord Stair, en Charles Mackie schreef in 1727 een prachtig briefje ten behoeve van James Boswells zoon, Alexander. Het was geadresseerd: “A Monsieur Pierre Burman, professeur en histoire, littérature etc., très célèbre dans l’université de Leyde.” De achttienjarige John Clerk kreeg een brief mee van een huisvriend, ds. Flint, voor professor Marck, destijds Rector Magnificus, bij wie Flint in Groningen gestudeerd had. Clerk vond het interessant op deze manier kennis te maken met de hoogste functionaris van de universiteit. Zijn vader gaf hem voor eigen gebruik twee aan beide zijden beschreven foliovellen mee vol advies. Dit bestond uit twintig punten verdeeld over drie hoofdstukken: geestelijk leven (7 punten), omgang met anderen (9 punten) en eten en drinken (4 punten): “Mijd hoerij, dronkenschap, ruziemaken, dobbelen, kaartspel en mensen die zich met dit soort gruwelen inlaten als de hel!” Voor advies over de studie verwees zijn vader hem naar brieven van zijn beide ooms die zelf in Leiden gestudeerd hadden. Clerk moest deze documenten bewaren en bij terugkeer aan zijn vader laten zien.“

Clerk had een veelbewogen overtocht die wel wat langer duurde dan de vijf dagen waarmee minimaal rekening gehouden moest worden: de vloot waarmee hij de oversteek maakte van Schotland naar Rotterdam werd aangevallen door de Duinkerker kaper Jean Bart. Gelukkig kon Clerks schipper veilig de haven van Veere binnenlopen. Toen John een week later in Rotterdam aankwam, maakte hij zijn opwachting bij twee Schotse kooplieden, Alexander Carstairs en John Gordon, die hem gedetailleerd advies gaven over de reis naar Leiden en onderdak aldaar, zodat hij niet, zoals zijn oom had geschreven, in de schuit van Rotterdam naar Leiden aan een willekeurige Schot of Engelsman hoefde te vragen naar een vertrouwd adres. Bij aankomst in Leiden, op 26 november 1694, ging John Clerk dan ook regelrecht naar het Witte Hert, “het Engels Ordinaris”, op de Papengracht, een centrale plek voor Schotten in Leiden, en vanaf dat moment ook zijn postadres. Ook al moesten volgens de universitaire statuten de studenten zich binnen acht dagen na aankomst in Leiden inschrijven, Clerk heeft hiermee om onbekende redenen gewacht tot 29 september 1695.”

Vanwege zijn late inschrijving weten we niet op welk adres John Clerk gedurende zijn eerste jaar gewoond heeft. Kort na zijn aankomst in Leiden schreef hij dat hij niet, zoals de meeste studenten, in een pension zat, maar dat hij een kamer gehuurd had bij een Franse familie. Hier was hij de enige Schot, zodat hij er alleen maar Latijn, Frans en Nederlands kon spreken. Voor zijn ontbijten en avondmaaltijden, die hij op zijn kamer gebruikte, was hij ongeveer vijf stuivers per dag kwijt. Iets minder dan William Sinclair, die Abraham van den Berg in de Nieuwsteeg hier eens per week $\text{ƒ } 2$ voor betaalde. Clerks gastgezin dreef ook een eethuis (geen kroeg!) waar het “betere soort” student, Franse en Duitse edellieden (meestal tien of twaalf), de warme maaltijd gebruikte voor tien stuivers. In deze eethuizen, inclusief de Hollandse en Engelse, varieerden de prijzen van negen tot twaalf stuivers. Dit soort prijzen werd dertig jaar later ook betaald door Sinclair en Bogle bij De la Rue in de Nieuwsteeg (per week $\text{ƒ } 3$). Het kon ook een stuk goedkoper. James Boswell gebruikte zijn warme maaltijden in Het Witte Hert, waar hij gemiddeld maar 4 stuivers en 6 penningen per keer betaalde. Om de kosten nog verder te drukken had hij, net als John Clerk, zijn vader gevraagd naar Schotse gewoonte zijn tonnetje havermout op te sturen. Zijn vader moest er wat zaden aan toevoegen zodat het onderweg niet bedierf.¹²

In deze tijd kostte een goede kamer $\text{ƒ } 60$ - $\text{ƒ } 75$ per jaar. John Clerk was slechts $\text{ƒ } 50$ kwijt omdat hij de huur van te voren voldaan had. Als hij in de loop van het jaar verhuisde, zou zijn huisbaas (van wie hij een kwitantie gekregen had) hem gedeeltelijk moeten terugbetalen. Die vijftig gulden was inclusief bewassing (normaal $\text{ƒ } 16$ per jaar) maar exclusief brandstof en kaarsen. James Boswell, die veel minder te besteden had, was voortdurend aan het verhuizen, van de ene goedkope kamer naar de andere. Bij zijn aankomst op 14 september 1695 trok hij met twee vrienden (James Bayllie, 23 Jur. en Alexander Meinzie, 20 Jur.) in “bij Carel de Peckert op de Langebrugge”. De kamer bij deze kleermaker was $\text{ƒ } 40$ per jaar, maar omdat er daar geen eten voor hem kon worden klaargemaakt, verhuisde hij twee maanden later naar Christiaan Ramp, waar de kamer slechts $\text{ƒ } 32$ per jaar kostte. Aan zijn vader schreef hij dat hij dichter bij de academie wilde wonen, net als George Bogle, die van de Mare naar de Pieterskerkchoorsteeg verhuisde. Boswells nieuwe adres was ook bij de Pieterskerk. Met zijn huisbaas ging hij naar de pedel om het nieuwe adres te laten noteren (12 st.). Op 17 juli 1696 trok hij voor de vakantieperiode in bij zijn vriend Alexander Meinzie, die toen mogelijk al bij de Franse predikant Moïse Perillaux op de Breestraat woonde. De kamer kostte daar $\text{ƒ } 44$. Toen Boswell na de vakantie

naar Jan Marshall in de Nieuwsteeg ging, moest hij de pedel weer betalen (12 september 1696) en nog eens bij de recensie op 19 februari 1697.“

Toen George Bogle op zoek ging naar een kamer, ging hij eerst langs bij De la Rue in de Nieuwsteeg, waar professor Anderson, een huisvriend, gewoond had; maar daar waren toen geen kamers vrij. Hij vertelde zijn vader hoe hij tenslotte bij Rosier terecht gekomen was, ook een bekend adres: “Mr Monro, professor in de anatomie in Edinburgh heeft dezelfde kamer gehad als ik, en nog een paar andere Schotten, het is nu niet nodig hun namen te noemen. Ik denk dat het huis goed genoeg bekend staat.“

Bogles vader reageerde een beetje kribbig, waarschijnlijk omdat hij vond dat George niet zuinig genoeg was. George ging meteen in de tegenaanval en las zijn vader ongegeneerd de les: “U zegt in uw brief dat er heren zijn die u verteld hebben dat zij hun kamer hadden voor *f* 48 per jaar. Als deze heren die som niet genoemd hadden, zou ik u zeker geschreven hebben dat er geen kamers te krijgen zijn, zelfs van matige kwaliteit, voor *f* 50 per jaar. Ik weet wel dat er studenten zijn die *f* 50 per jaar betalen voor kamers die minder zijn dan het alkoof waar ik in slaap, toch ben ik er even zeker van dat de studenten in het algemeen tussen de 65 en 80 gulden voor hun kamers betalen. Ik heb geprobeerd in verschillende wijken van de stad een kamer te vinden, en ik merkte dat al de goedkope kamers, of zo u wilt, al de slechte kamers te huur waren. En voorzover ik weet was er toen behalve mijn kamer niet één enigszins behoorlijke kamer te huur in heel Leiden. De mening van deze heren kan op geen enkele manier verzoend worden met die van mij, tenzij beweerd wordt dat de kamers in hun tijd veel goedkoper waren, of anders dat zij uitzonderlijk slechte kamers hadden. Sommige mensen gaan er immers prat op hoe goedkoop ze geleefd hebben in het buitenland. Als je zou proberen het uit te zoeken zou je merken dat ze ofwel vergeten zijn op welke manier ze destijds geleefd hebben, ofwel dat ze het misschien liever willen vergeten. En afgezien van wat ik hierboven beweerd heb, is het oordeel van deze heren misschien best wel juist.“

De pensions kostten volgens John Clerk ongeveer *f* 330 tot *f* 350 per jaar, maar de Burnets betaalden bij de weduwe van de Waalse dominee Fleury *f* 500 per persoon, exclusief turf, kaarsen en bewassing. Erg duur, vond hun moeder, maar ze troostte zich met de gedachte dat hun geestelijk welzijn bij haar in goede handen was. George Bogle was aanvankelijk *f* 8:6 per week kwijt, alles inbegrepen. Hij vertelde zijn vader dat hij zo het goedkoopste uit was. Als hij dagelijks naar een eethuis ging zou hij bovendien steeds blootgesteld zijn aan de verleiding na de maaltijd de hele middag met drinken of wandelen te verlummelen. Maar, zoals we gezien hebben, heeft hij het in zijn pension op de Mare niet lang uitgehouden.“

Gerecht 4, waar veel Schotse studenten woonden bij de hospes Hendrik Uylhoorn. Foto Monumentenzorg, 1987. GA Leiden.

Studentenhuizen

Geheel in strijd met het (traditionele) advies om in het buitenland contacten met landgenoten te mijden, gingen de Schotse studenten zeer intensief met elkaar om. Op sommige adressen zaten vrijwel altijd Schotten: Christophe de la Rue in de Nieuwsteeg, Pierre Patin in “De Koning van Pruissen” op het Rapenburg, later op de Papengracht en in de Breestraat, Johan Rijckman, ook op het Rapenburg, op de hoek van de Doelensteeg, Jan Poilblanc in het oude Waalse College op de Groenhazengracht en Jan Oblet in “Het Kasteel van Antwerpen”, ook weer op het Rapenburg. Adam Murray en David Crawford deelden hier zelfs een kamer, “niet erg gebruikelijk hier”. Volgens Alexander Carlyle kwam ongeveer de helft van de Schotse studenten driemaal per week bij elkaar om samen het avondeten te gebruiken dat bestond uit bokkingen, eieren met sla en rode wijn. Daarna dronk men koffie, rookte een pijpje en discussieerde over de politiek. Carlyle vond het heel instructief

om met mensen die zich op uiteenlopende carrières voorbereidden, zo ongedwongen te converseren. Het duurde meestal tot middernacht, behalve wanneer het avondje gehouden werd bij de Schotse studentenpastor dominee Gowan, die ook vaak studenten op kamers had, want dan moesten ze om tien uur al weg.”

Carlyle had het erg naar zijn zin bij de weduwe Van der Tas op de Langebrug, bij wie hij via een kennis van te voren gereserveerd had. Ze was afkomstig uit Gent en in september 1732 getrouwd met Gerrit van der Tas, klerk bij de stadsleenbank, die het jaar daarop overleed. Haar meisjesnaam was Judith Bouvat. Toen Carlyle aankwam zaten er al vier andere Britten: de Schot John Gregory (20 Med.) en de Engelsman Nicholas Monckly (24 Med.), die aanvankelijk bij de muzikant Fisscher in de Nieuwsteeg hadden gewoond; dan was er de Schot Thomas Dickson (23 Med.) en tenslotte de Amerikaan Robert Skirret (18 Jur.) . Hij die het laatst gekomen was had altijd de slechtste slaapkamer. De ouders van Madame hadden al studenten in huis gehad. Ze was een levendig Frans vrouwtje van ongeveer zesendertig. Met vijf heren en één dienstmeisje had ze het behoorlijk druk. Alleen op zondag had ze tijd om zich behoorlijk aan te kleden om naar de Franse kerk te gaan, 's ochtends of 's avonds. Carlyle had de gewoonte na het eten, als de anderen al weer naar hun kamers gegaan waren, met haar in het Frans te blijven praten of lezen. Op een avond, toen ze meer lawaai maakten dan gewoon, kwam de student wiens kamer naast de eetkamer lag plotseling nieuwsgierig kijken wat ze aan het uitspoken waren. Carlyle joeg hem de kamer uit en ging die avond expres een uur langer door. “Mademoiselle” had haar Engels van een Schot geleerd, met wie ze een jaar of tien, twaalf voor Carlyle's komst een affaire had gehad. Ze was hem zelfs naar Leith gevolgd, maar had alleen maar wat geld losgekregen.¹⁸

*Brieven van hospes Hendrik **Ulhoorn***

Van één Leids gastgezin zijn brieven bewaard gebleven gericht aan hun oudkamerbewoner, de al een paar keer genoemde Charles Mackie. Spoedig na zijn terugkeer werd hij in Edinburgh benoemd tot professor in de algemene geschiedenis en Griekse en Romeinse oudheden, en ontving nog regelmatig nieuwtjes van de familie Ulhoorn op het Gerecht (nr. 4), ook over professor Burman bij wie hij gestudeerd had. Op 7 juli 1725, zes jaar na Mackies vertrek, schreef de chirurgijn-barbier Hendrik Ulhoorn (of Uilhoorn; 1649-1740) : “Ick kan niet naa laten om een lettertie UE te laten toe koomen met dese vriend. Te weeten als dat wij in lange tijd geen brief van UEd gehad hebben, soo versoek ick bij geleegentheyte een briefje van UEd alser imand van UE

~~48~~ 48 23 19 7 19 19 19
~~48~~ 48 23 19 7 19 19 19
 Hendrik Uylhoorn
 noot 1
 5 3 1
 4:27 6:19 9:23
 1 2 3
 10:10 11:4 12:27
 2 3
 21:19 3:24
 Jacobus Brodie nota 0
 George Wells
 Alexander Cunningham 9
 Joannes Scott 4
 John Scott Meijeraan 3/17

Bladzijde uit een recensieregister van 1724. Bovenaan staat hospes Hendrik Uylhoorn en onder de studenten treffen we Alexander Cunnigam en John Scott aan. GA Leiden.

kennis moght naar Leijden koomen, en oock UE recommendatie soo van leverantie als om de kaamers. Wij zijn door Gods goetheyt nogh alle te zaamen in redelijcke gesontheit en hoope dat het met UEd ook soo mag zijn en langh magh continueren. Wij hebben tegenwoordigh twee Schotse Heeren in ons huys die nu omtrent een jaar bij ons gewoont hebben, maar of zij nogh lang hier blijven sullen en weet ick niet. De eene is genaamt Mr John Schot, en de andre Alexander Cunnigam.““

De laatst bewaarde brief dateert van 2 januari 1748, en in de tussentijd heeft Mackie heel wat studenten naar zijn oude huisbaas toegestuurd. Er waren echter meer dan eens complicaties. In september 1726 was James Hamilton” met een brief van Mackie aangekomen. Hij “hadde de aghterkaamer daar UEE op gewoont heeft gehuijrt, maar [is] 2 à 3 daagen daarnaa weer vertrocken, seggende dat hij geen reeden hadde om te veranderen, als

alleen om de fransche spraak te leeren. Soo is't dat zijn EEd bij monsieur Obert, de franse spraakmeester een kaamer gehuijrt heeft". Volgens één van Hendriks dochters, Antonia Angenita, die het PS van de brief schreef, was Hamilton verhuisd omdat een vriend van hem, Alexander of John Udney,²¹ ook bij Fransen in huis was. Door het gestook van Udneys huisbaas, Jan Bouvat, raakten de Ulhoorns Hamilton ook nog kwijt als klant in hun stoffenwinkel.

In de brief van 13 november 1740, waarin Mackie op de hoogte gesteld werd van het overlijden van zijn oude hospes ("91 jaar 8 maanden en 8 daage"), vroeg Alida Ulhoorn dringend zijn hulp in. Patrick Campbell," was "op den 20 august 1739 na Parys vertrocken [... en was] schuldig gebleeve een somma van twee hondert en sestig gulde, segge 260 gl. hollands gelt. En hy had ons beloofd met syn eyge handschrift dat hy ons in 4 maande het gelt sende soude, of order aan syn broeder Charles Campbell, die hier nog is. [...] Daar om bidde en versoeke UE dog vriendelyk of UEH dog in deese saak niet voor ons kan maake dat wy ons gelt kryge. Het is seeker, soo als UE wel weet wat mensche dat wy syn, een deugdelyke schuld. Die Heer Patrick heeft gehad 1 stuck heel fyn linde voor 12 hemde, fyn kaamerdoek tot lubbers en dassies, 1 stuck neusdoek, syde kouse en 16 maande scheerens, soo dat UE sien kan dat het wel een nootsaakelyke en eerlyke schuld is." De kwestie heeft meer dan een jaar gespeeld, maar toen de Ulhoorns beslag hadden laten leggen op Campbells boeken in Rotterdam is hij tenslotte over de brug gekomen.

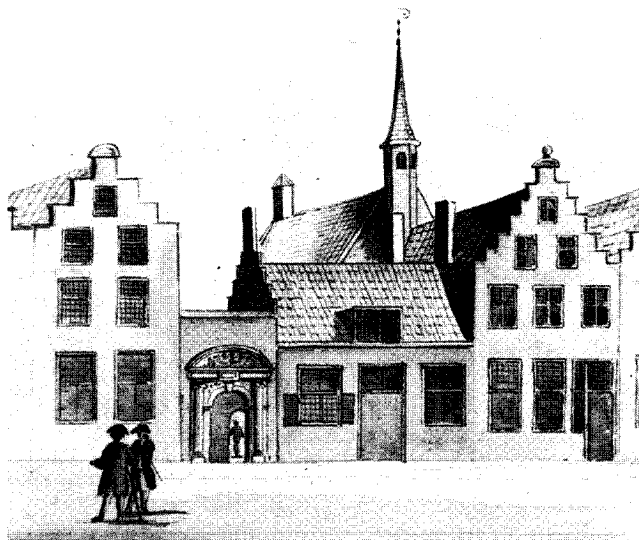
Kosten van levensonderhoud

Het is duidelijk dat geen van de studenten echt arm was, maar sommigen hadden duidelijk veel meer te verteren dan anderen. Andrew Wauchope, die behalve een gouverneur ook een bediende had, was goed voor f 5.000 per jaar.²² Samen met zijn vriend Thomas Kirkpatrick betaalde hij zijn hospes Gaspard Saunier, het hoofd van de universitaire manege, f 25 per maand aan huur. Zijn kosten van levensonderhoud in "de achterste Doelen" voor vijf maanden bedroegen f 334, daarbij kwam turf voor f 42:10, wijn en bier f 96:10, thee en suiker f 22 en wassen en herstellen van Wauchope's kleren f 38. William Clerk, de jongere broer van John, zat met zijn f 744 ruim onder de f 1.042 die zijn broer in zijn eerste jaar uitgaf, en ongeveer in de buurt van James Boswell. Voor Williams vertrek naar Holland is de volgende begroting gemaakt: eten f 300, professor f 78 (= 25 ducats), kamer f 70, verwarming f 24, boeken f 30, kaarsen f 16, bewassing f 16, inschrijving f 10, kleren f 100, zakgeld f 100. Het magische bedrag van £ 100 (ongeveer f 1.000) dat

volgens John Clerk veel ouders hun zonen voor studie buitenslands toekenden werd beslist niet door iedereen gehaald.”

De koopmanszoon George Bogle, die relatief ruim bij kas zat, hield zijn rekeningen nauwkeurig bij: gedurende het eerste anderhalfjaar in het buitenland kostte hij zijn vader precies £ 202:16:4:½. Door ongeveer de helft hiervan af te trekken voor noodzakelijke uitgaven zoals voor kleding, kosten van levensonderhoud en reizen, bleef het “netto” bedrag voor zijn studiekosten ruim binnen de perken. James Boswell, wiens vader een “laird” was en die voor een heer van stand betrekkelijk bekrompen moest leven, kon zich deze boekhoudkundige truc niet veroorloven. De prijzen in Holland waren tweemaal zo hoog als thuis, zodat hij “met *f* 240 minder kon doen dan met £ 120 Schots in Schotland”. In zijn kasboekje is elke stuiver verantwoord: één appel 2 duiten, collecte in de kerk 1 stuiver, vijgen 1 st:2 penn. enzovoorts. Als zijn rijkere vrienden geld van hem leenden stond Boswell doodsaangsten uit bij de gedachte dat ze zouden vergeten terug te betalen: “vandaag aan Pennicuik [= John Clerk] geleend *f* 24, plus twee duiten die ik hem per ongeluk teveel heb gegeven, maar hij weet het.” Een paar dagen later deze levenswijsheid: “niet al te snel gereed staan geld uit te lenen, speciaal bij kleinigheden: wat je zo geeft ben je kwijt. Als je dan terugvraagt wat je uitgeleend hebt stoot je degene wie je iets geleend hebt voor het hoofd, en je wordt voor onbeleefd aangezien, terwijl je toch gewoon je eigendom terug vraagt.” Hij nam zich ook voor niet meer zo gul te zijn tegenover bezoek: “Vandaag was ik bij een vriend op kamer en hij bood mij alleen maar een glas bier aan, wat verstandig was. Let op! Als er iemand bij mij op kamer komt die er al eerder geweest is – hem niets aanbieden behalve een glas bier, zonder brood.” Van tijd tot tijd probeerde hij door zuinig te leven weer wat financiële ruimte te krijgen, bijvoorbeeld door twintig weken lang van *f* 4: 13:4 per week rond te komen, waarvan de helft bestemd was voor boeken en professoren.”

Ook al verschilden vaders en zonen vaak van mening over de redelijkheid van bepaalde uitgaven, ze waren het er wel over eens de kosten van het geldverkeer zo laag mogelijk te houden. Vooral John Clerk, Adam Murray en James Boswell klaagden over de hoogte hiervan. Als Boswell £ 120 opneemt moet zijn vader er £ 150 Schots voor betalen, d.w.z. voor elke gulden één en een kwart Schots pond; Boswell spreekt dan van 25 procent. Soms was de koers wel “26 per honderd”. Boswell schreef zijn oom dat hij mogelijk goedkoper uit was als de wissels uit Schotland eerst naar Londen gestuurd werden (“daar verlies je geen cent mee”). Hij was volledig afhankelijk van wissels, waar vaak op gewacht moest worden zodat hij geld moest lenen bij zijn vrienden. John Clerk had een kredietbrief waar hij gebruik van maakte

Rapenburg met ingang naar het Begijnhof en Engelse kerk op de achtergrond. Tekening van Jacob Timmermans, eind 18de eeuw. GA Leiden.

als er geen wissel arriveerde. Hij mocht maximaal *f* 200 per keer opnemen mits hij zijn vader vooraf op de hoogte stelde. Bij Bogle werkte het heel eenvoudig: het geld dat George opnam werd gewoon afgetrokken van Bogle Seniors rekening courant bij Alexander Carstairs, die Bogles tabak in Rotterdam op de veiling bracht.”

Contacten met bankiers

Deze Alexander Carstairs of Carstares, Schotse factor, ouderling van de Schotse kerk in Rotterdam en later plaatsvervangend “Conservator” van de Schotse stapel in Veere, speelde een belangrijke rol in het leven van veel Schotse studenten in de jaren 1690 tot 1730. In de brieven van Mackie, een neef van hem, John Clerk, James Boswell en George Bogle valt zijn naam herhaaldelijk, en van de laatste drie zijn er ook briefjes aan hem bewaard gebleven. Clerk en Boswell gingen meestal persoonlijk naar Rotterdam zodra ze bericht gekregen hadden dat er een wissel was aangekomen, een tijdrovende en dure kwestie. Anderen vroegen vrienden die toch naar Rotterdam moesten het geld voor hen op te halen. In Rotterdam aangekomen bleek al snel dat de studenten maar betrekkelijk onbelangrijke klanten waren. Carstairs liet Clerk regelmatig een dag of twee op zijn paar honderd gulden wachten, terwijl hij kooplieden op hun wenken bediende met tien of twaalf-

duizend gulden. Na deze slechte ervaringen heeft Clerk zijn geld tenminste éénmaal bij een Leidse koopman opgenomen. Ook Boswell kreeg soms geld van Carstairs via Leidse kooplieden. Dit ging niet altijd even gemakkelijk. Hermanus Ingelberding bleek niet in staat te zijn Boswell geld te geven voor een wissel van Carstairs, waarvan Boswell een kopie in zijn boekje schreef: "Monsieur Hermanus Ingleberding, gelief to betalle aen Monsieur John Boswell fyve neighting gilders ten stivers waarde [?] van Monsieur Alexander Carstairs in [woord onleesbaar] Rotterdam, December 18 1695.""

Carstairs was niet alleen maar financieel tussenpersoon en postadres voor de studenten, ze gingen ook naar hem toe omdat hij een soort vertrouwenspersoon was, wat we hierboven gezien hebben bij de aankomst van John Clerk. Ook Bogle en zijn vrienden vroegen hem advies over hun reis naar Hannover. James Boswell liet eens een horloge bij hem achter om het te laten repareren. Na vijf weken bracht een vriend van hem het mee terug: de rekening was *f* 4:10, maar het liep nog even slecht. Boswell reageerde met een beleefd briefje en stuurde het weer terug, maar het is onduidelijk hoe het afgelopen is. Op 13 november 1726 schreef Bogle, die bang was in Leiden afgezet te worden, of Carstairs linnen voor hem wilden kopen; genoeg om in Leiden zes nachthemden van te laten maken.""

Textiel behoorde samen met boeken tot de weinige produkten die in Holland goedkoper waren dan in Schotland. Familieleden deden dan ook regelmatig hun bestellingen. Carstairs zorgde voor de verscheping van de pakjes met de Schotse vloot, en er werd bij hem verhaal gehaald als bleek dat niet alles veilig aangekomen was. Op 5 maart 1726 stuurde Bogle blijkens de rekening van *f* 94:5, vijftig el linnen, vier pond thee en vier pond koffiebonen naar huis. Op 21 januari 1727 schreef hij zijn stiefmoeder dat hij het lijstje van haar bestellingen doorgegeven had aan mevrouw Black, de vrouw van de Schotse dominee in Rotterdam. Sommige van de stoffen zouden in goedkoper materiaal verpakt worden zodat er minder aan douanerechten betaald hoefde te worden. Boswell stuurde op 12 november 1695 tien pond Franse gerst en groentezaden op, en aan zijn zus beloofde hij een sjaal. Bij de familie Clerk ging omstreeks 1740 alles in het groot. Behalve boter en kaas en een grote ton levende karpers stuurde Johns zoon James ook enkele kisten schilderijen op, en een tekening van het beleg van Leiden. Bovendien, omdat zijn vader best een windmolen kon gebruiken voor hijswerk in zijn kolenmijnen, ook nog eens een molenboek. De molen zou niet veel meer dan £ 30 hoeven te kosten.""

In een volgende aflevering zullen we stilstaan bij de studie en het sociale leven van de Schotse studenten.

1. De cijfers zijn ontleend aan *Pallas Leidensis MCMXXV* (Leiden 1925) en P. Nève, "Disputations of Scots Students Attending Universities in the Northern Netherlands", in: W.M. Gordon en T.D. Fergus eds., *Legal History in the Making* (London 1991) 96. Over de rechtenstudie zie Kees van Strien en Margreet Ahsmann, "Scottish Law Students in Leiden at the End of the Seventeenth Century. The Correspondence of John Clerk, 1694-1697", *LIAS* 19/2 (1992) 271-330 en *LIAS* 20/1 (1993) 1-65 (hierna *Clerk corr.*)
2. De belangrijkste gebruikte bronnen zijn: de correspondentie van John Clerk (1694-1697; zien. 1), het aantekenboekje van James Boswell (1695-1697; Yale University, Beinecke Library. Gen. MS 89, box 14, folder 332), de correspondentie van Robert Wodrow (1696-1710; Edinburgh, National Lib. of Scotland, en Edinb. Univ. Lib., Wodrow Letters; deels in *Early Letters of Robert Wodrow, 1698-1709*, ed. L.W. Sharp, *Scottish History Society*, 3rd Series, vol. 24, Edinburgh 1937), de correspondentie van Charles Mackie (1708-1748; Edinb. Univ. Lib., MS La II 91 en La II 90/1), de brieven van Adam Murray (1724; T.C. Smout, "A Scottish Medical Student at Leyden and Paris 1724-1726", *Proceedings of the Royal College of Physicians of Edinburgh*, 24 (1994) 97-103; en de twee volgende nummers), het kasboek van Andrew Wauchope (1724; Edinburgh, Scottish Record Office GD247/177/6/1 1-18), het brievenboek van George Bogle (1725-1727; Glasgow, Mitchell Lijb., Bogle papers), de memoires van John Boswell (1733; Joy Pitman, "John Boswell" and "The Journal of John Boswell", Part I and II, *Proceedings R. Coll. Phys. Edinb.*, 19 (1989) 487-491; 20 (1990) 67-77; 205-212), de brieven van George en James Clerk (1735-1742; SRO, GD18), het aantekenboekje van William Sinclair (1736-1737; SRO, GD/136/375), de correspondentie van Ezeckiel Hamilton (1736-1738; Historical Manuscripts Commission, Eglington MSS. Londen 1885, pp. 452-520) en de memoires van Alexander Carlyle (1745-1746; *Anecdotes and Characters of the Times*, ed. J. Kinsley, Londen 1973).
3. Bogle, Album 25-9-1725; 24 Hist., bij Andries Bruyer, op de Mare: 1726-28NR bij Jean (Jan) Rosier. Omdat de gegevens over de adressen van de studenten uit het Album Inscriptionum (1 9de-eeuwse kopie: UBL ASF 499-510) nogal onvolledig zijn en fouten bevatten, zijn ze gecorrigeerd en aangevuld [] met materiaal gevonden elders in het Album. Ook zijn gebruikt de recensieboekcn waarin jaarlijks vanaf de dies op 8 februari tot begin maart bijgehouden werd waar elk lid van de academie woonde. De datum van de recensie staat bij de namen van de op dat tijdstip aanwezige studenten; als deze datum ontbreekt zet ik NR achter het jaartal: de student was vertrokken. Veel gedetailleerder informatie, met onder andere tussentijdse verhuizingen, is te vinden in de zgn. "recensicrollen", bijgehouden in verband met vrijstellingen op accijnzen, en uit de lijsten gerangschikt op namen van kamerverhuurders (GAI., stadsarchief II, 7284 e.v.). Ook gebruikt is Th. Lunsingh Scheurleer e.a., *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse Gracht* (Leiden 1986-1992), hierna RAP. Omdat men twintig jaar oud moest zijn om te profiteren van de vrijstellingen van accijnzen op bier en wijn (zie J. de Parival, *D p Vermaeckelijckheden van Hollandt* (Amsterdam 1662) 55), werden de leeftijden vaak te hoog opgegeven.
4. Mackie, Album 26-10-1715; 24 Jur., bij Johannes du Plessis op 't Rapenburg [in "de stad van Chalons"]; 1716 bij Pierre Patijn [op het Rapenburg in "de Koning van Pruisen"]; 1717-1720NR bij Hendrik Ulhoorn op het Ge-recht; samen met Alexander Leslie, 21 Jur.
5. Zie Ch. M. Dozy, "Nicolas Clignet, maître de poste à Leide", *Bulletin de la commission de l'histoire des Eglises Wallonnes*, 2e serie 1 (1896) 392-403. *Leids jaarboekje* (Leiden 1943) 131.
6. John Clerk, Album 29-9-1695, 19 Jur., bij Dr. Zumbach op de Breestraat; ook 1696NR; 1698-99NR bij Daniel Rambonnet [op de Breestraat].

7. Voor een verslag van de studie van twee zonen van de Graaf van Lothian in Leiden (1651-1653), zie M.F. Moore, "The Education of a Scottish Nobleman's Sons in the Seventeenth Century", *The Scottish Historical Review*, 31 (1952) 1-13. Voor Douglas en Wauchope, zie n. 8. Wodrow, *Dictionary of National Biography*, hierna DNB. Boswell, zie n. 13. Sinclair, zien. 12. Carlyle, zie n. 17 en DNB. Carlyle, 89.

8. Burnet, Album 2-8-1707, bij de weduwe Fleury [Louis Fleury, Waals predikant, overleed in het voorjaar 1707, adres Langebrug; GAL]; ook 1708-09NR. Reisverslag van Elizabeth Burnet (1707; Oxford, Bodleian Library, MS Rawlinson D1092, fol. 111-133), fol. 115r en 117r. Mitchell, Album 12-7-1715; 28 Jur., samen met zijn pupil Robert Hinde, 20 Jur., bij weduwe De Bock op de Langebrug; ook 1716-1717; 1718NR bij Jan Boon [op de Breesstraat, recensie 1717: Petrus Backus]. Waddell, Album 16-11-1715; 38 [sic voor 28, zie rec. 1716] Jur., bij Jan Poilblan op de Groenhazengracht [in 't Fransch Collegie]; ook 1716-17NR, samen met James Fotheringham, 22 Jur.; in 1716 en 1717 reisde hij met Lord Glenorchy in Frankrijk. Ook Album 2-8-1724; 36 Jur., als begeleider van A. Wauchope (21 Jur.) en Th. Kirkpatrick (21 Jur.), bij Monsieur Saunier in de achterste Doelen; 1725NR, zie n. 23. Cunningham (1655?-1730; DNB) was met Lord George Douglas in Utrecht in 1686-87 (*Clerk cm.*, 274 n. 8, en 281).

9. Boswell stuurt Jos. Stewart of Clarkhall een erg positief bericht over zijn broer: hij is flink gegroeid en "is in zijn ijver voor ieder een voorbeeld". Hij sluit zich op in zijn kamer om te studeren en volgt trouw alle colleges die hem zijn aangeraden (fol. 84) Clerk Sr. vraagt om informatie over rne Tytler (of Woodhouselee) en John vertelt over de affaire van Sandy Preston (brieven 8, 13 en 17), zie aflevering II.

10. Stair (Sir James Dalrymple) woonde tussen 1682 en 1688 in Leiden als politiek vluchteling (*Clerk corr.*, 296) J. Voet (1647-1713), professor vanaf 1680. Boswell, Album 29-12-1727; 21 Jur., op het Rapenburg bij de weduwe [van Steven] Boen [cn]; ook 1728; 1729NR bij

Philip Ramacq [op het Rapenburg]. UBL. MS. Burm. Q 23, Edinburgh, 6-3-1728. Boswell had er op 14-10-1727 (Londen) en 18-2-1728 (Leiden) om gevraagd. Op 10-9-1728 bedankt hij voor de brief en zegt dat hij al vaak bij Burman thuis ontvangen is. P. Burman (1668-1741), professor vanaf 1715. J. à Marck (1666-1731), professor vanaf 1689. *Clerk corr.*, brieven 12 en 13, advies, 306-315. Ook George Bogle moest dit soort waarschuwingen lezen: op 16-11-1725 schreef hij terug dat hij niet om geld speelde, en niet in slecht gezelschap verkeerde.

11. Overtocht, zie C.D. van Strien, *British Travellers in Holland During the Stuart Period* (Leiden 1993) 68. *Clerk corr.*, 311 en 318. Inschrijven, G.D.J. Schotel, *De Academie te Leiden in de 16e, 17e en 18e eeuw* (Haarlem 1872) 306. Sommige van Wodrows correspondenten en enkele gasten van Hendrik Ulhoorn hebben zich helemaal niet laten inschrijven, mogelijk omdat ze slechts één semester colleges volgden.

12. Sinclair, Album 13-9-1736; 25 Med., bij Abraham van den Berg in de Nieuwsteeg; ook 1737-38NR. Later at Sinclair bij de weduwe Elizabeth Hambroek in de Heerensteeg (f 3:3). Boswell, fol. 3 en 45; *Clerk corr.*, brief 3.

13. *Clerk corr.*, brief 4. Boswell, Album 14-9-1695; 21 Jur.; 1696 bij Christiaan Ramp; 1697-98NR bij Johannes Maarschal. Meinzies, 1696 bij Christiaan Ramp; 1697 bij Ds Perillaux; 1698NR bij Joh. Rijckman [ook: Richman, een door Britten drukbezocht studentenhuus op het Rapenburg, hoek Doelensteeg (14-5-1696), vanaf 1699 bij de Pieterskerk]. Boswell, fol. 16 en 73. Bogle, brief 16-11-1725.

14. Bogle, brief 16-11-1725. William Anderson, Album 4-5-1714; 20 T., bij La Rue in de Doelensteeg; ook 1715. Professor in de kerkgeschiedenis in Glasgow vanaf 1721 (H. Scott, *Fasts Ecclesiae Scoticanae* (Edinburgh 1920) VII, 407). Alexander Monro (1697-1767; DNB), Album 16-11-1718; 20 Med., bij Johannes Rosca [= Rosicr] bij de Pieterskerk: 1719-20NR bij Jan Roose. Doceerde in Edinburgh vanaf 1725.

15. Bogle, brief 26-12-1725.
16. Clerk CORR., 318 en 322. Burnet, fol. 115r, 117r, 132v. Bogle, brief 13 (4-10-1725). Op jaarbasis was Sinclair $\int$ 335 kwijt aan kost (diners $\int$ 156; ontbijt etc. $\int$ 104) en inwoning (kamer $\int$ 75).
17. Advies, rie C.D. van Strien, *British Travellers in Holland*, 97. Studentenhuizen: De la Rue, ca. 1725; Patin, op de Papengracht, ca. 1719; Breestradt, ca. 1730; Poilblanc, zie n. 8, Rijckman, zie n. 13, Oblet, van 1712 tot 1733 eigenaar van het ordinaris "Het Kasteel van Antwerpen", Rapenburg 23 (zie RAP, vol. I, 395, 407-408). Murray, 102, Album 2-10-1724; 23 Med. samen met Crawford (20 Med.) bij Conradus van Weussen in de Nieuwsteeg; ook 1725 (Cornelus van Wensen); 1726NR bij weduwe Bast. Carlyle, Album 1711-1745; 23 T., bij juffrouw Van der Tas op de Langebrug; ook 1746NR. Carlyle, 86. Gowan kamers, Album, passim.
18. Carlyle, 85-86 en 91. Zijn huisgenoten schreven zich in tussen 25-8 en 20-10-1745. De prijzen waren er 16 st. voor het diner, 6 st. voor het ontbijt en avondeten en 2 st. voor de koffie. Judith Bouvat overleed in 1763, GAL, trouw- en begraafregisters.
19. Op 15 mei 1683 werd het pand Gerecht nr. 4 aan Hendrik verkocht. De brieven zijn in Edinburgh University Lib. (MS La II 90/1 en La II 91) en in het Scottish Record Office (Leslie Papers, GD26/13/597, 13/611/2 en 13/611/1). Album 4-9-1724: Alexander Cunningham (21 Med.) en John Scott (22 Jur.), bij Ulhoorn; Cunningham bleef hier tot 1727NR; Scott tot 1725; 1726-28NR bij Jan Bouvat (zie n. 21) Cunningham (1703-1785) promoveerde op 31-8-1725 en nam later de achternaam Dick aan (DNB). Zijn aantekeningen van Boerhaaves colleges (1724/1726) in een doorschoten exemplaar van diens *Institutiones Medicae*, zijn in de National Lib. of Scotland, MS 737.
20. James Hamilton, Album 16-9-1726; 22 Jur., bij [Johannes] Aubert [bij de Pieterskerk]; ook 1727-28NR.
21. Alexander (Album 2-3-1726; 22 Jur., bij [Jan] Bouvat op de Breestraat) of John Cdney [Odney] (Album 4-8-1726; 21 Jur.); beiden hier tot 1729NR.
22. Patrick Campbell, Album 17-5-1737; 20 Med., bij Willem Rodbart [ook: Rodbert] op de [Pieters] Kerkgracht; ook 1738-40NR. Charles Campbell, Album 2-6-1740; 22 Jur., in het Noordeinde bij Joh. Hopman; 1741-42NR bij Jacob Pauw.
23. Saunier, Album 22-2-1714, de Lude in Anjou, Equitandi Magister Universitatis; 45; zie n. 8. John Clerk noemt ene Grant, die zogenaamd rechten studeerde, maar die zich met zijn gouverneur in Den Haag bezighield met paardrijden, schermen, dansen, tennis en kaartspelen. Alleen voor zijn kamers (in een Frans hotel) betaalde hij al $\int$ 1.400 per jaar (brief 27).
24. William Clerk, Album 1-11-1701; 21 Jur., bij Simon Morin [informer lingua gallica et italica] op de Breestraat; ook 1702NR. Boswell kocht eind oktober 1693 twintig tonnen turf voor $\int$ 13:6. Sinclair betaalde $\int$ 16: 19 voor een stookseizoen. Clerk corr., 276, n. 12. E. Hamilton noemt ook het bedrag van £ 100 per jaar (19-6-1737).
25. Bogle, brief 21-1-1727. Boswell, fol. 3455 en 34. Het kasboekje waar zijn zoon John naar verwijst (p. 208) is niet bewaard gebleven.
26. Boswell, fol. 58 en 73. Murray, 99-102. Clerk corr., brief 12 en p. 310. Bogle, brief 21-1-1727.
27. Carstairs heeft zich ca. 1728 uit de zaken teruggetrokken (Bogle, brief 19-5-1729). Wachten, Clerk corr., brieven 10, 11 en 18. Overmaken, brieven 16 en 17. Boswell, 31-8-1696 en 12-11 tot 20-12-1695.
28. Bogle, brief 28-5-1725. Boswell, fol. 18, 28 en 30.
29. Bogle, brief 5-3-1726. Boswell, fol. 18, 20 en 46. James Clerk, Album 14-8-1731; 20 Jur., bij Jan ter Heijden op 't Rapenburg; 1732-33NR bij wed. Joost Edelhoff. James Clerk, passim.

EEN GEZOND LICHAAM OF EEN REINE GEEST. KRUISTOCHTEN TEGEN ONZEDELIJKHEID IN LEIDEN

11. 1889-1912

door

D.J. Noordam

Tien jaar na de oprichting van de “Nederlandsche Vereeniging tegen de Prostitutie” (NVP), organiseerde de initiatiefnemer ervan, ds. Hendrik Pierson, in 1889 een “Nationaal Congres” over onderwerpen en vraagstukken die samenhangen met prostitutie.’ Daar besprak de arts Hermanides het argument dat warmbloedige mannen, als zij geen gelegenheid zouden krijgen tot coïtus, zich zouden bezondigen aan “onanisme, sodomie, paedastrie” en dergelijke.’ Uiteraard voerde dit hoofdbestuurslid van de NVP voldoende redenen aan ter bestrijding van de stelling. Een andere arts, Voûte, legde eveneens verband tussen prostitutie en tegennatuurlijke geslachtsbevrediging, waaronder “masturbatie” of “onanie”, maar ook “de zonde van Sodom” en “de lesbische liefde” vielen.’ Ze waren volgens hem allemaal loten van dezelfde stam. Uit deze toespraken op het congres blijkt dat prostitutie toen langzamerhand gezien werd als een verschijnsel dat niet op zich zelf stond, maar dat deel uitmaakte van vele andere verwerpelijke vormen van seksualiteit.

Bij Pierson was het besef gegroeid dat er één zedenwet diende te komen waarin de strafwaardigheid van alle uitingen van afwijkende seks werd geregeld.⁴ Om dit te bereiken was het nodig de NVP aantrekkelijk te maken voor mensen van verschillende levensbeschouwelijke en politieke achtergrond. Door de vernieuwing van het hoofdbestuur in 1888 was al een begin gemaakt met een veel opener vereniging. Naast de “orthodoxen” die de traditionele achterban vormden, werden daarna ook “moderneren”, liberalen, sociaal-democraten, anti-revolutionairen en — voorlopig nog in beperkte mate — rooms-katholieken lid van de NVP.⁵ De samenstelling van het “Nationaal Congres” bewees eveneens dat de opzet van Pierson een goede kans van slagen bood. Behalve leden van de NVP waren vertegenwoordigers van de “Nederlandsche Vrouwenbond tot Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn” (NWZB) op het

DE NEDERLANDSCHE YROUWENBOND

tot verhooging van het Zedelijk Bewustzijn,

erkend bij Kon. Besluit van 7 October 1886, No. 15,

beveelt gaarne aan de navolgende

TEHUIZEN

in BINNEN- en BUITENLAND.

Logementen voor Vrouwen. — Logements pour Femmes.

Maegde-herberge. — Young Women's Homes.

Alkmaar, Tehuis, Stationsstraat 66
Amersfoort, Tehuis Eben Haëzer ,
Muurhuizen 113.

Amsterdam, Tehuis Prinsegracht 439.

Amhem, Tehuis Roermondsplein 33.

Breda, Tehuis Nieuwe Huizen 43.

Deventer, Tehuis Graaf van Buren-
straat 18.

Dordrecht, Tehuis Cornelis van
Beverenstraat 8.

's-Gravenhage, Tehuis Westeinde 27

Groningen, Tehuis Carolieweg 17.

Haarlem, Tehuis Damstraat 19.

Helder, Tehuis Kerkgracht 15.

Hilversum, Tehuis Torenlaan 1c.

Leeuwarden, Tehuis Kerkstraat
hoek Doelestraat 1.

Leiden, Tehuis Nieuwsteeg 10a.

Maastricht, Tehuis Alexander Be-
waarschool, Statenstraat.

Middelburg, Tehuis St. Pieterstraat
F 51.

Nijmegen, Tehuis van Welderen-
straat 9.

Rotterdam, Tehuis Oppert 158.

Utrecht, Tehuis Oude Gracht bij
de Smebrug 131.

Zutphen, Tehuis Overwelving 2.

Zwolle, Tehuis Schoutensteeg 1.

Aken, Home Aureliusstrasse 39.

Antwerpen, Home Rue du Palais 39.

Basel, Home Steinenthorberg 14.

Berlijn, Home Köthenerstrasse
42-43 W.

Brussel, Home Rue Jourdan 152.

Keulen, Home Ferculum 29.

Keulen, Home Waisenhausgasse 36.

Londen, Home 69 Park Road Re-
gentspark N.W.

„ Home Victoria Hostel 17-19

Newington Causeway Borough S. E.

Parijs, Home Rue Saint Jacques 328.

Namens het Bestuur:

DEN HAAG, Juli 1909.

Douairière KLERCK, geb. VAN HOGENDORP.

Barse T. P. MACKAY, geb. VAN LIJNDEN.

Overzicht van de tehuizen die de Nederlandsche Vrouwenbond tot verhooging van het Zedelijk Bewustzijn in 1909 exploiteerde.

congres aanwezig. Sociaal-democraten leverden eveneens bijdragen, net als leden van vakbonden. Daarbij ging het niet alleen om het anti-revolutionaire “Patrimonium” maar ook om het neutraal-liberale “Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond”. Omdat de acties van de NVP en de met haar sympathiserende verenigingen allereerst gericht waren tegen de gemeenten met verordeningen op bordeelhouden en inspectie van prostituées, was een maatregel van de gemeenteraad van Kampen die tijdens het congres bekend werd, psychologisch van groot belang. Op 13 april 1889 besloot men in deze IJsselstad zowel de reglementering, de inschrijving van prostituées en bordeelhouders, als de inspectie, het periodiek geneeskundig onderzoek van publieke vrouwen, af te schaffen.’ Kampen was daarmee de eerste Nederlandse gemeente die beide bepalingen buiten werking stelde. Maar in meer dan dertig andere plaatsen bestonden toen verordeningen met betrekking tot prostitutie. Soms was alleen de geneeskundige keuring voorgeschreven, maar meestal, zoals in Leiden, waren er bepalingen over het medisch toezicht en over de inschrijving.”

Be NVP in de jaren '90

Een van de directe gevolgen van het “Nationaal Congres” was een handtekeningactie tegen de bordelen die de NVP in 1890 organiseerde tezamen met de NVVZB.” De contacten tussen deze beide organisaties werden hechter omdat leden van de Vrouwenbond regelmatig de jaarlijkse en driemaandelijke vergaderingen van de NVP bezochten. Maar ook uit andere hoek kwam steun, zo was de politieke feministe Wilhelmina Drucker vaak aanwezig op deze bijeenkomsten.” Een nog belangrijker bondgenoot was de “Middernachtzending” die in 1888 in Haarlem was opgericht door “Pa” van der Steur en G. Velthuysen.” Leden van deze vereniging posteerden bij bordelen en trachtten potentiële klanten van een bezoek aan zo’n etablissement af te houden. Zij pasten ook andere pressiemiddelen toe, zoals (dreigen met) het inlichten van de vrouwen van de betrokkenen. Het was geestelijk en lichamelijk zwaar werk, onder meer omdat de bordeelhouders en -houdsters in actie kwamen tegen de zendelingen die hun verdiensten in gevaar brachten. Dat was voor Van der Steur en Velthuysen ook één van de redenen de vereniging naar Amsterdam te verplaatsen, waarna zij in 1890 koninklijke goedkeuring van de statuten kreeg. Sindsdien heette ze “Nederlandsche Middernachtzending-Vereeniging”. Ook de NVVZB waarvan de hoofdactiviteiten op het terrein van handtekeningacties en voorlichting lagen, kreeg in de jaren '90 wat praktischer trekken. Zij organiseerde toen het “stationswerk” waarbij meisjes uit de provincie op het station werden aangesproken, tijdelijk onder-

dak kregen en voorlichting ontvingen over de gevaren en de verleidingen van de moderne stad.” Daarnaast konden jonge vrouwen terecht in de “Te-huizen” van de NWZB waarvan er ook een in Leiden bestond. Hoe algemeen de bezorgdheid over de normverzwakking was, valt te concluderen uit de organisatie van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898, waarin ook een driedaagse bijeenkomst plaatsvond “tot bevordering der openbare zedelijkheid”.“

De verbreding van de doeleinden die het NVP zich stelde, wordt duidelijk uit de discussies binnen het bestuur en uit de artikelen in *Het Maandblad. Getuigen* en *redde*, het orgaan van de vereniging. Een belangrijk probleem was de clandestiene prostitutie. Sigarenwinkels dienden soms als dekmantel voor bordelen.” Ook kelnerinnen in bierhuizen waren vaak niet meer dan verkapte prostituées. Pierson was echter tegen een verbod op deze damesbediening, omdat de vrouwen dan in het illegale circuit haar activiteiten gewoon zouden voortzetten.” Mogelijk speelde ook een rol dat de vereniging door op een verbod aan te dringen teveel tegenstanders zou maken. In ieder geval besloot de NVP in 1894 de bescherming van minderjarige meisjes in deze gelegenheden zo goed mogelijk te bevorderen. Fijntjes, maar niet geheel in overeenstemming met de lijn van de NVP, verdedigde men het besluit door te wijzen op de persoonlijke vrijheid en op het feit dat de overheid niet als zedenmeester moest optreden. In ongeveer dezelfde tijd, in 1893, kwam voor het eerst pornografie onder de aandacht, in 1898 gevolgd door de bescherming van kinderen en in 1900 door de bespreking van homoseksualiteit.” De discussies in 1897 over een statutenwijziging lieten de verbreding duidelijk zien.¹⁷ Toen beschouwde men, naast het opheffen van de reglementering, het herstel van het onderzoek naar het vaderschap (ten behoeve van ongehuwde moeders en buiten het huwelijk geboren kinderen) en de bestrijding van de Nieuw-Malthusiaanse Bond belangrijke doeleinden. Deze laatste in 1881 opgerichte organisatie werd de grote zondebok, omdat zij als hulpmiddel tegen een groot kindertal actieve geboortebeperking propageerde.¹⁸ De NVP kwam, uit eenzelfde bezorgdheid voor het gezin, echter op voor onthouding binnen het huwelijk.

Een belangrijke steun bij de bestrijding van de Nieuw-Malthusiaanse Bond, kreeg men van predikanten.” Medici vormden andere bondgenoten omdat zij wezen op het schadelijke effect van het gebruik van voorbehoedsmiddelen.” Ook het aantal artsen dat het sanitaire standpunt opgaf en zich tegen het geneeskundig onderzoek richtte, nam in de jaren '90 toe. De stoot daartoe had Mounier gegeven die in 1889 een publikatie uitbracht waarin de effecten van de inspectie op het voorkomen van geslachtsziekten werd geanalyseerd.” Volgens hem bestond er in de omvang van deze ziekten geen verschil tussen

steden met en die zonder geneeskundig onderzoek. In 1899 waren de medici bijna geheel om, toen de “Nederlandsche Vereeniging van Dermatologen” in een motie uitsprak dat goed medisch toezicht onmogelijk was zodat men de reglementering maar beter kon afschaffen.” De arts Tellegen had al enkele jaren eerder, in 1895, de principiële kant van de zaak uit de doeken gedaan.” Volgens hem was “de mensch [...] voor het huwelijk geschapen [...] ook en in de eerste plaats, omdat de vrouw [...] het complement [was] van de man”.²⁴

Leiden en de prostitutie in de jaren '90

Een belangrijke verklaring voor het niet kunnen inperken van de geslachtsziekten, waar men zich overigens in de jaren '90 niet van bewust was, lag in de slechte medische kennis die vaak tot onjuiste en tegenstrijdige diagnostiek leidde. Op grond van Leidse gegevens kwam Kam in een onderzoek uit 1983 tot die constatering.²⁵ Een andere oorzaak lag in het feit dat de inspectie slechts een deel van de prostituées betrof, namelijk alleen van de geregistreerden. In Leiden bevonden zich ca. 1900 vijftien clandestiene bordelen en huizen van ontucht met zeventien illegale prostituées. Deze door Otgaar en Van Schaik verzamelde gegevens zijn voornamelijk afkomstig uit de dag- en de nachtrapporten van de politie.²⁶ Het is dus mogelijk dat het totaal aantal prostituées rond 1900 hoger lag. Het aantal officieel geregistreerden was in ieder geval veel lager dan dat van de clandestienen. In 1889 bestonden zeven bordelen en ca. 1900 nog vijf, alle in de Camp gelegen, met in totaal zeven à tien werkneemsters.” Het is onduidelijk of de gemeente een politiek van bewuste concentratie heeft gevolgd en welke rol de buurt in deze ontwikkeling heeft gespeeld.²⁸ Zeker is wel dat het beroep van prostituée steeds meer als afkeurenswaardig werd gezien, zodat de belangen van mensen die hun straat in aanzien wilden houden en van de gemeente die een goed toezicht trachtte uit te oefenen op de openbare zedelijkheid, hand in hand kunnen zijn gegaan.

Uit de aantallen bordelen en geregistreerde prostituées blijkt dat de kleinschaligheid, net als vóór 1889, regel was.²⁹ Rond 1900 bestond een studentenbordeel, geleid door “Rooie Mina”, een dikke joodse vrouw die met grammofoonmuziek haar klanten lokte.³⁰ Zij heette in werkelijkheid Mina van Gelderen en vestigde zich in 1891, toen zij 19 jaar oud was met haar minnaar, de vleeshouwer Johannes Brandsen die ruim veertien jaar ouder was dan zij, in de Lange Vrouwenkerksteeg 15. Met hem trok ze enige malen door de wijk, woonde in 1894 in de Michielstraat 22 waar ze een verdacht bierhuis dreef, verhuisde in 1900 naar de Sionsteeg 10 en tenslotte woonde ze in

Michielstraat (rechts) en Sionsteeg (links), waar rond 1900 verschillende bordelen gevestigd waren. Foto 's ca. 1900. GA Leiden.

1902 tot haar vertrek uit Leiden, in de Korte Lijsbethsteeg 2. Het voortdurend verhuizen van bordelen was een gebruikelijk patroon, dat al in de achttiende eeuw voorkwam.“ Ook in de organisatie van de prostitutie bestond weinig verschil met de periode vóór 1889: zo waren de bordelen overwegend in handen van vrouwen.

Behalve in aantal bestonden tussen de geregistreerde en de clandestiene prostituées nog andere verschillen. Slechts drie van de 103 legale vrouwen die vanaf 1890 in Leiden werden ingeschreven, kwamen uit deze stad.“ Dit verschijnsel viel elders, bijvoorbeeld in Amsterdam en Utrecht, in dezelfde periode eveneens te zien.“ Bij de allochtone vrouwen in deze twee steden ging het vaak om buitenlandsen. Hierin ziet men wel eens een verharding en een professionalisering van het bedrijf. Met enig recht kon dan zelfs van vrouwenhandel worden gesproken. In Leiden kwamen prostituées uit het buitenland zelden voor, zoals tijdens het “Nationaal Congres” duidelijk bleek.³⁴ De meeste vrouwen, ingeschreven tussen 1880 en 1904, waren afkom-

stig uit Noord-Holland, vooral uit Amsterdam (19%) .³⁵ Van de Zuidhollandse steden was Den Haag de geboorteplaats van 12% van de in Leiden geregistreerde prostituées. Maar ook het platteland was niet slecht vertegenwoordigd, zoals uit de percentages Friezen en Gelderse vrouwen blijkt. De meeste hoeren bleven niet lang, want de gemiddelde verblijfsduur bedroeg slechts een halfjaar.“” Misschien ligt de verklaring voor deze grote mobiliteit in het feit dat de klanten na enige tijd uitgekeken waren op deze vrouwen en weer eens iets nieuws wilden.” Omdat de meeste allochtone prostituées al enige tijd in het rosse leven hadden doorgebracht, was de gemiddelde leeftijd bij inschrijving, hoog: 29 jaar in de periode 1890-1895.“”

Van de clandestiene prostituées is veel minder bekend. Het ging vrijwel uitsluitend om in Leiden geboren meisjes. Over de motieven om buiten het officiële circuit te blijven, bestaan in de literatuur vele opvattingen. Huitzing zag als voornaamste oorzaak de bekendheid van autochtonen met de stad waardoor zij de politie beter konden ontlopen.“” Het onderzoek van Otgaar en Van Schaik bevestigde dit niet en voerde meer steekhoudende argumenten aan.“” Een Leids meisje kon al haar inkomsten voor zichzelf houden, had ook de mogelijkheid buiten de Camp haar klanten te vinden, kon sommige mannen weigeren en de visitatie ontduiken. Toch blijft de vraag waarom dat pas na 1890 een rol ging spelen en niet daarvóór. Waarschijnlijk ligt het antwoord in het stigma dat de prostitutie langzamerhand kreeg opgedrukt. De activiteiten van de NVP en de Middernachtzending zorgden daar zeker voor, maar hadden tegelijkertijd, gezien hun succes, ook een groot maatschappelijk draagvlak.

Acties tegen de reglementering in Leiden in de jaren '90

Een groot succes voor de NVP was het besluit van de gemeenteraad van Harderwijk van mei 1891 om de geneeskundige keuring af te schaffen en de bordelen te verbieden.“” Deze plaats was de haven van vertrek voor de militairen naar Nederlands-Indië en stond min of meer synoniem met een poel van ontucht. Dit succes voerde de NVP steeds aan bij haar tactiek om de gemeenteraden te benaderen van plaatsen waar verordeningen over prostitutie bestonden. Leiden behoorde tot de eerste gemeenten waar een poging werd gewaagd om hetzelfde resultaat te bereiken als in Harderwijk.

In maart 1892 bereikte het College van B & W een verzoek van de NVP om registratie van prostituées en bordelen te beëindigen en het geneeskundig onderzoek te staken.“” Het college vroeg advies aan de commissaris van politie en de chef van de militaire geneeskundige dienst van het in Leiden gelegerde garnizoen. B & W legden dus nadruk op de handhaving van de openbare

orde en op de gevolgen voor de eventuele verbreiding van geslachtsziekten onder de militairen. Eigenlijk was de visie dat de prostituanten vooral onder de manschappen van het garnizoen moesten worden gezocht, min of meer achterhaald. Dat bleek met name uit het onderzoek dat Voûte in deze jaren deed onder klanten van Amsterdamse bordelen.⁴³ De doorsneeprostituut was volgens hem een getrouwde man die minder gebruikelijke vormen van geslachtsverkeer zocht. In Leiden waren in het laatste kwart van de 19de eeuw de ambachtslieden en arbeiders de grootste afnemers van de diensten van prostituées.⁴⁴ Veel meer in het oog lopende groepen vormden echter de studenten en de militairen omdat hun driften zich niet alleen in seks ontladden maar soms ook in geweld.⁴⁵

De adviezen die de politiecommissaris en het hoofd van de militaire geneeskundige dienst aan het College van B & W uitbrachten, waren negatief. Mede op grond daarvan stelde het Dagelijks Bestuur van de gemeente voor, het verzoek van de NVP af te wijzen. Op 30 juni 1892 kwam dit voorstel in de raad die het zonder beraadslaging of hoofdelijke stemming overnam. Dat in de gemeenteraad geen meerderheid bestond voor opheffing van de verordeningen was, gezien de overwegend liberale samenstelling, wel te verwachten. Maar het was wel opmerkelijk dat geen enkel raadslid, ook niet van confessionele huize, aandacht aan de kwestie wilde besteden. Pierson maakte zich bijzonder boos over deze stilte en vond dat de hoogleraren die goed in de gemeenteraad waren vertegenwoordigd, onwetenschappelijk handelden door op dit punt te zwijgen, en dat ze daardoor niet bij de tijd waren.⁴⁶ Zoals wel vaker sloeg de voorzitter van de NVP de spijker op de kop. Negeren van het prostitutievraagstuk was wel het laatste dat men in de jaren '90 kon doen.

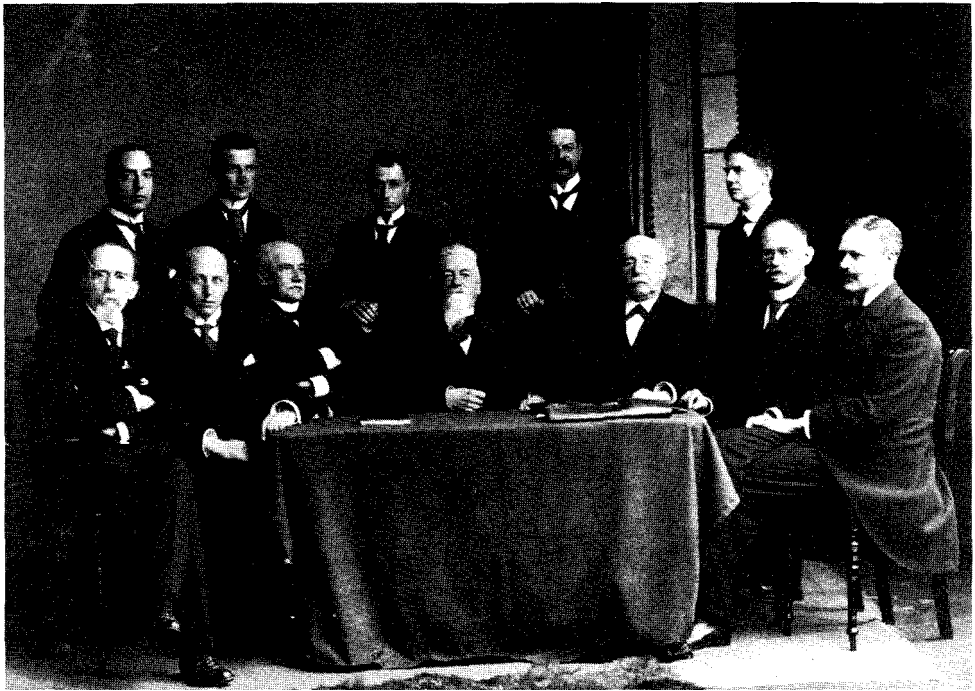
Leidse studenten handelden meer in overeenstemming met de tijdgeest en deden in deze periode wel uitspraken over zedelijke vraagstukken. In de "debating-society" werd in 1890 de reglementering verdedigd, en kwam enkele jaren later het verbod op onderzoek naar het vaderschap ter sprake.⁴⁷

Toen de aanval op het wetenschappelijke bastion Leiden mislukt was, bestookte de NVP andere gemeenteraden, en met meer succes. In 1897 besloot de vereniging daarnaast een andere tactiek toe te passen en de kerkeraden te benaderen, met het verzoek adhesie te betuigen aan het streven om reglementering te beëindigen.⁴⁸ In Leiden bleek de zaak bij de hervormde kerkeraad zo moeilijk te liggen dat men zich niet aan een standpunt wilde wagen.⁴⁹ Maar de gereformeerde kerken konden wel meegaan in de politiek van de NVP.⁵⁰ Eén van de problemen in Leiden lag in het ontbreken van een plaatselijke afdeling van de vereniging. Op initiatief van de theologiestudent G. Oorthuys werd in 1899 een voorlopig comité gevormd

om tot oprichting van van een Leidse tak van de NVF' te komen." Ds. Hagen die al in de jaren '70 voorzitter was geweest van de plaatselijke "Commissie tot opbeuring van boetvaardige gevallen vrouwen" werd met Oorthuijs en de christelijk-historische politicus en advocaat mr. J.C. van der Lip, één van de leden. Maar het lukte voorlopig niet om het comité voltallig te maken, want geen enkele medicus van naam was bereid om daarin zitting te nemen. Enkele maanden later zag de situatie er veel rooskleuriger uit, toen men op 14 mei 1900 bijeenkwam." Op die middag waren verschillende gasten aanwezig, waaronder de gemeenteraadsleden prof. mr. H.L. Drucker en dr. Th.G. den Houter. De aanwezigheid van deze laatste was op zichzelf niet bijzonder, omdat hij, zoals het *Maandblad* schreef, een voorstander was van "onze beginselen". In het Leidse klimaat zal de arts Den Houter echter een opvatting hebben verkondigd die door de meerderheid van zijn collega's niet gedeeld werd. Drucker was een tegenstander van de NVP maar een man die een grote maatschappelijke betrokkenheid aan de dag legde." 's Avonds vond in de Stadsgehoorzaal een bijeenkomst plaats waar ruim 500 mannen aan deelnamen. Dat was reden genoeg om een Leidse afdeling van de NVP op te richten en daarna de gemeenteraad nog eens, na de mislukking van 1892, te benaderen.

Het debat in de Leidse gemeenteraad in 1901

Mogelijk waren de activiteiten van de NVP in Leiden in de hand gewerkt door een brief die de commissie voor de strafverordeningen van de gemeenteraad in maart 1899 stuurde aan de Faculteit der Geneeskunde van de Universiteit." Zij vroeg daarin om een oordeel over de wenselijkheid van geneeskundige inspectie van prostituées. Na veel wikken en wegen gaf de faculteit aan dat het geneeskundig toezicht en de reglementering dienden te worden gehandhaafd. Het belangrijkste motief was dat de prostituant de geslachtsziekten verder zou verspreiden. Dat de clientèle van de Leidse prostituées vooral uit studenten bestond, wees de faculteit af, want volgens haar betrof het vooral soldaten, "weinig ontwikkelde mensen" die zich niet zouden laten afhouden van het bevredigen van hun geslachtsdrift. Maar de faculteit wees ook op het gevaar van de clandestiene prostitutie waartegen streng diende te worden opgetreden. Ook het College van Stadsgenees- en Heelkundigen gaf advies aan de commissie die op grond daarvan het sanitaire standpunt innam. B & W gingen hierin mee en deelden in december 1900 aan de gemeenteraad mee dat zij een opheffing van de reglementering en van het geneeskundig toezicht afwezen." Het standpunt van het college week daarmee niet af van dat in 1892. Toch kon men de zaak niet meer afdoen

De hoogleraren van de juridische faculteit. Zittend v.l.n.r.: H. Krabbe, C. van Vollenhoven, W. van der Vlugt, S.J. Forkema Andreae, H. B. Greuen, J. G. Carpentier Alting en A.J. Blok. Staand v.l. n.r.: A.S. Oppenheim, D. van Blom, E.M. Meijers, W.J.M. van Eysinga en A.H.M.J. van Kan. Foto W. Bongenaar, ca. 1915. Academisch Historisch Museum.

als acht jaar tevoren. De pas opgerichte plaatselijke afdeling van de NVP deed weliswaar hetzelfde verzoek als het hoofdbestuur van de NVP in 1892, maar kon nu wijzen op een reeks van successen. Verschillende steden hadden bordelen verboden, het geneeskundig toezicht gestaakt of beide gedaan. Niet minder dan zeventien gemeenten waren hiertoe overgegaan, alle na het "Nationaal Congres". Belangrijker nog dan deze successen was het feit dat het bestuur van de plaatselijke afdeling bestond uit ds. Hagen, de gereformeerde predikant R.J.W. Rudolph en de pastoor van de oud-katholieke gemeente, J.M. van Beek. Bovendien had de politicus Van der Lip zitting in het bestuur. De NVP had nog meer prominenten in stelling gebracht. De kerkeraden van de hervormde, gereformeerde en waalse kerk betuigden adhesie met het voorstel van de NVP. Ook uit andere organisaties kwam

steun, zoals van de NVVZB, "Patrimonium" en de de anti-revolutionaire kiesvereniging "Nederland en Oranje" waarvan het gemeenteraadslid A.E. van Kempen voorzitter was.

Op 10 januari 1901 boog de gemeenteraad zich over het prostitutievraagstuk. De eerste schermutselingen gingen over de wenselijkheid de behandeling in besloten zitting te houden. Het was een weinig principiële discussie waar vooral mannen van de linkerzijde, de liberalen, elkaar in de haren zaten. Op 31 januari besloot men tot een openbare behandeling van het vraagstuk. Het debat werd, net als drie weken eerder, vooral door de voorstanders van reglementering en inspectie gevoerd. Maar de openingszet gaf het anti-revolutionaire raadslid Pera die zich voor een verbod uitsprak op ethische en sociale gronden. De medisch-hygiënische motieven waardoor het college van B & W zich bij hun stellingname lieten leiden, vormden voor de liberale prof. dr. T. Zaaier een reden het verzoek van de NVP af te wijzen. Daarna was het de beurt aan een andere liberaal, dr. A. van Rhijn, die meende dat het niet tot de bevoegdheden van de gemeente hoorde om bordelen te verbieden. Hij verwees daarbij naar het standpunt van de gemeenteraad in 1879 toen die zich ook niet gerechtigd achtte hiertoe over te gaan. Van Rhijns standpunt was echter zeer aanvechtbaar, omdat de Hoge Raad op 14 november 1898 had uitgesproken dat de raad wel tot een bordeelverbod mocht besluiten. Maar Van Rhijn nam ook een praktischer standpunt in door te wijzen op het feit dat het sanitair toezicht slechts een klein aantal prostituées bereikte. Daarmee moest de liberaal toegeven dat clandestiene prostitutie ook voorkwam. Van Rhijn legde met zijn beide argumenten eigenlijk bloot dat principiële stellingname van de kant van de voorstanders van de reglementering niet meer mogelijk was. De volgende spreker, de bekende hoogleraar oud-vaderlands recht, de liberaal prof. mr. S.J. Fockema Andreae, voelde dit misschien ook aan. Hij stelde zich in een genuanceerd betoog op het standpunt dat prostitutie altijd al had bestaan en dat de ontdekking en genezing van één besmette in ieder geval een bijdrage leverde aan de vermindering van de geslachtsziekten. De laatste spreker in het debat was de anti-revolutionaire dokter dr. Den Houter die zich al eerder had geroerd als verdediger van de gezonde geest. De arts voerde medische gronden aan en schitterde zo zeer, dat hij ruimschoots over zijn spreektijd heenging. Veertien dagen later mocht hij doorgaan met zijn betoog dat toen even lang en even deskundig leek te zijn.

Het opvallende aan alle uiteenzettingen was de afwezigheid van enige discussie: men gaf de argumenten maar trachtte niet elkaar te overreden of zelfs maar aan te vallen. Misschien kwam deze manier van behandelen van deze zaak die toch één van de belangrijkste was rond 1900, voort uit de

politieke samenstelling van de raad. Iedereen wist al voor het debat hoe de verhoudingen lagen en hoe de stemming over het voorstel van de NVP zou aflopen. De Leidse gemeenteraad telde 27 leden: 17 liberalen (waaronder 1 vrijzinnig-democraat) en 10 confessionelen. De stemming op 31 januari 1901 gaf deze tegenstelling duidelijk weer: alle acht aanwezige confessionelen waren tegen het voorstel van B & W, tezamen met één liberaal, terwijl de vijftien andere aanwezige liberalen voor het voorstel stemden.⁵⁶ De verworping van het verzoek van de NVP betekende dat de Verlichtingsideeën in 1901 nog door een meerderheid onder de Leidse gemeenteraadsleden werden gehuldigd.“

De beslissende gemeenteraadsdebatten van 1904

In 1904 kwamen het geneeskundig onderzoek en de reglementering opnieuw ter sprake in de gemeenteraad. Maar het initiatief ging daarbij niet, zoals in 1901, uit van de NVP, maar van enkele raadsleden. De belangrijkste van hen was mr. P.J.M. Aalberse, de bekende rooms-katholieke politicus die enkele jaren de eerste wethouder van sociale zaken was geweest en die functie had opgegeven toen hij lid werd van de Tweede Kamer.” Zijn actie werd gesteund door vertegenwoordigers van de beide andere confessionele partijen in de gemeenteraad, de anti-revolutionaire en de christelijk-historische. Dit vijftal nodigde in een motie B & Wuit, over te gaan tot schrapping van de artikelen uit de algemene politieverordening van 1879 die prostitutie reglementeerden en het medisch toezicht op publieke vrouwen regelden.

Het debat nam minder tijd in beslag dan in 1901, maar het werd fel gevoerd. Het begon allemaal rustig met de eerste spreker, de rooms-katholiek dr. C.F.Fh.J. Meuleman die de eerste ondertekenaar van de motie was. Ook mr. Van der Lip begon zijn betoog saai door aan te geven dat dit onderwerp eigenlijk een “afgezaagde kwestie” was. Maar zijn stellingname dat prostitutie een kanker van de maatschappij was, zorgde meteen voor wat vuurwerk. Het lag volgens hem niet op de weg van de overheid ontucht te bevorderen, en “gelegenheid geeft genegenheid”. Want het was juist haar taak volkszonden, zoals “drankzucht, wijntje en Trijntje” zo veel mogelijk tegen te gaan. Daarna kwam Fockema Andreae aan de beurt met, net als in 1901 een stellingname waar hij zich niet volledig voor reglementering verklaarde, maar dit een betere aanpak vond dan afschaffing ervan. Dat de overheid door het systeem van medisch toezicht prostitutie wettigde, bestreed de liberaal. Voor de mensen, die dat niet begrepen, wilde de hoogleraar het wel eens met een eenvoudig voorbeeld uitleggen. “Wij hebben hier een verbod om honden, die eene huidziekte hebben, te spannen aan een kar of te laten loopen op de openbare

straat. Maar wanneer iemand een certificaat van een veearts kan overleggen, waarin staat, dat de huidziekte van zijn hond niet besmettelijk is, kan hij van B & W permissie krijgen dien hond toch op straat of voor de kar te laten lopen. Is dat nu tot op zekere hoogte wettigen het doen lopen van honden met eene huidziekte op de openbare straat?" Het voorbeeld van de hoogleraar die overigens op grond hiervan beslist niet als "solide" kan worden getypeerd, schoot de voorzitter in hetverkeerde keelgat." Het vergelijken van prostitués met honden ging hem wat al te ver, en Fockema sputterde wat na en trok zijn vergelijking toen in het absurde door. De interventie van de burgemeester was nodig om aan te geven dat het college van B & W in zichzelf verdeeld was over de kwestie van de reglementering: van de vijf leden zouden er slechts twee zich kunnen vinden in de motie-Meuleman/Aalberse. In tweede termijn constateerde Van der Lip dat de medici die ook nu weer om advies was gevraagd, in 1901 veel feller waren op het handhaven van het toezicht. Daarvoor had Aalberse aangegeven dat als men de motie aannam, men hoopte dat B & W met een bordeelverbod zouden komen. In de stemming behaalde de motie een ruime meerderheid met 22 stemmen voor en 9 tegen. De confessionelen waren allen voor en vonden vier liberalen en twee vrijzinnig-democraten aan hun zijde." De overige liberalen stemden tegen de motie-Aalberse .

B & W zorgden in juni voor een concept-verordening waarbij "openlijke huizen van ontucht" werden verboden. Het debat daarover was emotioneel waarbij persoonlijke aanvallen niet werden geschuwd. Het College had in zijn ontwerp gekozen voor het Utrechtse model. Daarin werd het houden van bordelen verboden waarbij "een openlijk huis van ontucht" een inrichting was waar de houder *desbewust* [cursivering van mij] gelegenheid gaf om ontuchtige handelingen te plegen." Aalberse wees dit voorstel direct aan het begin van het debat op 18 juli resoluut af. Door het opnemen van dit woord in de verordening was het kwaad in Utrecht en elders alleen maar groter geworden. Waar het probleem precies lag, bleek pas later tijdens het debat toen Fockema Andreae de kwestie aanroerde. Iedere eigenaar van een bordeel was volgens hem strafbaar, ook als hij niet wist of zich niet bewust was van het feit dat in zijn huis ontucht werd gepleegd. Maar voor Aalberse en anderen was ook zonder de uitleg van de liberale hoogleraar meteen duidelijk hoe belangrijk het al dan niet opnemen van het *desbewust* was. In Amsterdam had men in 1897 ook het Utrechtse model overgenomen, wat prostitutie juist in de hand had gewerkt. De nieuwe in 1902 in de hoofdstad aangenomen verordening was strenger door het laten vallen van de term *desbewust*, en werkte, volgens Aalberse, beter. De volgende spreker was Fockema Andreae die zijn collega-jurist een veeg uit de pan gaf door te

stellen “dat de wijze van argumenteeren van den heer Aalberse [...] de slechtste wijze van vergelijkende rechtsstudie [is] die gebezigd kan worden”. Dat kwam omdat de roomse politicus Leiden met Amsterdam had vergeleken, wat volgens Fockema neerkwam op een gelijkstellen van Ridderkerk met Parijs. Aalberse repliceerde dat niet de grootte van de gemeente in het geding was maar de aard van de mens. Het zal hem niet in dank zijn afgenomen toen hij stelde dat de Leidenaren niet braver waren dan de Amsterdammers. Het pingpongspel ging door toen Fockema in tweede instantie waarbij hij ook inging op de gevolgen van het laten vallen van het woord desbewust, nog eens naar zijn tegenstander uithaalde. Hij vond mr. Van der Lip wel kundig op het terrein van het strafrecht maar twijfelde daaraan bij Aalberse. Van der Lip gaf tenslotte uitkomst door er op te wijzen dat in de omschrijving van het gelegenheid geven al voldoende duidelijk was dat de betrokkene bewust was wat er zich dan in zijn huis afspeelde.

Daarna stemde men over de amendementen van Aalberse die overigens het voorstel van B & W ingrijpend zouden wijzigen. Ze werden alle aangenomen en daarmee volgde Leiden het verscherpte Amsterdamse model uit 1902. Belangrijk was ook dat behalve een bordeelverbod in één van de moties ook een lok- en tippelverbod was geformuleerd. Daarmee werd het aan vrouwen verboden “op de stoepen of in de deuren van tapperijen, bierhuizen [...] post te vatten, of [...] opzettelijk de aandacht der voorbijgangers tot zich te trekken”. Tenslotte werd de grondig gewijzigde verordening in stemming gebracht en met 17 tegen 6 stemmen aangenomen. De meerderheid bestond uit de confessionelen, de beide vrijzinnig-democraten en 1 liberaal, de minderheid uit de andere aanwezige liberalen.” Door deze uitslag kwam na 51 jaar in Leiden een einde aan de reglementering van de prostitutie en aan het medisch toezicht op prostituées.

Andere zedelijkheidsoffensieven

De acties in Leiden stonden, zoals al eerder bleek, niet op zich zelf. Ook in andere gemeenten was het gekomen tot een bordeelverbod en afschaffing van de periodieke keuring van prostituées. Op nationaal niveau was de prostitutiekwestie eveneens tot een belangrijk onderwerp geworden. Zo stelde de eerste troonrede van het confessionele kabinet-Kuyper in 1901: “Het zedelijk karakter van het openbaar volksleven zal op meer afdoende wijze door de wet beschermd moeten worden.” Een bordeelverbod zou tezamen met verscherping van de strafbaarheid van andere seksuele delicten in een “rijks-wet” moeten worden geregeld. Vanaf 1901 was dit één van de belangrijkste onderwerpen in het debat dat aan onzedelijkheid werd gewijd. Daarin waren

Portret van P.J.M. Aalberse. Tijdschriftfoto, 1916. GA Leiden.

de ministers van justitie, de rooms-katholieken Loeff (1901-1905), Nelissen (1908-1910) en Regout (1910-1913), sleutelfiguren omdat ze alle drie een voorstel tot een zedenwet indienden. Dat niet alleen protestanten maar ook roomsen zich actief betoonden in het handhaving van de seksuele moraal, blijkt ook uit de samenstelling van het hoofdbestuur van de NVP. In 1906 werd de sociaal bewogen pastoor dr. Alfons Ariëns uit Steenderen tot bestuurslid van de vereniging benoemd, maar hij bedankte wegens tijdgebrek.“” Een jaar later aanvaardde een andere rooms-katholiek, jhr. mr. Ch.J.M. Ruijs de Beerenbrouck, lid van de Tweede Kamer en toekomstig minister-president, zijn benoeming in die functie wel.“” Ruijs was een vriend van Aalberse en had tijdens zijn rechtenstudie in Leiden in de Camp aan de rand van de hoerenbuurt gewoond.“”

Deze betrokkenheid van de confessionelen richtte zich op lokaal niveau ook op de onzedelijkheid waartoe de kermis aanleiding gaf. In Leiden kwam de kwestie van de zomerkermis die in de laatste week van juli werd gehouden, meer dan eens ter sprake op gemeenteraadsniveau. In 1910 gebeurde dat op initiatief van mr. P.E. Briët en drie andere anti-revolutionairen weer eens.“” Het was een zuur debat waar net als in 1901 en in 1904 de koppen al waren geteld en de uitslag dus van te voren vaststond. Briët stelde voor omdat de kermis “een instelling van vermaak van het geringste allooi” was geworden, haar op te heffen. Hij meende dat vrolijkheid moest verheffen en vond daarin in Fockema Andreae een tegenstander. De hoogleraar oud-vaderlands recht meende dat niet iedereen zich met Shakespeare hoefde te amuseren. Overigens had Fockema weinig illusies over de uitslag, want hij stelde: “ieder komt hier met zijn vaste opinie en je praat niemand van zijn stoel”. Voor anderen ging de kwestie vooral over de mate van onzedelijkheid, waarbij liberalen soms tijdens hun bezoek aan de zomerkermis alles netjes hadden bevonden. Verder was voor de linkerkzijde van belang dat de gemeentekas de f 7.000 aan staangelden moeilijk kon missen. Maar in tegenstelling tot de behandelingen van de prostitutiekwestie in 1901 en 1904 had de gemeenteraad slechts één dag, 20 oktober 1910, nodig om de afschaffing van de kermis te bespreken en in stemming te brengen. De 14 confessionelen stemden met 2 vrijzinnig-democraten en 1 ongebonden lid ervóór, terwijl de 11 stemmen van de linkerkzijde, bestaande uit 7 vrijzinnigen, 3 leden van de Liberale Unie en 1 vrijzinnig-democraat het tegen deze 17 voorstanders moesten afleggen.

De zedenwet van 1911 en het prostituantendebat in Leiden

Na jaren van voorbereiding kwam in 1911 het ontwerp tot wijziging van de

zedewet in de Tweede Kamer in behandeling. Vele onderwerpen die de NVP in de afgelopen jaren had besproken, werden hierin geregeld. Behalve de invoering van een bordeelverbod zouden onder meer homoseksualiteit en pornografie strenger worden aangepakt. Bij de stemming over het ontwerp bleek dat partijen op ongeveer dezelfde manier oordeelden als de Leidse gemeenteraadsleden in 1910 over de zomerkermis. De confessionelen stemden met de verscherping in, de vrijzinnig-democraten waren verdeeld, terwijl de leden van de Liberale Unie (met de sociaal-democraten die overigens in Leiden geen zetel hadden) tegen waren.“ Omdat ook op nationaal niveau rooms-katholieken, anti-revolutionairen en christelijk-historischen een meerderheid hadden, was het pleit overduidelijk beslist.

De nieuwe rijkswet maakte de Leidse verordening van 1904 met zijn bordeelverbod overbodig. Op 11 januari 1912 kwam in de gemeenteraad ter sprake of nu nog een aanvullende bepaling nodig was in de politieverordening waarin de bepalingen van de zedewet werden uitgebreid.“ Mr. Briët nam ook hier het initiatief om in Leiden tot een verscherping van de zedewet te komen. In de Tweede Kamer was bij de behandeling ervan besproken of ook het bezoek aan een – nu illegaal verklaard – borddeel strafbaar diende te worden gesteld. In Rotterdam had men in 1910 de prostituant die zo'n instelling bezocht onder de politieverordening laten vallen.“ In de Tweede Kamer zag men in 1911 af van de strafbaarstelling van een bezoek aan een (illegaal) borddeel.

Het debat in de Leidse gemeenteraad was tamelijk formalistisch en draaide bij velen om de vraag of de raad iets essentieel nieuws kon toevoegen aan een rijkswet. Dezelfde argumenten, meestal gehanteerd door voorstanders van de reglementering waren ook al in 1879 en in 1901 in de Leidse gemeenteraad aangevoerd. Tenslotte werd het voorstel van Briët verworpen met 22 tegen 5 stemmen: alleen de anti-revolutionairen hadden voorgestemd. Omdat in de rijkswet geen tippel- en lokverbod was opgenomen, terwijl dit wel in de Leidse politieverordening in 1904 stond, hadden B & W ook een voorstel op dit gebied gedaan. Zij wilden het verbod, in enigszins aangescherpte vorm, handhaven. Over dit voorstel wenste op 10 januari 1912 niemand het woord en men nam het zonder hoofdelijke stemming aan. Door de behandeling in 1912 van het “prostituantenartikel” was duidelijk dat voor de Leidse gemeenteraad grenzen aan de strafbaarheid van onzedelijkheid waren gesteld. Het houden van een borddeel en het tippelen van prostituées bleef verboden maar het bezoeken van een verboden huis van ontucht werd geen strafbaar feit.

De meeste bepalingen van de rijkswet van 1911 zijn aan het einde van de jaren '60 en in de jaren '70 buiten werking gesteld of verzacht. Het bordeelver-

bod is echter blijven bestaan ook al staat de gemeentelijke overheid het houden van bordelen en sexclubs nu toe. Het hele verloop van de reglementering en de daarop volgende dereglementering in Leiden toont aan, hoe tijdsgevoelig deze kwesties lagen. Maar het feit dat een bordeelverbod nog steeds bestaat terwijl er niet tegen wordt opgetreden, bewijst hoe weinig de regels van het recht in overeenstemming zijn met de praktijk en het daaruit voortkomende gewoonterecht.

NOTEN

1. Zie voor de voorgeschiedenis het eerste deel van deze bijdrage: D.J. Noordam, "Een gezond lichaam of een reine geest. Kruistochten tegen onzedelijkheid in Leiden. 1. 1811-1889", *Leids Jaarboekje* 84 (1992) 150-181.
2. *Handelingen van het Nationaal Congres tegen de Prostitutie te Amsterdam in het gebouw "Frascati" ... 1889 ...* (Den Haag 1889) 67.
3. *Nationaal Congres*, 4447.
4. S.L. Sevenhuijsen, *De orde van het vaderschap. Politieke debatten over ongehuwd moederschap, afstamming en het huwelijk in Nederland 1870-1900* (Amsterdam 1987) 112-116.
5. *Het Maandblad. Getuigen en Redden* 12 (1890) 1-2, 17 (1895) 115, 19 (1897) 91, 20 (1898) 90.
6. *Nationaal Congres*, 143 (NVVZB), 129, 10 (sociaal-democraten), 10 (Patrimonium, ANWV)
7. *Nationaal Congres*, 105.
8. *Nationaal Congres*, 105-106 geeft een overzicht van de plaatsen, ook van die waar geen bepalingen waren, maar wel bordelen bestonden.
9. W.H. Posthumus-van der Goot e.a., *Van moeder op dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse Tijd* (reprint Nijmegen 1977) 87.
10. Sevenhuijsen, Orde, 10.
11. Een summier overzicht geeft R.M. Dekker, "De Middernachtzending. Een buitenparlementaire actiegroep", in: *Criminaliteit in de negentiende eeuw* (Hilversum 1989) 109-113.
12. J.M. Beelaerts van Blokland en A. van Hengendorp, *Gedenkboek. Vijftientig jaren arbeid van de Nederlandsche Vrouwenbond tot verhoging van het zedelijk bewustzijn* (Groningen 1910) 88.
13. *Het Maandblad* 20 (1898) 38.
14. *Het Maandblad* 12 (1890) 107, 17 (1895) 48.
15. Zie voor deze discussies: *Het Maandblad* 16 (1893/94) 6, 13-15, 33.
16. G. Hekma, *Homoseksualiteit, een medische reputatie. De uildoktering van de homoseksueel in negentiende-eeuws Nederland* (Amsterdam 1987) 160-163.
17. *Het Maandblad* 20 (1898) 25-27, 58-59.
18. H.Q. Röling, "De tragedie van het geslachtsleven". Johannes Rutgers en de Nieuw-Malthusiaanse Rond (Amsterdam 1987). Sevenhuijsen, *Orde*, 121.
19. S. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat* (Nijmegen 1983) 221.
20. G. Nahrink, *Seksuele hervorming in Nederland* (Nijmegen 1978) 143. J. de Bruijn, *Geschiedenis van de abortus in Nederland* (Amsterdam 1979) 71-72. J.J.M. Westhoff, *Natuurlijk geboorteregelen in de twintigste eeuw* (Baarn 1986) 4451. Röling, *Tragedie*, 108-110.

21. Noordam, *Kruistochten* I, 166.
22. Hekma, *Homoseksualiteit*, 139. A. Mooij, *Geslachtsziekten en besmettingsangst. Een historisch-sociologische studie 1850-1990* (Amsterdam 1993) 54.
23. Hekma, *Homoseksualiteit*, 160.
24. Zie voor de verhouding tussen gezin en (buitenechtelijke) seksualiteit: D.J. Noordam, "Volmaakt geluk? Vier eeuwen huwelijk en gezin in Nederland", in: H. Dupuis e.a., *Een kind onder het hart. Verloskunde, volksgeloof, gezin, seksualiteit en moraal vroeger en nu* (Amsterdam 1987) 85-126 en D.J. Noordam, "Lust, last en plezier: vier eeuwen seksualiteit in Nederland", in: Dupuis, *Kind*, 127-170.
25. B.J. Kam, *Meretrix en Medicus. Een onderzoek naar de invloed van de geneeskundige visitatie op handel en wandel van Zwolse publieke vrouwen tussen 1876 en 1900* (Zwolle 1983) 129-130 vergeleek daarvoor de diagnoses van de Leidse politiedokter met die van de VROUwenkliniek.
26. P.A.J. Otgaar en J.F.J.G. van Schaik, "Illegale prostitutie in Leiden in de tweede helft van de negentiende eeuw", *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 4 (1992) 84.
27. Nationaal Congres, 10.5. Otgaar-Van Schaik, *Illegale*, 84.
28. Otgaar-Van Schaik, *Illegale*, 100-101 kunnen ook niet meer doen dan dit constateren.
29. Kam, *Meretrix*, 56. Noordam, *Kruistochten* 1, voor periode vóór 1889.
- 30.1. Behnken, M. du Bois-Reymond en J. Zinnecker, *Stadtgeschichte als Kindheitsgeschichte. Lebensräume von Grossstadtkindern in Deutschland und Holland um 1900* (Opladen 1989) 311-314.
31. D.J. Noordam, "Prostitutie in Leiden in de 18de eeuw", in: D.E.H. de Boer ed., *Leidse facetten. Tien studies over Leidse geschiedenis* (Zwolle 1982) 65-102. D.J. Noordam, "Uit armoede of verleiding? De wereld van de Leidse prostituées in de achttiende eeuw", in: H.A. Diederiks, D.J. Noordam en H.D. Tjalsma eds., *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Hilversum 1985) 105-116.
32. Otgaar-Van Schaik, *Illegale*, 85. Ook Kam, *Meretrix*, 108 geeft cijfers. A. Huitzing, *Betaalde liefde. Prostituées in Nederland 1850-1900* (Bergen 1983) 63-66 constateert dezelfde tendens zonder dit kwantitatief uit te werken.
33. F.A. Stemvers, *Meisjes van plezier. De geschiedenis van de prostitutie in Nederland* (Weesp 1985) 69-70.
34. Nationaal Congres, 108 voor een overzicht, in Leiden kwam toen 1 buitenlandse voor. Uit Leiden is een geval uit 1875 bekend, zie Noordam, *Kruistochten* 1, 170.
35. Huitzing, *Liefde*, 102.
36. Kam, *Meretrix*, 102.
37. Kam, *Meretrix*, 89. Huitzing, *Liefde*, 61.
38. Kam, *Meretrix*, 104. Huitzing, *Liefde*, 61 constateert rond 27 jaar in de periode 1880-1904.
39. Huitzing, *Liefde*, 65-66.
40. Otgaar-Van Schaik, *Illegale*, 85-93.
41. M.P. Bossenbroek, *Volk voor Indië. De werking van Europese militairen voor de Nederlandse koloniale dienst 1814-1909* (Amsterdam 1992) 214-220.
42. *Handelingen Gemeenteraad 1892*, 77 met *Ingekomen Stukken*, 59 voor deze acties van maart tot juni 1892.
43. Mooij, *Geslachtsziekten*, 6465.
44. P.A.J. Otgaar en J.F.J.G. van Schaik, "De prostituant te Leiden in het laatste kwart van de negentiende eeuw", *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 5 (1993) 119-121.
45. Otgaar-Van Schaik, *Prostituant*, 120-126.
46. *Het Maandblad* 14 (1892) 81-82.
47. *Stellingen verdedigd op de debat-sociëty van hare oprichting 19 januari 1866 tot 23 februari 1898* (Leiden 1898) 122-123 (reglementering), 127, 136 (vaderschap).
48. *Het Maandblad* 19 (1897) 83-84.
49. *Het Maandblad* 19 (1897) 84.
50. *Het Maandblad* 20 (1898) 31.
51. *Het Maandblad* 21 (1899) 22, 30, 52 voor de ontwikkelingen rond het "voorlopig comité".
52. *Het Maandblad* 22 (1900) 47-48, 23 (1901) 77.
53. E.H. Hondius, "Hendrik Lodewijk Druc-

- ker (1857-1917)", in: T.J. Veen en P.C. Kop eds., *Zestig juristen. Bijdragen tot ren beeld van de geschiedenis der Nederlandse rechtswetenschap* (Zwolle 1987) 362-366.
54. *Het Maandblad* 23 (1901) 68-70 publiceerde de brief van de faculteit in extenso.
55. *Handelingen Gemeenteraad 1900*, 132 met *Ingekomen Stukken*, 116-118.
56. Tegen waren 6 anti-revolutionairen A.J. van Hoeken, P.J. van Hoeken, Den Houter, De Lange, P.J. Mulder, Pera, 2 rooms-katholieken J.P.J. Driessen en Kerstens en de liberaal Van Dissel; voor stemden 14 liberalen Dekhuijzen, P.L.C. Driessen, Fockema Andraea, De Goeje, Van Hamel, Hasselbach, Juta, Kaiser, Korevaar, Kroon, Van Lidth de Jeude, Van Rhijn, De Vries, Zillessen, en de vrijzinnig-democraat Drucker.
57. Noordam, *Kruistochten* I, 152-154.
58. J.P. Gribling, *P.J.M. Aalberse 1871-1948* (Utrecht 1961) 83 geeft Aalberse's aandeel uiterst summier aan.
59. De typering "solide" gebruikte W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw* (Den Haag-Haarlem 1992) 260, overigens voor het wetenschappelijke werk van de jurist.
60. De voorstemmers waren 7 anti-revolutionairen Bosch, A.J. van Hoeken, P.J. van Hoeken, A. Mulder, P.J. Mulder, Pera, Vergouwen, 7 rooms-katholieken Adlberse, Bots, J.P.J. Driessen, Kerstens, Meuleman, Timp, Van Tol, 2 christelijk-historischen Van der Lip, Le Poole, 4 liberalen Van Dissel, Verhey van Wijk, Van der Vlucht, Witmans, 2 vrijzinnig-democraten Van der Elst, Sijsma. Tegen waren 9 liberalen Fockema Andraea, De Goeje, Van Hamel, Hasselbach, Juta, Korevaar, Van Lidth de Jeude, Paul, De Vries. Het *Leidsch Dagblad* gaf op 1.5 april, *Het Maandblad* 26 (1904) 63 op 14 april de partijachtergrond van de mannen aan de linkerkant die voor de motie stemden. Maar *Het Maandblad* vergiste zich bij Witmans die ten onrechte vrijzinnig-democraat werd genoemd.
61. In Utrecht had men, volgens het debat in de Leidse gemeenteraad, deze omschrijving in 1896 aan het bordeelverbod toegevoegd. C. van der Wurf-Bodt, *Van lichte wiven tot gevallen vrouwen. Prostitutie in Utrecht vanaf de late middeleeuwen tot het eind van de negentiende eeuw* (Utrecht 1988), noch P. 't Hart, "Het onbespreekbare besproken. Het Utrechtse gemeentebestuur en de prostitutiekwestie, 1850-1900", *Jaarboek Oud-Utrecht* 1993 148-180 vermelden deze verandering op het in 1890 uitgevaardigde bordeelverbod.
62. De voorstemmers waren 6 anti-revolutionairen Bosch, A.J. van Hoeken, A. Mulder, P.J. Mulder, Pera, Vergouwen, 6 rooms-katholieken Aalberse, Bots, J.P.J. Driessen, Kerstens, Timp, Van Tol, 2 christelijk-historischen Van der Lip, Le Poole, de liberaal Korevaar en 2 vrijzinnig-democraten Van der Elst, Sijsma; tegenstemmers waren 6 liberalen Van Dissel, Fockema Andraea, Hasselbach, Van der Vlucht, De Vries, Witmans.
63. Noordam, *Lust*, 160-162 voor de nationale ontwikkelingen.
64. *Het Maandblad* 28 (1906) 71.
65. *Het Maandblad* 29 (1907) 67.
66. H.F. Dirksmeier en P.R.M. Schreuder, *Een grote winkel in een boomgaard. Degeniedenis van de bouwplaats van C&A aan de Haarlemmerstraat te Leiden* (Oegstgeest 1987) 71.
67. *Handelingen Gemeenteraad 1910*, 163-167 met *Ingekomen Stukken*, 126-127.
68. Noordam, *Lust*, 201 noot 237.
69. *Handelingen Gemeenteraad 1912*, 5-10 met *Ingekomen Stukken*, 179-180.
70. F. Hazewinkel, *Prostitutiebeleid in Rotterdam* (1828-1982) (Rotterdam 1982) 22.

FIRMA GEBROEDERS PEL FABRIEK VAN SUIKERWERKEN, VRUCHTEN- PÂTÉ's & LIMONADESIROPEN (1900-1965)

door

Eric Jan Weterings

Leiden industriestad lijkt lang verleden tijd. De metaal- en conservenindustrie bepaalden het beeld van de plaatselijke nijverheid, zo blijkt uit de grote reeks publikaties die de afgelopen jaren werden gewijd aan het Leidse industriële verleden. Opvallend afwezig in die terugblikken is de fabriek van suikerwaren van de gebroeders Pel, die bijna zeventigjaar heeft bestaan. Wat Droste is voor de chocolade was Pel voor de borstplaat, de bruidsuikers en andere zoete lekkernijen: een nationaal en internationaal bekende fabriek waar generaties industrie-arbeiders hun brood verdienden. Bijna dertig jaar geleden sloot wat toen Pel Holland heette haar poorten aan de Morsweg, maar voor veel Leidenaars is het bedrijf nog steeds een stuk van hun eigen geschiedenis. "Als je een oudere Leidenaar aanspreekt, is er altijd wel iemand uit zijn familie die ooit bij Pel heeft gewerkt – al was het maar een nichtje in deeltijd."

Het citaat is van een oud-werknemer. Hij en andere betrokkenen staan aan de basis van dit verhaal, omdat schriftelijke bronnen schaars zijn. Het laatste jaar van haar bestaan (1965) was Pel eigendom van een Amerikaanse maatschappij, die probeerde de verouderde fabriek in korte tijd te moderniseren. Toen de investeringen niet snel genoeg vrucht afwierpen werd de zaak na een jaar opgedoekt en verdween de hele inventaris op de schroothoop, inclusief het complete bedrijfsarchief. Zelfs de twee ingelijste portretten van de oprichters van het bedrijf die in het directiekantoor beneden hingen, gingen zonder pardon de vuilniswagen in, herinnert zich een oud-werknemer.' De Stichting Studentenhuisvesting kocht het bedrijfsterrein, sloopte een groot deel van het complex en bouwde er aan het eind van de jaren zestig een studentenflat, zodat thans weinig tastbaars meer aan de fabriek herinnert.

Portret van G.H. Pel.

Het is niet precies vast te stellen wanneer de fabriek van de gebroeders Pel is opgericht. Het handelsregister meldt als officiële oprichtingsdatum 1 januari 1900." Veel al langer bestaande bedrijven kozen deze "mooie" datum omdat het handelsregister pas in 1921 werd ingesteld en de echte oprichtingsdatum niet meer was te achterhalen. De gebroeders Pel waren er overigens snel bij om hun Vennootschap Onder Firma te laten registreren. Op 3 juni 1921 werd de "Firma Gebroeders Pel, Fabriek van Suikerwerken, Vruchtenpâté's & Limonadesiropen" ingeschreven. Firmanten waren de Leidenaars Hendrik Pel, geboren op 21 augustus 1871, en zijn op 15 augustus 1873 geboren broer Gerardus Hendrikus Pel.

Zij waren de zoons van Jan Pel, geboren in Alphen op 22 november 1836, die zich volgens het bevolkingsregister in oktober 1859 in de gemeente Leiden vestigde als brood- en banketbakker.⁴ Aanvankelijk heeft hij een zaak op de Breestraat 110, maar een aantal jaren later verhuist hij naar Hogewoerd 101. In het adresboek van 1866 staat hij daar ingeschreven als banketbakker en in dat van 1893 als dessertwerker. Uit de patentregisters van die jaren blijkt dat de zaak van Jan Pel waarschijnlijk steeds een bescheiden

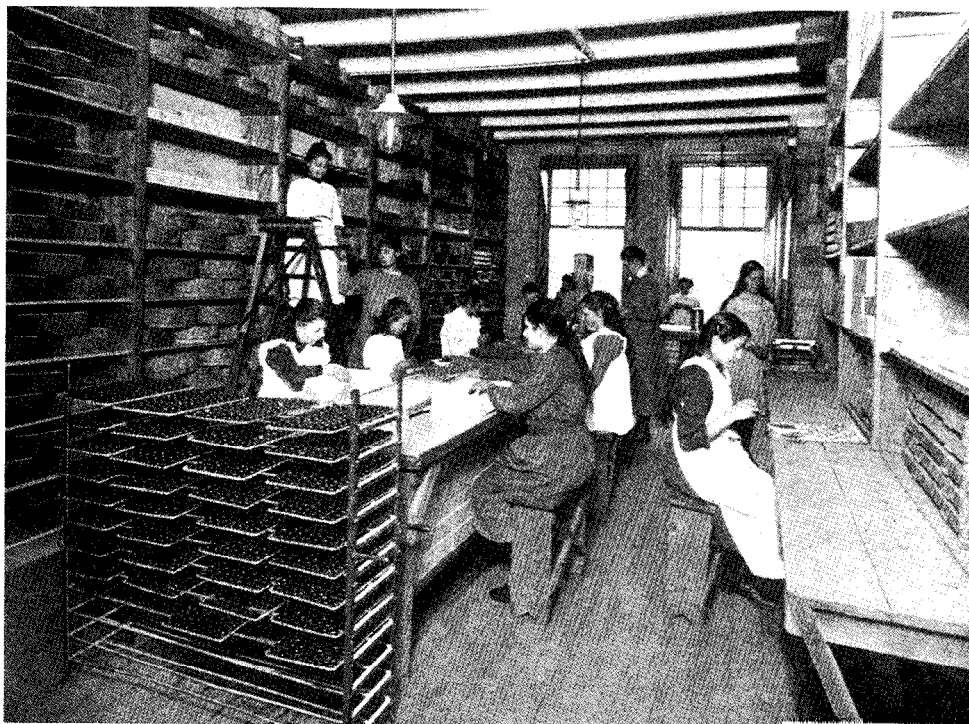
eenmansbedrijf is gebleven.” In 1900 is voor het eerst sprake van een Firma Gebroeders Pel Confiseurs-cuisiniers, gevestigd op Hogewoerd 101. De oprichter is dan een jaar eerder op 16 oktober 1899 al overleden. Acht jaar later staan de gebroeders geregistreerd op Hogewoerd 101, 103, 105 en 109.” Een eenvoudige steen in de gevel van nummer 101 met de inscriptie “Jeanette Pel 28 april 1910” herinnert thans nog aan deze periode.⁷ Rond 1915 gaat de Firma Gebroeders Pel naar Morsweg 50-58, waar de fabriek tot aan de sluiting zou blijven. Wanneer het bedrijf precies verhuisde en hoe het er in het begin van de eeuw heeft uitgezien is onbekend. Bouwtekeningen en hinderwetvergunningen die daar duidelijkheid over hadden kunnen brengen gingen bij de brand van het Leidse stadhuis in 1929 verloren.

De broers verhuisden met hun fabriek mee, naar woonhuizen op Morsweg 36 en 38, maar verder is ook over hen weinig bekend. Gerardus wordt in een *Leids* jaarboekje een “daadkrachtige en humoristische” man genoemd, die in zijn jonge jaren door Europa gezworven schijnt te hebben.” Over zijn broer Hendrik ontbreken gegevens. De huidige nazaten hebben deze generatie nooit gekend en ook langs andere weg lijkt er niets meer van hen te achterhalen.

In 1922 wordt het bedrijf omgezet in een Naamloze Vennootschap, de N.V. Fabriek van Suikerwerken v/h Gebroeders Pel.’ Doel van de fabriek is “fabricage van bonbons, suikerwerken, vruchtenlimonade, siropen en zoo voorts, alsmede den handel in deze en aanverwante artikelen [...]”. De nieuwe N.V. heeft een aandelenkapitaal van 500.000 gulden, waarvan 200.000 geplaatst en volgestort – een voor die dagen respectabel bedrag.

Over de jaren voor de Tweede Wereldoorlog zijn de gegevens verder schaars. Uit verschillende bronnen rijst het beeld op van een bedrijf dat het voor de wind gaat. Een door de fabriek in eigen beheer rond 1930 uitgegeven fotoboekje toont een voor die dagen moderne fabriek. Op de begane grond waren onder meer kantoren, het magazijn, een werkplaats, een fondantmakerij, een kleine inpakafdeling, een stokerij en een tuin aan de achterzijde. Daar stonden aan het Galgewater twee woonhuizen. Op de eerste verdieping waren gehuisvest een inpakkamer, de poederkamer en een fondantmakerij. Een wenteltrap leidde naar onder meer de jamafdeling op de tweede verdieping. In de jaren dertig worden regelmatig verbouwingen uitgevoerd, zo blijkt uit het grote aantal bouw- en hinderwetvergunningen dat in die jaren wordt afgegeven.¹⁰

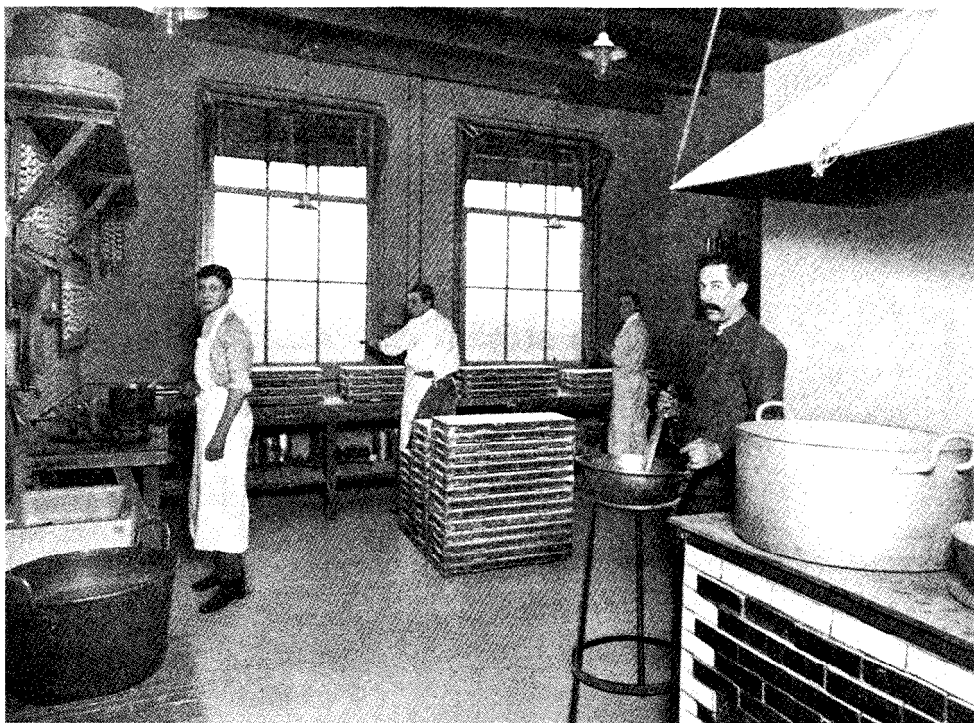
Daarna veranderde de indeling van het complex weinig meer. Naar aanleiding van de naderende sluiting beschreef een verslaggever van de *Volkskrant* in 1965 de sfeer als volgt: “In de donkere hal, stijl negentiende eeuw, hangen

Inpaksters aan het werk in de inpakkamer. Foto ca. 1930.

de namen van de personeelsleden op nummer in kaartenbakken aan de muur. Een bak 'mannen' en een bak 'vrouwen'. Boven de kaartenbak van de dames heeft waarschijnlijk een vooruitstrevende geest het bordje 'vrouwen' weggehaald. Waarschijnlijk is dat het enige wat in die hal veranderd is sinds de eerste heer Pel aan het eind van de vorige eeuw de ouderlijke woning verliet om fondant te gaan maken. [...] ¹¹ Suikerwerker Jan Misée bevestigt dat beeld in hetzelfde artikel. Hij is dan 51 jaar in dienst. "Sinds ik als jongen van twaalf bij Pel kwam, is die ingang inderdaad niet veel veranderd. De fabriek zat toen nog in één huis, later zijn er andere huizen bijgetrokken."

Echt efficiënt kon er in het doolhof van gangetjes en trapjes niet worden geproduceerd, maar dat was lange tijd geen groot probleem: Pel stond voor grotendeels handgemaakte kwaliteitsprodukten, die in de betere winkels werden verkocht, zoals Meeuws in de Breestraat en M.A.M. van Noort in de

Lokaal voor de fondantbereiding. Foto ca. 1930.

Doezastraat. De firma beperkte zich overigens niet alleen tot de locale of Nederlandse markt. De suikerwaren vonden hun weg naar onder meer België en Engeland. Dichtgesoldeerde blikken werden geëxporteerd naar Nederlands Indië, zo weten oud-werknemers te vertellen.” Schriftelijke gegevens daarover ontbreken echter.

Bekend voor de oorlog waren al de doosjes borstplaat, eerst van karton en later van hout. Af en toe duiken deze nog op rommelmarkten in de Leidse regio op, waar verzamelaars er grif tientallen guldens voor betalen. Eén van de andere schaarse nog bewaard gebleven attributen uit de vooroorlogse jaren is een grote lederen map waarmee vertegenwoordigers op pad gingen naar de klanten. Daarin zijn op grote vellen etiketten van doosjes en andere verpakkingen geplakt die een aardig beeld geven van het uitgebreide assortiment uit die tijd.¹³ Goedkoop waren de lekkernijen niet, zo blijkt uit een bijgevoegde prijslijst: een insteekdoosje roomborstplaat kostte 40 cent.

“Wie Pel zegt, zegt borstplaat”, is de reactie van veel oud-werknemers, gevraagd naar hun herinneringen. De Leidse borstplaat was vooral tijdens de feestdagen in de winter een veelgevraagd artikel. Het recept en de bereidingswijze zouden tot aan de sluiting als een groot geheim zorgvuldig worden gekoesterd. De eerder genoemde suikerwerker Misée herinnerde zich in 1965 het volgende: “Toen ik bij Pel begon deden we natuurlijk nog haast alles met de hand. Je had een klein pannetje op een gasstelletje. Daarin je suiker en je siroop en dat goed aantrekken. Dan met de hand uitgieten, door een trechter in de vormpjes. Die vormpjes liggen in de stijfselpoeder. Nee, daar gaat het fondant echt niet naar smaken hoor, het is gewone droge poeder en dat werd er de volgende dag met een handblaasbalg zorgvuldig afgeblazen. Dan zag je d'r ook dat niet meer op. Dan ging de fondant een nacht in de suikersiroop. De volgende dag liet je de overtollige suiker uit het bakje lopen en dan was het klaar.”“

Na de oorlog werd de produktiewijze voor een deel gemechaniseerd. De borstplaat werd gegoten in rubberen matten en in vormpjes geperst in bakken witte poeder. Toch bleef de werkwijze tot het laatst toe erg arbeidsintensief, herinneren verschillende werknemers zich. Zo werden de fondantsnoepjes gemaakt uit gipsen modellen, gemonteerd op een plank van ongeveer één meter bij vijftig centimeter. Deze modellen werden in een bak met poeder gedrukt, waarna de plank met de hand werd teruggehaald. Om één figuur te maken dat uit drie delen bestond waren drie planken nodig. Een oud-werknemer heeft bij de liquidatie nog een aantal gipsen modellen gered uit de inboedel, maar net als zijn oud-collega's kan hij er weinig méér over zeggen. “Een groot deel van dat materiaal werd na de oorlog niet meer gebruikt. Er is niemand meer die er nog wat over kan vertellen.”“

Vanaf de oprichting was Pel een onderneming waar geen cent kapitaal van buiten de familie in werd gestoken. De eerste directeurs zorgden er zelfs uitdrukkelijk voor dat ze elkaars geld niet over de balk konden smijten: “Artikel 6 der acte van vennootschap bepaalt dat bij aankopen etc. boven 500 gulden beide handteekeningen worden vereischt” en voor een procuratiehouder geldt dat “voor het vervreemden of bezwaren van vaste goederen eene uitzondering [is] gemaakt.”“ Ook later krijgen leidinggevende functionarissen van buiten de familie nooit veel zeggenschap. “Vreemd geld zat er niet in, het was alleen van de familie”, weet mevrouw J.J. Pel, de weduwe van C.G. Pel, een directeur van de volgende generatie. “Dat wilde mijn man per se niet.”

Die volgende generatie Pel doet zijn intrede in 1929, als de op 28 maart

1903 in Leiden geboren Jan Pel in het bedrijf komt. Een jaar later wordt hij benoemd tot directeur. Zijn broer Abraham (Leiden, 20 december 1903) volgt hem snel: na een jaartje op proef als procuratiehouder wordt hij in 1931 directeur, maar in 1936 treedt hij al weer af na een conflict over het te voeren beleid. Hij gaat zijn geluk beproeven in “Nederlandsch Oost Indië”. Ook broer Dirk Pel vertrekt naar “de Oost”, zonder ooit in de fabriek actief te zijn geweest. Wel krijgt hij een pakket aandelen.¹⁷

Dat de fabriek voor de oorlog goede zaken doet blijkt ook uit het feit dat de directeurs G.H. Pel en J. Pel in 1934 allebei naar het chique Wassenaar verhuizen. Twee jaar later treedt Hendrik terug als directeur en een paar maanden daarna overlijdt zijn broer Gerardus Hendrikus op 62-jarige leeftijd. In het *Leids jaarboekje* van 1936-1937 verschijnt de al eerder genoemde necrologie waarin hij uitbundig wordt geprezen. Dankzij zijn inspanningen lukte het om “het in eigen kring gewaardeerde product, niet alleen tot landgeneugt te maken, neen, ver over de grenzen vond het een gewillige afname, dank zij de stuwende kracht van den ontslapene”. “Wat Pel deed was accuraat, grondig overdacht en af. Niemand klopte tevergeefs bij hem aan, hart en beurs waren wijd geopend, daar waar de nood drong.”

Veel meer is er niet overgeleverd van de eerste generatie fabrikanten, maar hun opvolgers staan veel oudere Leidenaren nog helder voor de geest. Naast Jan komt Cor (Cornelis Gerardus, Leiden 24 maart 1913) in de zaak. De laatste begint in 1937 als commissaris en later wordt ook hij directeur. Dat blijft hij samen met zijn neef tot de sluiting in 1965.

Leidenaar G.M. Steenbergen kwam in 1940 als veertienjarige jongen achter de gietmachine in de suikerwerkerij en hij is niet de enige die zich zijn werkgevers herinnert als fabrikanten die hun bedrijf als strenge patriarchen bestuurden. “Jan en Cor Pel waren de baas, je mocht nooit zomaar hun kantoor binnenkomen. Ze liepen de hele dag door de fabriek, stiekem te kijken door bovenruitjes of je niet snoepte. En als je dat deed dan kreeg je een schop onder je kont, dan kon je gaan.” Toch hadden zij ook oog voor de kleine noden van “hun” personeel. Steenbergen: “Ik reed een tijdje op een bakfiets, maar daar had ik geen zin meer in. Ik zei dat ik dat niet langer kon doen, omdat ik geen schoenen had. Kreeg ik van Cor Pel een nieuw paar.” De weduwe van Cor Pel herinnert zich dat nooit over geld werd gesproken. “Dat ging altijd heel geheimzinnig, alles zat altijd achter slot en grendel. Op de fabriek zat boven het directiekantoor een rood lichtje. Als dat brandde mocht er niemand naar binnen. Er mocht eens een blad openliggen...”

Eind 1940 breidt de fabriek haar activiteiten uit. “In het bedrijf worden

thans ook gefabriceerd Jams en Marmelades, diverse wijnen, puddingsausen en puddingpoeders”, meldt het handelsregister. Waarschijnlijk om belasting-technische redenen wordt de fabriek in 1942 omgezet in een commanditaire vennootschap, met een voor de oorlogsjaren fors kapitaal van ruim 130.000 gulden.”

Steenbergen herinnert zich de fabriek in die jaren als “een leuk bedrijf”: “Je werd door het personeel gedoopt als je kwam werken. Je werd vastgebonden aan een houten rek en dan ging je het Galgewater achter de fabriek in. Dat gold alleen voor het fabriekspersoneel, daar hadden de mensen van kantoor niks mee te maken. In de fabriek liep bijna iedereen op klompen, want je schoenen gingen snel kapot omdat alles onder een dikke laag suiker zat. Een keer per jaar werd alles schoongespoten en daarna liep je weer op beton.”

De schaarste liet zich in de loop van de oorlog steeds sterker voelen. Steenbergen: “Het werd steeds een beetje minder en er werd ook steeds meer gestolen, want je had niks te eten. Ik ben een keer bijna betrapt, ze hebben me niet gevonden doordat ik uit het raam ben gaan hangen. Alles werd in die oorlogsjaren 's nachts door twee man personeel bewaakt, maar dat hielp weinig. Je kon geen rotter personeel dan eigen personeel neerzetten, want dat wist de weg. De ondergrondse heeft nog een keer 's nachts alle suiker weggehaald: kwamen ze met een bootje over het Galgewater naar de achterkant van de fabriek en aan de voorkant met een auto.”

Na de oorlog worden beide directeurs gevangen gezet in de Doelenkazerne, op verdenking van lidmaatschap van de NSB. Op 21 maart 1946 worden ze vrijgelaten en voorwaardelijk buiten vervolging gesteld. Een van de voorwaarden is “de betaling van een hoge boete”, zo meldt het *Leidsch Dagblad*. De fabriek staat sinds juni 1945 onder toezicht van notaris J.C. van Eck, als “beheerder krachtens het Militair Gezag”, zo valt te lezen in het handelsregister.“ Hij beheert ook het privé vermogen van de beide directeurs, tot eind september 1946. Sinds 1 augustus van dat jaar mogen Jan en Cor Pel weer terugkeren in hun oude functie, maar dat heeft nogal wat voeten in de aarde. Een gesprek tussen kantoorpersoneel en directie in maart leidt al tot een botsing, waarna Van Eck nog een paar maanden beheerder blijft. Een nieuw gesprek begin augustus leidt ertoe dat het zeven personen sterke kantoorpersoneel dreigt te staken als de jongste vennoot in de zaak terugkeert. Cor Pel wordt onder meer “een uiterst agressieve houding”verweten. Tegen de terugkeer van Jan Pel bestaat geen bezwaar. Op 13 augustus breekt de staking inderdaad uit. Het *Leidsch Dagblad* doet verslag van het gebeurde en geeft de directie uitgebreid de gelegenheid zich te verdedigen.” Volgens Jan en

Cor Pel is de staking het gevolg van een roddelcampagne van twee procuratiehouders. Een van hen heeft “practisch niets onbeproefd gelaten [...] om afbreuk te doen aan het aanzien en prestige van mr. C.G. Pel”. Zij zou het kantoorpersoneel onder zware druk hebben gezet het werk neer te leggen. Twee van de zeven stakers hebben immers de directie steeds gewaarschuwd voor de roddelcampagnes en twee anderen kennen de directeuren niet eens, omdat ze tijdens hun afwezigheid in dienst kwamen.

Met de verklaring in de krant verklaren Jan en Cor Pel de zaak afgedaan: “Inmiddels hebben wij onze maatregelen genomen, waar nodig, in overleg met de bevoegde instanties.” Hoe het werkelijk afliep is niet duidelijk. Ruim 47 jaar na dato ligt deze zaak nog steeds gevoelig. Bijna niemand van de personen die voor dit artikel gegevens aandroeg kon zich iets van de zaak herinneren. G.M. Steenbergen is één van de weinige uitzonderingen. Volgens hem wist het fabriekspersoneel niets van het NSB-verleden van de directie. “Daar hebben we nooit wat van gemerkt, dat was voor iedereen een verrassing.” De terugkeer van Jan en Cor Pel was volgens hem dan ook geen probleem. “Ze hadden niks gedaan, dus daar werd verder niet over gepraat.”

Een paar jaar later wordt in 1949 in Hillegom een filiaal geopend, maar het is niet waarschijnlijk dat dat lang heeft bestaan.²² Geen van de voor dit artikel ondervraagde personen kan zich er iets van herinneren. Uit het handelsregister resteert alleen een oprichtingsakte.

In of kort na de oorlog kwam D. Onvlee als bedrijfsleider in dienst. Hij zou tot het einde aan het bedrijf verbonden blijven en veel oud-werknemers

herinneren zich hem als de man die de werkelijke leiding van de fabriek had. De gebroeders Pel waren weliswaar elke dag in de fabriek aanwezig, maar wat ze de hele dag deden onttrok zich aan de waarneming van de meeste mensen. Het lijkt alsof de directeuren tegen wil en dank in de fabriek verzeild waren geraakt en zich er niet intensief mee bemoeiden.“

“Mijn man zat met tegenzin in de zaak”, herinnert de weduwe van Cor Pel zich. “Hij was nooit zo openhartig over de fabriek. Je had niet zo veel te kiezen vroeger, zeker niet kort na de oorlog toen er weinig banen waren. Als je een fabriek had, dan had je iets. Later behoorden wij zelfs tot de rijken – als je ziet wat we ons toen allemaal konden permitteren.”

“Ik maakte grafieken hoe de omzet van bepaalde artikelen was, maar daar hadden ze allebei nauwelijks interesse voor”, herinnert zich H. van der Vet. In het begin van de jaren vijftig kwam hij in dienst als assistent van Onvlee, met wie hij jarenlang een twee-eenheid zou vormen.

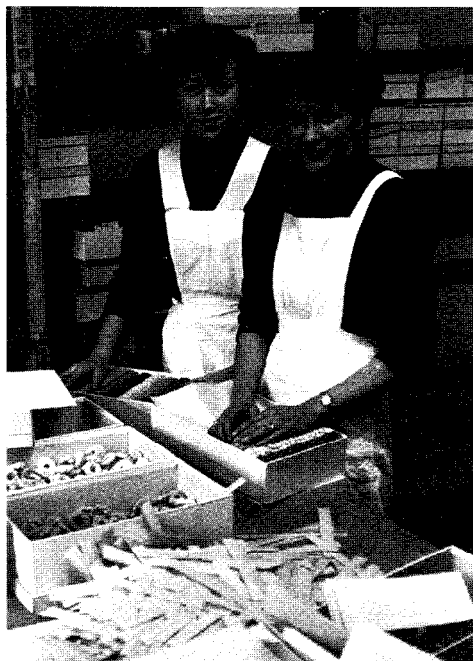
“Onvlee en Van der Vet runden samen de tent”, verwoordt Steenbergens het beeld dat veel mensen hadden. Onvlee is jaren geleden al overleden, maar Van der Vet kan zich de gang van zaken in “zijn” bedrijf nog levendig voor de geest halen. “Wij vroegen ons ook wel eens af wat de directie uitvoerde. Heel vaak brandde het rode lampje boven het kantoor, dan mochten we weer niet naar binnen.”

Van der Vet verzorgde de produktieplanning, maar hield ook toezicht op het schrijven van de zogenaamde werkkaarten, iets wat elke avond gebeurde. Er stond op aangegeven wat iedere werknemer de volgende dag moest presteren terwijl ook het werk van de vorige dag werd gecontroleerd. In het begin van de jaren vijftig was een externe kracht ingehuurd – oud-werknemers herinneren hem zich als “de econoom” – die nauwkeurig vastlegde hoe lang alle handelingen duurden. Hoewel de produktie in de jaren vijftig enigszins was gemechaniseerd, werd het meeste inpakwerk nog met de hand gedaan. Sinds de oorlogsjaren werkten gemiddeld zo’n zeventig à tachtig mensen bij Pel, maar exacte gegevens daarover ontbreken.²⁴

Fondantsnoepjes werden door de inpaksters met de hand afgewerkt, vertelt mevrouw H.C. Fortrie. Zij werkte twaalf jaar op de inpakafdeling, waarvan de laatste vijf jaar tot de sluiting als cheffin. “Ik herinner me kerstmannetjes waar een zwart mutsje op moest. Er zat ook nog iets roods aan en dat moest allemaal met de hand worden geleverd.” “Ook het inpakken gebeurde met de hand. Je had van die luxe doosjes, daar legde je bijvoorbeeld vruchtenschijfjes in twee lagen in, daar trok je cellofaan overheen, je deed er een plakker van het bedrijf op en soms ging er ook nog een strik overheen. Zo werd alles tot het laatst toe verpakt.” De roomborstplaat en de Leidse “gladde”

Mw. H.C. Fortrie aan het schilderen van de "sneeuwmanneltjes". Foto ca. 1960.
Coll. H. van der Vet.

Inpaksters bij Pel. Foto ca. 1960.
Coll. H. van der Vet.

suikerborstplaat ("hun beste artikel, ik heb het nooit meer zo lekker geproefd") ging in de bekende houten kistjes met gekleurde opdruk die het handelsmerk van Pel waren. "Je had borstplaat in verschillende kleuren, die legde je in rijen in de kisten." Hoe lekker de spullen ook waren, snoepen was snel over. "Je stond er de hele dag in en we konden zelf goedkoop spullen kopen waar een stukje afwas."

Mevrouw F. den Hoed-van Dijk kwam in 1949 als 14-jarig meisje op de inpakafdeling werken. "Ik kwam van school en er moest gewerkt worden, van acht uur tot half één en van één uur tot tien over vijf en op zaterdag van acht tot één uur." Ze bewaart goede herinneringen aan de fabriek: "Met zo'n twintig meisjes zaten we boven in twee grote kamers van wat vroeger herenhuizen waren geweest. Het was er hard werken, maar wel heel gezellig. De hele dag stond de radio aan en dan zongen wij mee met de arbeidsvitaminen."

Ook zij herinnert zich hoe arbeidsintensief het inpakwerk was. “Alles werd met de hand gedaan, tot en met het snijden van het papier en het vastnieten van de kistjes toe. Alleen het drukwerk werd uitbesteed. We hadden bijvoorbeeld pepermunt, dat werd in een papiertje in een houten malletje gedaan en het rolletje werd dan dicht gemaakt. Ik vulde meestal dozen met bonbons en borstplaat. Die moest je op kleur in rijen leggen met een papiertje ertussen. De borstplaat had je in grote bakken naast en voor je staan, daar kon je niet bij zitten. Dat mochten alleen de ouderen, de jongeren moesten staan. Borstplaat, kerstkransjes, alles werd per laag gewogen, eerst de onderlaag en dan de bovenlaag. Soms moest je aan de zijkanten nog een beetje bijvullen om aan het gewicht te komen. De doosjes vulde je op met papiersnippers en daar ging een papier overheen. Over de bovenste laag ging een kanten papiertje. Je had ook verpakkingen die bol liepen, dan maakte je eerst een prop van papier en daar ging dan de snoep omheen. Iemand anders deed er cellofaan over. Dat deden de dames, dat mocht je pas doen als je er een paar jaar had gewerkt want dat was zittend werk. Als laatste ging er altijd een goudkleurig bandje overheen met een sticker met de naam Pel.”

Ook de gemechaniseerde produktie van allerlei soorten suikerwerk was erg bewerkelijk, zoals bijvoorbeeld die van de bekende frambozen-bramen snoepjes. In verschillende ketels werd laagje voor laagje kleurstof toegevoegd die zich hechtte aan de suikerkorrels. Bij de fabricage van rumbonen werd onder een drukpers gekookte suiker met rum in vormpjes gegoten. Dat ging een paar uur een stoof in om aan de buitenkant hard te worden. Daarna werd in de poederkamer de poeder voorzichtig uitgezeefd en schoongebazen. Suikerborstplaat, advocaatjes, koekjes, fondant – alles wat de poederkamer in ging werd op dezelfde omslachtige manier behandeld.

Investerings waren volgens Van der Vet dan ook dringend nodig: “Je kon op je vingers natellen dat het niet goed zou gaan. In de loop der jaren voelde je als het ware het zwaard van Damocles steeds dreigender boven je hoofd hangen, maar de directie had geen oog voor die problemen. Als je er wat van wilde zeggen brandde het rode lampje weer boven de deur.”

Toch werd het complex in de jaren vijftig verschillende keren gemoderniseerd, zo blijkt uit de hinderwetdossiers van de gemeente Leiden.“ Zo telde de fabriek na een modernisering in 1956 68 elektromotoren die een gezamenlijk vermogen konden opwekken van 100.485 pk., waarmee Pel tot de grotere fabrieken in die tijd behoorde. De vernieuwing lijkt echter beperkt te zijn gebleven. Weliswaar werden nieuwe machines geïnstalleerd, maar daar zaten er verschillende bij die door menskracht moesten worden aangedreven. Zo was er een hechtmachine voor de doosjes die met de voet werd aangedreven en een goederenlift die louter op handkracht werkte. Er zouden in 1956

69 vrouwen en 58 mannen in de fabriek hebben gewerkt, maar uit de bronnen blijkt niet in hoeverre dat volledige arbeidsplaatsen betrof.”

Reclame maken was volgens Jan en Cor Pel niet nodig. De fabriek maakte immers eerste klas spullen die zichzelf verkochten. Een mening die overigens door de meeste personeelsleden werd gedeeld, zo verklaren verschillende oud-werknemers. Voor Steenbergen was de gang van zaken in het midden van de jaren vijftig al reden om een andere baan te zoeken. “We dachten allemaal dat het nog goed ging met de fabriek, maar via via hoorde ik van een accountant dat dat al lang niet meer het geval was.”

De gebroeders Pel toonden zich dan misschien weinig betrokken bij hun bedrijf, ze namen wel af en toe het initiatief om nieuwe produkten aan het assortiment toe te voegen. Dat werd meestal geen succes, meent Van der Vet. “We hebben een tijdje wijn gemaakt, maar dat was een fiasco. De wijn was prima, maar ze hadden geen afzetgebied. Een waarzegster, een kennis van de directeuren, had ze gezegd dat ze nootmuskaatwijn moesten maken. Die flessen stonden er maar. Uiteindelijk dronken de arbeiders ze leeg en piesten ze weer vol, want het was toch dezelfde kleur. Ook hebben we een tijd lang een soort toffees gemaakt, dat was een hobby van de jongste directeur. Dat ging maar door. Je kon geen kast opentrekken of de toffees rolden naar buiten.” De bedrijfsleiding aanspreken op deze wat merkwaardige gang van zaken had volgens Van der Vet geen zin. “Ze gingen toch gewoon hun gang.”

“Ze wilden de kwaliteit blijven handhaven”, herinnert mevrouw J.J. Pel zich. “Er werd duur gefabriceerd en onvoldoende geïnvesteerd, dat moet ik eerlijk zeggen. De naam Pel was een begrip. Wij vonden het al minder worden toen de borstplaat niet meer in poeder werd gestampt, maar in rubberen matten werd gegoten. Het produkt zag er niet meer zo mooi glad uit als we gewend waren.”

Door verhalen van verschillende werknemers lijkt het beeld te ontstaan van een bedrijf in verval met twee wereldvreemde directeuren. Dat is echter overdreven, meent Van der Vet. “De gebroeders Pel waren geen kwaai luit, maar wel een beetje bijzonder. Verder was het een prima bedrijf, ik heb er een heel plezierige tijd gehad. Wij – Onvlee en ik – hadden een normale verhouding tot de directie, er was geen sprake van afstand.” Die was er wel ten opzichte van het fabriekspersoneel. Uit hun herinneringen spreekt dan ook nog een vanzelfsprekend respect voor de “hoge heren” die de fabriek bestierden.

“Met die Pellen was niet veel te beginnen hè”, verwoordt mevrouw Fortrie dat gevoel. “Het waren echt directies.” “Je zag ze weinig, Jan en Cor”, vult mevrouw Den Hoed aan. “Ik vond het arrogante figuren, het waren echte

Het personeel verzameld voor de fabriek van Pel aan de Morsweg, ter gelegenheid van een uitstapje. Foto ca. 1955. Coll. H. van der Vet.

heren in driedelig pak. Je rook ze altijd van verre aankomen vanwege de sterke after-shave lucht die ze om zich heen hadden. In het directiekantoor kwam je niet, daar had je niks te zoeken. De directeur, daar keek je huizenhoog tegenop. Als ik dat vergelijk met waar mijn dochter nu werkt, daar noemen ze de directeur bij zijn voornaam.”

Mevrouw Pel herinnert zich de verhouding tot het personeel als “afstandelijk”. “Mijn man en Jan waren niet slecht voor de mensen, daar waren ze te beleefd voor. Vroeger was er op fabrieken niet zo veel onvrede. De mensen waren tevreden en ze hadden het geloof ik wel goed. Ik heb nooit iets gehoord over narigheid met het personeel. Veel mensen bleven er lang werken. Ik heb het meerdere keren meegemaakt dat iemand veertig jaar aan de fabriek was. Dat waren de enige keren dat ik er kwam, helemaal opgetut.”

“Het was niet datje zegt streng”, herinnert mevrouw Fortrie zich. “Aanvankelijk moest je zelf koffie meenemen, maar naderhand kregen we dat van

de directie. 's Morgens en 's middags hadden we een kwartier pauze en tussen de middag van half een tot een uur."

In de na-oorlogse jaren had Pel een personeelsvereniging. Eén van de hoogtepunten was het opvoeren van een toneelstuk in De Burcht. Ook maakte het personeel reisesjes. "We zijn met bussen een paar keer een week-einde naar Valkenburg geweest, dat was alleen voor dames", vertelt mevrouw Fortrie. "Daar had je dan een heel jaar voor gespaard."

Naast de korte staking uit 1946 was er in het begin van de jaren zestig nog een "arbeidsconflict". Van der Vet: "Dat ging over de vraag of je al of niet een doosje borstplaat in je kerstpakket kreeg. Dat was allemaal snel gesust." Ook de lonen lijken geen aanleiding tot onrust te zijn geweest. Voor zover bekend betaalde Pel netjes de CAO-lonen en als een werknemer meende recht op iets extra's te hebben dan kon hij dat aanklaarten bij de bedrijfsleiding. Veel mensen werkten in deeltijd, vooral op de inpakafdeling. In de zomermaanden werden vaak studenten ingezet bij de productie en het verpakken van de Leidse borstplaat, die overigens pas aan het einde van het jaar veel werd verkocht.

Haar eerste loon is mevrouw Den Hoed nog goed bijgebleven: "Ik verdiende f 9,72 per week, dat was het loon voor een 14jarige. Tot mijn 18e jaar had ik een arbeidskaart, daarop moest je zegeltjes plakken voor de Raad van de Arbeid. Iedere week kreeg je een bonnetje voor het ziekenfonds, dat moest je aan de fondscode geven en die zette dan een stempel op je ziekenfondskaart." Uiteindelijk werd ze ontslagen omdat er geen werk meer was. "Ik had weekloon, dus dat betekende datje elke week ontslagen kon worden."

Ook volgens mevrouw Fortrie zat het met de lonen wel goed. "Ik zat er voor vast, ik had een goed loon. Je had veel vrouwen die los werk deden, die werden per uur betaald. Als je het vergelijkt met andere bedrijven dan zat er weinig verschil tussen. Naast ons zat de conservenfabriek van Nieuwenhuizen, waar je altijd in de natte zooi zat. Daar hadden wij geen last van. Ik had leuk werk, steeds wat anders."

In december 1964 berichtte het *Leidsch Dagblad* enthousiast over vier jubilarissen die er samen 200 jaar trouwe dienst bij het bedrijf hadden opzitten.²⁷ Loco-burgemeester S. Menken en de beide directeuren spreken bij die gelegenheid lovende woorden. Er lijkt geen vuiltje aan de lucht. Een jaar eerder is het bedrijf dan al overgenomen door de Pet Milk Company uit de VS. Pel is omgezet in een N.V. die onder de handelsnaam Pel (Holland) N.V. opereert.<^>

In hun hervormingsdrift wilden de Amerikanen aanvankelijk ook de naam Pel overboord gooien, tot verontwaardiging van de familie en veel personeels-

leden. “Ze wilden de naam ‘Pet’ gebruiken. We hebben hemel en aarde bewogen om de naam ‘Pel’ te behouden”, herinnert C.G. Pel zich, de zoon van de laatste directeur. Aanvankelijk wilde ook hij de fabriek in: “Dat werd me door mijn vader afgeraden. We hikten tegen de rode cijfers aan en verkoop aan de Amerikanen was eigenlijk noodzaak. De dollar was erg duur, dus het was voor hen relatief goedkoop de fabriek over te nemen. Ik geloof dat ze er 4,5 ton voor hebben betaald.” Naast het gebrek aan investeringen heeft volgens hem de invoering van de vijfdaagse werkweek aan het begin van de jaren zestig de fabriek in moeilijkheden gebracht. “Bepaalde producten zoals de vruchtenkoekjes moesten een nacht overstaan om te kristalliseren. Daar moest je vrijdagochtend al rekening mee gaan houden, omdat je de zaterdagochtend niet meer kon gebruiken om in te pakken.”

Jan en Cor Pel blijven nog aan tot maart 1965, als zij het veld ruimen voor een door de Pet Milk Company aangestelde directeur. De Amerikanen investeren fors in het bedrijf en ontslaan in 1965 vijftig mensen,“ maar deze drastische maatregel heeft onvoldoende effect. Vooral door de grote verschil-

len in vloerhoogte blijkt het moeilijk om efficiënt te produceren in het complex aan de Morsstraat.“” Na enige tijd komt een delegatie van de Pet Milk Company kijken hoe de vlag er bij hangt in hun Leidse bedrijf.

“Na die inspectie was het gelijk afgelopen”, zegt Van der Vet, “daar waren ze heel radicaal in.” Een aantal investeringen bleef nutteloos. Zo was in de tuin naast de fabriek een suikersilo gebouwd. Van hieruit zou de suiker via een buizenstelsel boven de kookpannen terecht moeten komen, maar dat systeem werd nooit meer aangelegd.

In augustus 1965 valt het besluit de N.V. te ontbinden per 1 januari 1966, de liquidatie gaat twee maanden eerder in. Op 27 september krijgen de laatste 39 personeelsleden te horen dat het ook voor hen is afgelopen. Het *Leidsch Dagblad*, de *Nieuwe Leidse Courant* en de *Leidse Courant* brengen het nieuws diezelfde dag nog, de laatste zelfs op de voorpagina.³¹

Een deel van het personeel kan bij andere bedrijven aan de slag, veel ouderen worden werkloos. Van der Vet: “De sluiting was voor veel personeelsleden een grote klap. Er waren mensen die hun hele leven bij Pel gewerkt hadden. Die Amerikanen gaven wel een afkoopsom, maar dat was niet de moeite. En pensioen had je ook niet.”

Als herinnering aan betere tijden hing beneden in de hal van het Pel-complex een Gouden Medaille, die de fabriek in het begin van de eeuw had behaald. Waarvoor en wanneer wist niemand meer precies, maar het was een symbool voor de prestigieuze fabriek die Pel ooit was. Bij de ontmanteling was de medaille een van de weinige dingen die niet automatisch werden weggegooid. Al snel bleek dat het geen goud was dat al die jaren had geblonken. De gouden plak bleek een goedkope legering die alsnog bij het grof vuil belandde.“”

NOTEN

Lijst van afkortingen.

GAL = Gemeente Archief Leiden
KVK = Kamer van Koophandel en Fabrieken
voor Rijnland

Archivalia:

Handelsregister Kamer van Koophandel en
Fabrieken voor Rijnland
Dossier no. 451 (1921), 2467 (1922) en 9283
(1942).

— Gemeente Archief Leiden

Adresboeken gemeente Leiden 1860, 1866,
1893, 1900, 1908, 1911-12, 191415
Bevolkingsregister 185461

Secretarie gemeentearchief na 1851. Register
der patentschuldigen in de gemeente Leiden,
behoorende tot den 3en rang. Dienstjaren
1870-71/1893-94.

Bouwvergunningen en Hinderwetvergunningen
gemeente Leiden. Morschweg 50-58a Sectie
B.860 1929-1946, diverse nummers.

Leidsch Dagblad 13 augustus 1946, 14 augustus
1946

Leidse Courant 27 september 1965

Nieuwe Leidse Courant 27 september 1965

Volkskrant 2 oktober 1965

— Gemeente Leiden, Archief Dienst Bouwen en Wonen

Dossier B.V. (bouwvergunningen) no. 54
serie 1929-1981. Morschweg 48 t/m 56 even
nrs. BV 2636, 2639, 2640, 2641, 4076, 8938.

— Gemeente Leiden, Archief Dienst Milieu en Beheer

Archief Hinderwet/vervallen, dossier A
1.777.51 (Hinderwetsinrichting percelen
Morschweg 50-58. Suikerwerkfabriek).

— Archief *Leidsch Dagblad*

Leidsch Dagblad 24 december 1964, 9 mei
1965, 27 mei 1965, 30 september 1965, 9 mei
1966 en 1 juni 1968.

Literatuur.

*Eenige interieurs van onze fabriek. Gebroeders Pel
Leiden Holland* (Leiden z.j. (plm. 1930)) z.p.
Droste, W. "G.H. Pel 15 aug. 1873 • 1 mei
1936", *Leids jaarboekje* 29 (1937) LXIII-LXIV.
Klep, P.M.M., e.a., *De registers van patentplichti-
gen 1805-1893*. Broncommentaren deel II
(Den Haag 1987) 17.

Smit, C., "Stakingen in Leiden en de directe
omgeving in de periode 1945-1960", *Jaarboek
der sociale en economische geschiedenis van Leiden
en omstreken* 1990 (1990) 103-112.

Vraaggesprekken:

Tussen januari en mei 1993 werden door de
auteur in samenwerking met de heer N. Bave-
laar de herinneringen van de volgende men-
sen opgetekend:

Mevrouw H.C. Fortrie, cheffin inpakafdeling
1960-1965, in dienst bij Pel ± 1950-1965

Mevrouw F. den Hoed-Van Dijk, inpakster, in
dienst 1949 - ± 1952

De heer C.G. Pel, zoon directeur C.G. Pel
Mevrouw J.J. Pel, weduwe directeur C.G. Pel
De heer G.M. Steenbergen, arbeider produk-
tie, in dienst 1940 - ± 1956

De heer H. van der Vet, assistent bedrijfslei-
der, in dienst 1952-1965.

De volledige uitgewerkte teksten bevinden
zich in het persoonlijk archief van de auteur.

1. Gesprek met H. van der Vet.

2. Ibidem.

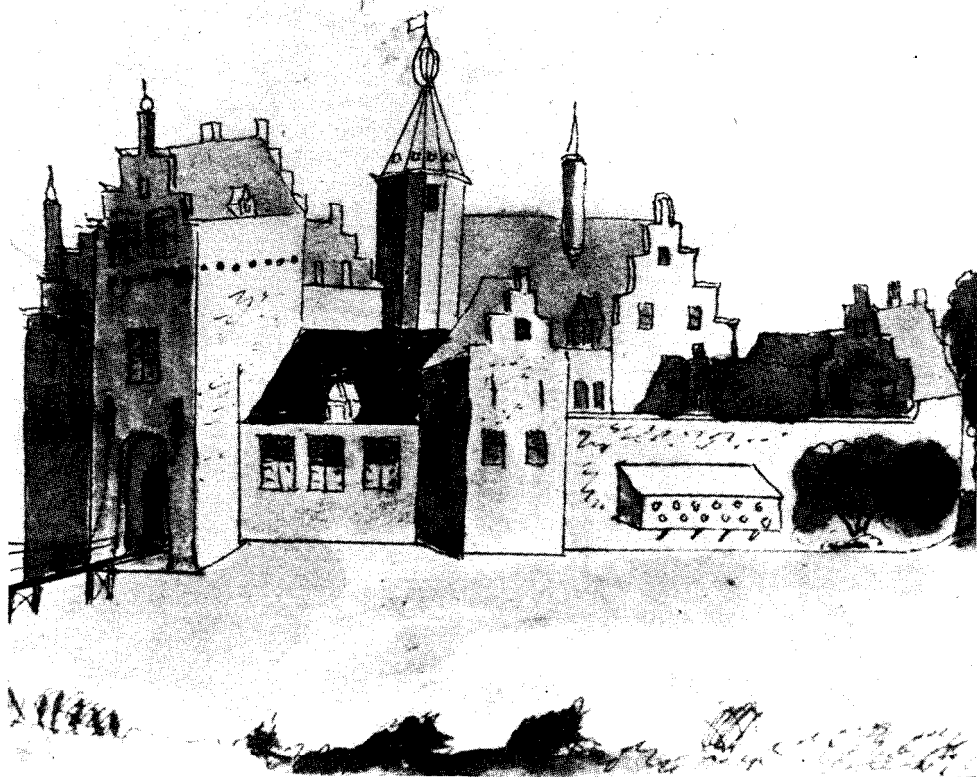
3. Handelsregister KVK dossier no. 45 1. 1921.

4. GAL, Adresboeken gemeente Leiden 1860,
1866, 1893, 1900, 1908; Bevolkingsregister
18541861.

5. GAL, Registers der patentplichtigen in de
gemeente Leiden, behorende tot den 3en
rang, 1870-1871/1893-1894.

Voor een toelichting op deze registers zie
P.M.M. Klep e.a., *De registers van patentplichti-
gen 1805-1893*. Broncommentaren deel II

- (Den Haag 1987) 17.
6. GAL, Adresboeken 1900, 1908, 1911-12, 191415.
 7. Jeanette Pel was de oudste dochter van directeur Hendrik. Zij overleed enige jaren geleden, bijna 90 jaar oud.
 8. W. Droste, "G.H. Pel 15 aug. 1873 ■ 1 mei 1836", *Leids Jaarboekje* 29 (1937) LXIII-LXIV.
 9. Handelsregister KVK 2467. 1922.
 10. Dossier Bouwvergunningen no. 54 serie 1929-1981, archief Dienst Bouwen en Wonen gemeente Leiden BV 2636, 2639, 2640, 2641, 4076.
 11. *Volkskrant* 2 oktober 1965.
 12. Gesprekken met H. van der Vet, mevrouw J.J. Pel en C.G. Pel jr.
 13. In de tekst wordt verwezen naar een aantal attributen uit de fabriek, zoals een map met etiketten en gipsen mallen voor fondant-snoepjes. Deze worden bewaard in de Stielcollectie in het Leidse gemeentearchief, waar zich verder onder meer een destilleerketel en een klok met het beeldmerk van Pel bevinden. Voorzover bekend zijn dit de laatst overgebleven tastbare herinneringen aan de fabriek. Het is de bedoeling om deze door oud-personeelsleden geschonken zaken te zijner tijd onder te brengen in het Leids Historisch Museum (in oprichting).
 14. *Volkskrant* 2 oktober 1965.
 15. Gesprek met H. van der Vet.
 16. Handelsregister KVK 2467.
 17. Ibidem.
 18. Gesprek met J.J. Pel en C.G. Pel jr.
 18. Handelsregister KVK 9283.
 19. *Leidsch Dagblad* 13 augustus 1946.
 20. Handelsregister KVK 9283.
 21. *Leidsch Dagblad* 14 augustus 1946.
 22. Handelsregister KVK 9283.
 23. Gesprekken met H. van der Vet, J. Steenbergen, mw. Fortrie en mw. F. den Hoed-van Dijk.
 24. Gesprek H. van der Vet.
 25. Archief Hinderwet/vervallen A, Dienst Milieu gemeente Leiden, dossier 1.777.51, no. 3330 (1956).
 26. Brief directeur C.G. Pel aan Burgemeester en Wethouders van Leiden 22 februari 1956. In: Archief Hinderwet, 1.777.51, no. 3330.
 27. Ook de plaatselijke pers besteedde aandacht aan deze jubilea. *Leidsch Dagblad* 24 december 1964.
 28. Handelsregister KVK 2467.
 29. Gesprek H. van der Vet.
 30. Een vergelijking tussen twee bouwtekeningen uit 1939, respectievelijk 1967 toont duidelijk aan dat ondanks verschillende verbouwingen er in essentie weinig veranderde aan het complex.
 - Dossier B.V. no 54 serie 1929-1981, archief Dienst Bouwen en Wonen gemeente Leiden BV 2636/ 1, registratienummer gemeentewerken 1 april 1939 nummer 1347/0/1/75.
 - BV 8938/1-12, registratienummer gemeentewerken 30 mei 1967 nummer 4595.
 31. *Leidsch Dagblad* 27 september 1965.
 - Nieuwe Leidse Courant* 27 september 1965.
 - Leidse Courant* 27 september 1965.
 32. Gesprek H. van der Vet.

Afb. 1. Het in 1675 afgebrande kasteel Tol. Detail van een tekening van C. Pronk. Koninklijke Bibliotheek Den Haag.

DE GEVELSTENEN VAN HET HUIS TOL TE KOUDEKERK

door

D. van Tol

Het huidige Huis Tol te Koudekerk, officieel genoemd De Ridderhofstad Den Toll en in de wandeling De Tol, is van jonge datum, van het begin van de vorige eeuw. In vroeger dagen is het huis verscheidene malen verwoest of afgebroken en in andere vorm herbouwd.'

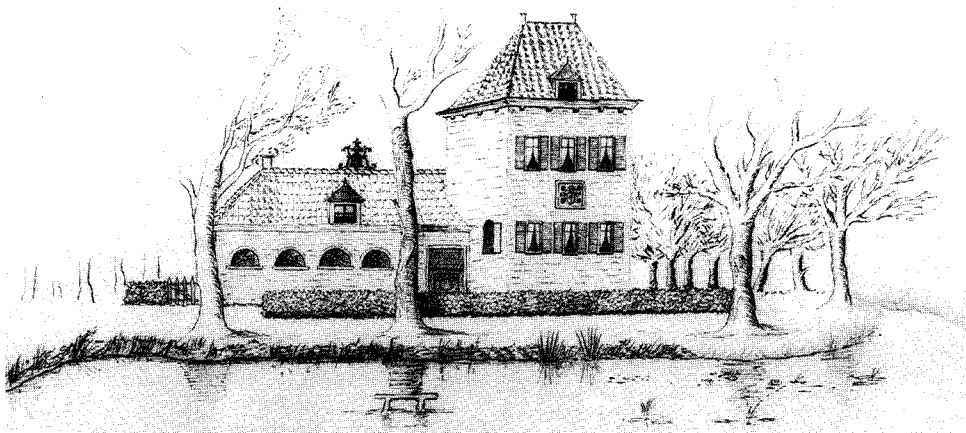
In oorsprong was het huis bezit van de familie Van Rijn. Door huwelijk van Marcelia, erfdochter van Rijn, met heer Floris van Tol, kwam het in het laatste kwart van de dertiende eeuw aan de familie Van Tol.-

Deze oudste behuizing was vermoedelijk een ronde burcht." Tezamen met een aantal andere Rijnlandse kastelen werd deze in 1420 tijdens de Hoekse en Kabeljauwse twisten verwoest. Het Huis Tol werd weer opgebouwd. Mogelijk is het in 1574 tijdens het beleg van Leiden in brand gestoken. Zeker is, dat het huis in de jaren 1590-1591 werd hersteld en verfraaid ter gelegenheid van het huwelijk van Jasper van Poelgeest en Margaretha van Dorp. Dit renaissance-slot (afb. 1) brandde in 1675 geheel af.

Opnieuw werd het huis herbouwd, ditmaal als buitenplaats. Ruim honderd jaar later, in 1781, werd deze, ernstig verwaarloosd, afgebroken. Tenslotte verrees in 1810 een herenhuis, dat op zijn beurt in verval raakte en, ontdaan van zijn torens, gedurende een eeuw, van 1878 tot 1977, dienst deed als boerderij. Sedert de restauratie van het torenloze gebouw in 1977-1978 is De Tol woonhuis.

De gevelstenen in het herenhuis van 1810

Het renaissance-kasteel, de 18de-eeuwse buitenplaats en het 19de-eeuwse herenhuis zijn alle drie met een gevelsteen gesierd geweest. Op een niet eerder gereproduceerde tekening van dit laatste huis, van omstreeks 1895-1900,⁴ zien we een gevelsteen afgebeeld, ingemetseld in de toren (afb. 2). Deze steen vertoont een hoofdwapen omgeven door vier kwartierwapens en is, zoals W.M.C. Regt ons laat weten," omtrent 1901 via een tussenhandelaar naar een (Zweedse of Baltische) familie (van) Toll verkocht." De steen bevond

Afb. 2. Herenhuis De Tol. Anonieme tekening eind 19de eeuw. RKD Den Haag,

zich vroeger, zo schrijft Regt, boven de hoofddeur, en hij verwijst naar een prentje van Metzelaar dat bij zijn artikel is gereproduceerd (afb. 3).

Nu zijn inderdaad boven de voordeur tekenen gevonden van een stenen wapenreliëf, in later dagen met cement dichtgesmeerd en in 1941 tijdens herstelwerkzaamheden aan de gevel gesloopt,⁷ maar hoe is dat te rijmen met de mededeling van Regt dat de gevelsteen kort na 1900 naar het buitenland zou zijn verkocht?

Bekijken we de afbeeldingen, dan wordt duidelijk dat het over twee verschillende stenen gaat: a. de gevelsteen met kwartierwapens die in de toren was ingemetseld en b. een stenen wapenreliëf boven de voordeur. Gezien de hierboven ter sprake gekomen tekening van omstreeks 1895-1900 (afb. 2) bevond de steen met de kwartierwapens zich in de noordzijde van de toren, ingemetseld tussen de ramen van benedenverdieping en eerste etage. Ook een elders gereproduceerde aquarel van omstreeks 1864, waarvan het origineel inmiddels helaas is verloren gegaan, geeft deze plaats met zekerheid aan.'

Toch heeft Regt gelijk als hij zegt dat deze steen vroeger boven de voordeur zat. Maar niet boven de voordeur van het 19de-eeuwse herenhuis. De (onbeholpen) tekening van Metzelaar waarnaar Regt verwijst betreft immers de 18de-eeuwse buitenplaats "afgebrooke in den jaare 1781", zoals er duidelijk onder staat (afb. 3).

De gang van zaken is blijkbaar als volgt geweest. Bij de afbraak van de

buitenplaats in 1781 is de gevelsteen met de kwartierwapens, die boven de voordeur stond en waarop wij zo dadelijk terug zullen komen, bewaard gebleven en bij de bouw van het herenhuis in 1810 geplaatst in de noordgevel van de toren, onder de ramen van de eerste verdieping. Bij het slopen van de bovenkant van de toren omstreeks 1900 zijn deze ramen verdwenen en ten gevolge van het doortrekken van het dak van het woonhuis tot over de benedenverdieping van de toren, moest ook de gevelsteen worden verwijderd. Dit maakte mogelijk dat de vrijgekomen steen kon worden verhandeld.

Zoals de toenmalige eigenaar/bewoner mij in het begin van de jaren vijftig vertelde, bevond zich ook boven de voordeur -links van de voormalige toren – een stenen wapenreliëf (in 1941 weggehakt), waarvan helaas geen beschrijving of afbeelding bestaat. Het ligt echter voor de hand te veronderstellen dat hier het wapen of alliantiewapen is aangebracht geweest van Barend van Lockhorst die in 1810 het herenhuis Tol liet bouwen' en, omdat hij zich veel moeite heeft gegeven om in de ridderschap te worden ingeschreven, enerzijds zijn uiterste best heeft gedaan om zijn eigen status luister bij te zetten, anderzijds de adellijke voorgeschiedenis van "zijn riddergoed" te doen herleven. Hij was het ook die het wapen van het geslacht van Tol als wapen van de "Ridder Hofstad Den Tol" bij de Hoge Raad van Adel liet registreren." Het bij die gelegenheid in 1819 afgegeven wapendiploma is bewaard gebleven."

De gevelsteen van 1675

Over de van de buitenplaats afkomstige gevelsteen met het door vier kwartierwapens omgeven hoofdwapen zijn we goed ingelicht. Niet alleen hebben we een aardige indruk via de tekening van Metzelaar (afb. 3) en de anonieme tekening van omstreeks 1895-1900 (afb. 2), maar we hebben tevens twee onafhankelijke beschrijvingen van uit het begin van de 18de eeuw. Op de achterzijde van een uit 1718 daterende tekening van de buitenplaats van de hand van Pola¹² staat: "boven de deur de wapens Latorre, Poelgeest, Uijlenburg [sic], Dorp. Int midde Latorre zijnde een tooren". Duidelijker kan het haast niet. Ten overvloed geeft het handschrift van Van Alkemade en Van der Schelling, dat gedateerd moet worden tussen 1717 en 1737,¹³ een geschematiseerde tekening van de steen, met de namen La Torre, Poelgeest, Kuylenburg en Dorp, alsmede het hoofdwapen La Torre. Bovendien staat erbij vermeld: "Boven den Ingang op een oude Steen A° 1675".

Herkomst en betekenis van de steen laten zich nu als volgt samenvatten. Nadat het renaissance-kasteel in 1675 was afgebrand is, zoals we eerder zagen, het huis herbouwd als buitenplaats. Op de steen boven de hoofdingang

Afb. 3. De buitenplaats Tol, afgebroken in 1781. Tekening van H.J. Metzelaar, 18de eeuw. GA Leiden.

werden de wapens afgebeeld van de toenmalige eigenaar van het Huis Tol, die tot de herbouw besloot: Margaretha Helena de la Torre.¹⁴ Wat de vier kwartierwapens betreft, haar grootvader De la Torre was gehuwd met een dochter uit het geslacht Kuylenburg; haar grootvader van moederszijde, van Poelgeest, met een dochter uit het geslacht van Dorp. Dit laatstgenoemde echtpaar zullen wij hieronder, bij de bespreking van de vroegste gevelsteen, opnieuw tegenkomen.

De gevelsteen van 1590

De oudste gevelsteen, afkomstig van het renaissance-kasteel, is de enige waarvan wij zeker weten dat die bewaard gebleven is en waarvan de verblijfplaats bekend is.¹⁵ In het begin van de jaren twintig van deze eeuw vond G.J. Visser, destijds eigenaar van de boerderij De Tol, op zijn land binnen de grachten, een paar zware stukken steen, die hij aanvankelijk gebruikte om er de afdekking van zijn inmaakvaten mee te verzwaren. In een brief van

11 november 1926” schrijft hij dat de drie brokken, één van naar zijn schatting 10 en twee van 25 à 30 kilo zwaar, onder meer een wapen vertonen: op een veld van 17 x 19 cm een klimmende leeuw, “maar juist staande in de tegenovergestelde richting”, dwars over de leeuw een “band” (barensteel), en blokjes in het veld rondom; en verder een christelijk rijmpje.

De samengevoegde delen geven een boogvormige steen te zien, met het alliantiewapen Van Tol - Van Oudshoorn, door koorden verbonden,” waar- onder de volgende regels in laat-gothisch schrift te ontcijferen zijn:

*Neerstig om winnen . . . ch elck beginne opt
weegen maer om te doen profit staet taller tijt
goodes zeegen¹⁸*

Er is tekstverlies op drie plaatsen, maar mede met behulp van gevelstenen uit dezelfde tijd bleek het mogelijk het rijmpje als volgt te reconstrueren:“

*Neerstig om winnen mach elck beginne(n) op(e) kortste
weegen maer om te doen profit(eren) staet taller tijt aen
goodes zeegen.*

De betekenis van het rijm is duidelijk: Vlijtig om te verkrijgen mag elk beginnen op de beste manier, maar om (echt) te kunnen verdienen, (dat) hangt af van Gods zegen. Ter vergelijking de tekst op een gevelsteen in Amsterdam, Vinkenstraat 13: *Naargunst van mensen moet men mee wensen, maar aan Gods seegen ist al geleege.*“

De vinder van onze gevelsteen, G.J. Visser, had het dus goed gezien: de steen bevat een christelijk rijmpje en het wapen Van Tol met de klimmende leeuw, maar “staande in tegenovergestelde richting”, dat wil zeggen uit heraldische courtoisie omgewend, ziende naar het ruitvormige vrouwewapen van Van Oudshoorn.

De steen, die gedateerd moet worden omstreeks 1590, is blijkbaar aangebracht tijdens de verfraaiing van het renaissance-kasteel bij gelegenheid van het huwelijk op 17 september 1591 van Jasper van Poelgeest en Margaretha van Dorp, die zich op het Huis Tol vestigden." Hun in 1595 geboren dochter Maria en haar echtgenoot François de la Torre waren de ouders van Margaretha Helena de la Torre die zoals we hierboven zagen, nadat de brand van 1675 het kasteel in de as had gelegd, de nieuwgebouwde buitenplaats met haar kwartierwapens versierde.

De steen van 1590, van het renaissance-kasteel, met het alliantiewapen Van Tol - Van Oudshoorn, herinnert aan de oorspronkelijke bewoners van dit huis, het geslacht Van Tol. De vorm en de afmetingen van de steen doen vermoeden dat deze de bekroning is geweest van een raam of deur. Een raam, zoals dit bij voorbeeld te zien is in het poortgebouw van het kasteel van Maarten van Rossum in Zaltbommel," maar dan wel op een dusdanige plaats dat de tekst kon worden gelezen, dus boven een raam van de benedenverdieping aan de binnenplaats. Of, waarschijnlijker, boven een toegangsdeur op de binnenplaats, zoals bij het kasteel Ammersoyen."

NOTEN

1. D. van Tol, "De gedaanteverwisselingen van het Huis Tol", *Leids Jaarboekje* 59 (1967) 189-200.

2. D. van Tol, "Het riddermatige geslacht van Tol", *De Nederlandsche Leeuw* CIX (1992) kol. 327.

3. Als noot 1, 190.

4. "Huis den Toll aan de Lagewaardsche weg te Koudekerk. 1820-1905". Pen- en potloodtekening. 12,5 x 24 cm. Anoniem. Coll. Rijksbureau voor kunsthistorische documentatie, afd. Topografie, nr. 32, 's-Gravenhage.

5. W.M.C. Regt, "De Ridderhofstad 'Den Toll'", *Leidsch Jaarboekje* 8 (1911) 45.

6. Informatie hieromtrent gevraagd aan professor Chr. Toll te Stockholm, die nasporing naar de stamverrichtte, heeft niet kunnen bevestigen dat deze nog bestaat.

7. Persoonlijke mededeling van de toenmalige eigenaar en bewoner K. Groen.

8. H.J. de Kort, *Oude prentbriefkaarten vertellen over Koudekerk a/d Rijn en Hazerswoude* (Alphen aan den Rijn 1969) ; A. Huisman, *Koudekerk in oude prenten* (Leiden 1975) Ten onrechte vermeldt Huisman dat deze afbeelding in het bezit zou zijn van een familie **Van Toll** in Den Haag. Dit is nimmer het geval geweest. De aquarel was eigendom van de Familie van de schilder; het laatste familielid dat de aquarel bezat was de heer H. Erkelens, die op 24-1941, 71 jaar oud, in Den Haag kinderloos overleed. De schilderijen uit zijn nalatenschap zijn in de oorlog gedurende enkele jaren opgeslagen geweest in een boerderij in Leiderdorp. Op grond van uitgebreide navraag bij de familie is het wel zeker dat men

de inmiddels in slechte staat verkerend? aquarel van het -voor de betrokkenen onbekende huis, eenvoudig heeft weggegooid. De catalogus van de prentverzameling in het Gemeentearchief te Leiden, nr. 7652.3, bevat de aantekening dat de aquarel in het bezit zou zijn van Juriaan van Tol in Den Haag. Dit bezit betreft evenwel een korte bruikleen in de jaren dertig met het doel er glasplaatnegatieven van te laten vervaardigen: één voor Van Tol zelf en één voor het Gemeentearchief in Leiden. Het eerste exemplaar is gebroken; van de aquarel rest dus nog één glasplaat, alsmede enige positieve afdrukken, en de reproducties die hierboven zijn vermeld.

9. Als noot 1, 193. Barend van Lockhorst was gehuwd met Hermine Erkelens (als noot 5, 60).

10. D. van Tol, "Wapendiploma en oorsprong van de naam van het Huis Tol te Koudekerk", *Leids Jaarboekje* 61 (1969) 141-145.

11. Coll. dr. D. van Tol.

12. Voorlopige Inventaris Afbeeldingen Huis Tol, nr. 11, *Leids Jaarboekje* 59 (1967) 196. Zie ook: W.A. Beelaerts van Blokland, "Het voormalige huis Tol onder Koudekerk", *Leids Jaarboekje* 9 (1912) 74-73.

13. D. van Tol, "Beschrijvinge van de Adellijke Hofstad ende Geslagte van de Heeren van Tol", *Leids Jaarboekje* 64 (1972) 111-120.

14. Sedert 7-11-1515 was het Huis Tol vrij eigen goed [Rijksarchief Zuid Holland (RAZH), Arch. Nassause Domciraad, inv. Hingman, nr. 6525, Leenboek Naaldwijk 11, fol. 320; D. van Tol, "De godccrcn van het Huis Tol te Koudekerk, sedert de stichting tot aan de eerste verkoop, ca. 1300-1565", *Leids Jaarboekje* 49 (1957) 83, nr. 5; C. Hoek, "Repertorium op de lenen van de Hofstad Oud-Teylingen", *Ons Voorgeslacht* 40 (1985) 59, nr. 7].

Margaretha Helena de la Torre verkreeg (nog onmondig) het Huis Tol uit de erfenis van haar moeder Maria van Poelgeest, † 1635. Haar broer Philips erfde het erbij behorende leen van 2 weren in de Lagewaard, groot 26 m, alsmede de korentiende van Koudekerk. Deze belening vond plaats op 13-9-1636 [RAZH,

LRK 147 c. Noord-Holland, fol. 51vso; J.C. Kort, "Repertorium op de lenen van de Hofstede Teilingen", *Ons Voorgeslacht* 40 (1985) 699-700, nr. 23]. Hun vader wordt nog op 10-5-1661 vermeld als voogd van de onmondige kinderen [als noot 11: Leenregister van het Huis Tol, april 1617-juni 1787, fol. 6-7; zie ook: als noot 5, 63-68; en: C. Hoek, "Repertorium op de lenen van de hofstad Tol te Koudekerk (1368-1787)", *Ons Voorgeslacht* 31 (1976) 134-138].

Margaretha Helena de la Torre treedt zelfstandig op als "eigenaresse van de hofstede van der Tol" op 10-7-1668; op 25-1-1673 als "Vrouwe ten Tol" (Leenregister als voren, fol. 7vso en 8). Na overlijden van haar broer Philips wordt zij op 23-11-1677 beleend met de twee weren in de Lagewaard en met de korentiende van Koudekerk [LRK 159, c. Noord-Holland, fol. 26vso-27vso; C. Hoek, "De Leenkamers van de heren van Wassenaar", *Ons Voorgeslacht* 33 (1978) 139], waardoor de goederen van het Huis Tol weer in één hand werden verenigd.

15. Als noot 11.

16. Als noot 11.

17. Op de heraldische betekenis van dit alliantiewapen zal t.z.t. elders worden ingegaan.

18. Transcriptie door dr. J. Belonje, die een aantal jaren geleden zo vriendelijk was de steen te komen bekijken.

19. Raadpleging van het Middelnederlands Woordenboek van Verwijs en Verdam geeft de volgende toelichting op enige van de wel leesbare woorden:

Neerstig = naerstig, vurig, vlijtig, volhardend, met toewijding.

Winnen = bebouwen, telen, verkrijgen.

Profiteren = voordeel trekken, verdienen.

Staen ..., acn = afhangen van (iemand, zijn macht, hand of bevoegdheid). Dit laatste verschafte ons het woord dat op de derde plaats van het tekstverlies niet meer te lezen is: aen. Van het eerste ontbrekende woord zouden de letters m en a kunnen mankeren en het zou dan mochten worden gelezen als: mach.

Als laatste de tweede en grootste beschadiging: hier kunnen we slechts gissen en een

woord invullen als “kortste” of “beste”.

20. A.M. Offenbergh en G. Dekkers, *Gevelstenen in Nederland* (Zwolle 1986) 19.

21. J.B.J.N. Ridder de van der Schueren, *Brieven en onuitgegeven stukken van Jonkheer Arend van Dorp*, uitgegeven door het Historisch Genootschap (Utrecht 1887) 1, xxv.

22. E.H. ter Kuile en H. Sibbelee, *Kastelen en adellijke huizen* (Amsterdam 1954) afb. 52.

23. Hella S. Haasse en Nico Jesse, *Het versterkte huis* (Amsterdam 1952).

Voor een uitvoeriger beschrijving van de afbeeldingen, zie *Leids Jaarboekje* 59 (1967) 196-197:

1. Voorlopige Inventaris Afbeeldingen Huis Tol, nr. 2.

2. idem, nr. 16.

3. idem, nr. 13.

4. idem, nr. 4.

HET GOEDE ZAAD

Portret van een parochieblad

door

Hans van der Wereld

De verschillende parochies in het dekenaat Alkemade (Roelofarendsveen, Oude Wetering, Rijkpwetering, Oud-Ade, Hoogmade, Woubrugge en Leimuinden) geven vrijwel allemaal in eigen beheer een periodiek uit, waarin onder meer de kerkberichten worden gepubliceerd. In de parochie Sint-Petrus' Banden (Roelofarendsveen) kent men naast de gestencilde weekberichten ook nog **De Band**; in Oud-Ade verschijnt het *Bavoblad* en in Hoogmade en Woubrugge de gecombineerde uitgave *Twee in één* voor de parochies daar ter plaatse. Al dergelijke uitgaven zijn min of meer noodgedwongen opgezet, toen in 1969 het regionale *Onderweg* ophield te bestaan. Dat blad was in de plaats gekomen van *Sursum Corda*, dat in 1945 begon te verschijnen. *Sursum Corda* was echter niet het eerste regionale "kerkblaadje" in deze omgeving: sinds 1923 tot in de Tweede Wereldoorlog bestond er in het huidige gebied van het dekenaat Alkemade een parochieblad met de welluidende naam *Het Goede Zaad*. Dat blad was destijds een begrip in Roelofarendsveen en omgeving. Een beschrijving van het wekelijks verschijnende blad is goed te maken, daar in het archief van de parochie Sint-Petrus' Banden bijna alle jaargangen aanwezig zijn.

Ons Streven

Hoewel het blad bekend was onder de naam *Het Goede Zaad* heeft het die titel niet altijd gevoerd. Toen op 21 juli 1923 het eerste proefnummer het licht zag, luidde de naam **Ons Streven**. Als ondertitel droeg het de aanduiding: "In het voetspoor des pausen". Het was een initiatief van het plaatselijke comité van de Katholieke Sociale Actie (KSA) in de gemeente Alkemade. De redactie werd gevoerd door M.H. van Domburg, destijds onder meer secretaris van het Wit-Gele Kruis in Roelofarendsveen. Een abonnement kostte f 2,50 per jaar. Per week kostte Ons **Streven** vijf cent. Het blad was bedoeld voor de parochies van Oude Wetering, Roelofarendsveen, Rijkpwetering, Oud-Ade en Hoogmade.

ONS STREVEN IN WET VOETSPOR DES PAUSEN. WEEKBLAD uitgegeven door het Plaatselijk Comité van de K.S.A. in de Gemeente Alkemade, VOOR DE PAROCHIES OUDEWETERING, ROELOFARENDSEVEEN (Nieuwewetering), RIJPWETERING ~~~~~ OUD-ADE (Kaag) en HOOGBADE. ~~~~~		
Abonnementsprijs f 2.50 per jaar per week 5 cent.	Redactie en Administratie: M. H. VAN DOMBURGH Roelofarendsveen	Prijs der advertentie: van 1 tot 5 regels f 1.25, verder p. regel 25 cts. Kleintjes (5 regels) f 1.—.

Kop van het eerste nummer van "Ons Streven". Parochie-archief Alkemade.

Toen het proefnummer verscheen publiceerde de redactie enkele aanbevelingen van pastoors. De Veense herder W.I.M. Herscheit schreef onder meer: "Wat bij kan dragen tot bloei en vooruitgang der samenleving heeft mijn volle sympathie, al ben ik te oud om mee te doen met de jongeren, toch doe ik ook niet mede met die oude lui, die al wat nieuw is afkeuren en 't uit den bozen achten." De Oudadese pastoor W.J.J. van Straelen was kort maar krachtig: "Met den wensch van goed succes beveelt ondergeteekende dit blad aan." De pastoor van Oude Wetering, P. de Kok, sprak de wens uit dat het blad heel veel abonnees en adverteerders zou krijgen, zodat een continu verschijnen van **Ons Streven** gewaarborgd zou zijn. "De ondernemende mannen, die, vol ijver voor de goede zaak, een Roomsche Katholiek weekblad willen uitgeven voor Alkemade's nijvere bevolking, verdienen zeker de belangstelling en daadwerkelijke steun van alle Katholieken uit onze omgeving." Zo ving de pastoor van Hoogmade, C.J.A. Borsboom, zijn aanbeveling van **Ons Streven** aan.

Een exemplaar van het proefnummer werd bij alle katholieken in de in de kop van het blad genoemde parochies verspreid. Ingesloten was een intekenlijst voor een abonnement. De verdere exploitatie van **Ons Streven** zou afhangen van voldoende deelname. Om deze deelname zo gemakkelijk mogelijk te maken werd het abonnementsgeld zo laag mogelijk gehouden

en de betaling ervan nog eenvoudiger, desnoods met een stuiver per week. “D.i. zoowat driekwart sigaar”, voerde de redacteur er in zijn wervend woord aan toe. Natuurlijk moesten er advertenties komen. De tarieven daarvan werden bepaald op *f* 1,25 voor één tot vijf regels, iedere regel meer “25 cts.”. Zogenaamde “Kleintjes”, maximaal vijf regels, kostten een gulden. Als men een contract afsloot om per jaar met tweehonderdvijftig regels te adverteren, dan kostte dat slechts twintig cent per regel, idem voor vijfhonderd regels vijftien cent en voor duizend regels twaalfeneenhalf cent. “Mocht u nog niet voldoende hebben aan 1000 regels per jaar, nou, ga dan maar eens met Jan de Jong te R’veen praten, misschien kost het dan maar een dubbeltje”, staat er in het proefnummer te lezen. Zoals gezegd waren er ook zogenaamde kleine “advertentiën”. Dat men deze kleintjes invoerde leek de uitgever buitengewoon praktisch en vernuftig: “want, nietwaar, nu is het mogelijk geworden, dat men voor zegge en schrijve *f* 1,- een dienstbode krijgt, een knecht, een bakkersleerling en meer dergelijke hoogst nuttige zaken”. Men voegde er zakelijk aan toe: “Het spreekt vanzelf dat men ze voor denzelfden prijs weer kwijt kan ook.”

Wat de uiterlijke verschijningsvorm betreft – het blad werd gedrukt op A4-formaat – deed *Ons Streven* naar het oordeel van de uitgever denken aan een parmantig kereltje, kwiek en vlug, dat met schitterende ogen de wereld in keek. “Of dat ventje later nog een flinke volwassen man zal worden, weten we natuurlijk niet, maar als we hem allemaal een kleinigheidje toestoppen, d.w.z. een abonnement dat hij ons presenteert aannemen en de advertentie die hij vraagt geven, dan zal hij best groeien.”

Wat zou de inhoud van het blad zijn? Op de eerste plaats wenste men vast te leggen dat de gehele inhoud zou staan onder de censuur van de geestelijk adviseur van het plaatselijk bestuur van de KSA in de gemeente Alkemade. Dat zou een waarborg zijn, dat al hetgeen er vroeg of laat in kwam te staan beslist niet strijdig zou zijn met het geloof of de goede zeden, een waarborg dus voor het onvervalst katholiek karakter van het blad. Als belangrijkste rubriek zag men de kerkberichten van de onderhavige parochies. Hieronder werd verstaan de opgaven van de heren pastoors, voor zover zij zich daartoe bereid hadden verklaard, van de diensten gedurende de week. Als men dus zondags de voorlezing niet goed hoorde vanaf de preekstoel of iets vergat, kon men het gezochte altijd weer terugvinden. Daarna volgde de aanwijzing voor het misboek; voor hen die een dergelijk boek gebruikten hoogst gemakkelijk. Het hoofdartikel zou een of ander onderwerp van algemeen belang, hetzij van godsdienstige, zedelijke of sociale aard ofwel een actualiteit, mogelijk nog iets wat daar buiten zou vallen, behandelen. De rubriek “Politiek weekoverzicht” behandelde in het kort de voornaamste gebeurtenissen van

de afgelopen week, zowel in binnen- als in buitenland. Een “speciale rubriek” werd ook gepland. Hierin dacht men onderwerpen te behandelen van meer direct belang voor de plaatsen waarin *Ons Streven* werd verspreid, bijvoorbeeld over de landbouw, tuinbouw, hygiëne, woningtoestanden, tuberculosebestrijding enz. Ingezonden stukken zouden in principe niet geplaatst worden. Men was onder meer bang, dat een dergelijk plaatselijk blad gebruikt of beter gezegd misbruikt zou worden om allerlei persoonlijke vetes uit te vechten. Om te voorkomen dat het peil van het blaadje zou dalen “tot de hoogte waarop de thermometer der publieke waardeering er oude-jonge juffrouwen gaat bijhalen”, weigerde men dergelijke inzendingen beslist. Plaatselijk nieuws kwam alleen in de kolommen van *Ons Streven* als het echt belangrijk was. Wanneer iemand bijvoorbeeld wankelde en er plotseling een motor langs hem heenvloog, daarvan schrikte en zich verbeelde aan een dreigend gevaar ontsnapt te zijn, om daarna in een uitvoerig relaas onder de suggestieve titel “toch nog goed afgelopen” den volke kond te doen, dan kon hij zich de moeite van het inzenden besparen. In de agenda konden alle rooms-katholieke verenigingen gratis doen opnemen de dag, het uur en de plaats waar zij in de volgende week van plan waren te vergaderen. Ook een feuilleton zou niet ontbreken. Tenslotte stond er een “burgerlijke stand” in het proefnummer.

Ons Streven was dus een initiatief van de plaatselijke Katholieke Sociale Actie. Die was in het voorjaar van 1919 in Roelofarendsveen opgericht en stelde zich ten doel om een band te vormen tussen de sociale verenigingen en was als het ware de uitvoerder van het testament van paus Leo XIII, de beroemde encycliek *Rerum novarum*. Dit pauselijk schrijven was het wetboek van de besturen van de KSA. Dat wil zeggen, dat deze verplicht waren de sociale hervormingen, in dit herderlijk schrijven aangegeven, in het praktische leven uit te voeren. Het plaatselijk comité te Roelofarendsveen had in de luttele jaren van haar bestaan deze taak volkomen begrepen en reeds veel tot stand gebracht. Verschillende sociale verenigingen waren gevestigd, welke zich alle ten doel stelden de bevordering van het katholiek sociaal leven. De uitgave van *Ons Streven* was bedoeld om voortdurend contact te houden, door steeds de arbeid op het gebied van de bevordering van het katholiek sociaal leven ter kennis te brengen van de leden en de gemeenschap.

Nadat het proefnummer van *Ons Streven* - met de kerkberichten van Roelofarendsveen en Oude Wetering - was verspreid, begon men onmiddellijk met het ophalen, middels agenten en correspondenten, van de intekenbiljetten. Blijkbaar voorzag het blad in een behoefte, want een week later, op 28 juli 1923, verscheen het tweede nummer, dat in tegenstelling tot de eerste afleve-

Groeten uit Oudewetering

Dorpsgezicht van Oude Wetering. Ansichtkaart 1925. GA Leiden.

ring vier in plaats van zes pagina's telde. Dat tweede nummer opende met een brief van de Haarlemse bisschop mgr. A.J. Callier: "Met vreugde vernamen Wij van het Plaatselijk Comité der KSA te uwent, dat het besloten heeft tot uitgave van een weekblaadje. Moge Gods zegen op dit werk rusten opdat 't aldus vele vruchten moge afwerpen. Wij benoemen U.Z.E. [d.i. pastoor W.I.M. Herscheit, HvdW] bij deze tot censor daarvan." Met buitengewone voldoening en grote dankbaarheid drukte men het schrijven van de Haarlemse kerkvorst af.

In datzelfde tweede nummer zette de redactie de doelstelling van *Ons Streven* nog eens uiteen: "De bedoeling is dat dit weekblaadje een huisvriend wordt, naar wiens komst men 's Zaterdagsavonds met verlangen uit ziet en die bij u aan tafel komt zitten, of 's winters zich nestelt achter de kachel en dan begint te vertellen: ernstige zaken zonder vertoon van onnoodige geleerdheid, plezierige dingen, waar men eens hartelijk om lacht, nuttige zaken, waar men wat aan heeft, nieuwtjes die het vertellen waard zijn, kortom zooals een huisvriend nu eenmaal is, vertrouwelijk en goed gemeend, smakelijk en niet saai, de puntjes op de i zettend, zonder dat men het hem kwalijk

HET GOEDE ZAAD

GODSDIENSTIG WEEKBLAD

VOOR DE PAROCHIES

OUDEWETERING, ROELOFARENDSEVEEN (Nieuwewetering), RIJPWETERING,
-- OUD-ADE (Kaag), HOOGBADE en LEIMUIDEN (Rijnzaterwoude). ~~~~

(OPGERICHT DOOR DE U.S.A.. ALKEMADE.)

Oplaat 1250 exemplaren.
Losse nummers 5 cent.

Redactie en Administratie:
M. H. VAN DOMBURGH Roelofarendsveen

Prijs der advertentiën:
van 1 tot 5 regels f 1.25, verder p. regel
25 cts. Kleintjes (5 regels) f 1.—.

Kop van het eerste nummer onder de naam "Het Goede Zaad". Parochie-archief Alkemade.

neemt, rondborstig en openhartig, iemand, wien men, als hij de deur uitgaat, spontaan de hand drukt en zegt: 'Kerel, je bezoek deed me plezier, tot volgende week en niet te laat komen, hoor!' "

De lezer moest vooral niet menen, dat in de kolommen van het bescheiden blaadje zeer geleerde en geweldig diepzinnige betogen geschreven zouden worden, waar niemand wat aan had. Men moest ook niet menen, dat de uitgever en de redacteur wereldhervormers waren, die alles beter wisten dan een ander, alles bedilden, alles afkanden en afbraken en tenslotte nog niets bereikten. De bedoeling was eenvoudig de onderlinge band tussen de katholieken in de verschillende parochies nauwer aan te halen door wekelijks iets te geven wat de mensen kon interesseren.

Ons Streven was blijkbaar een succes, want met ingang van nummer drie werd het blad ook verspreid in de parochie van Leimuiden. De kerkberichten in dit nummer kwamen uit Roelofarendsveen en Hoogmade. Er was voorts een In memoriam opgenomen naar aanleiding van het overlijden van de 29-jarige heer P. Beelen uit Rijpwetering. Hij was koorzanger aldaar. Onder het kopje "Laatste berichten": "De President van Amerika, Harding, is overleden. "

In de kop van nummer 4 werd vermeld dat de oplage van **Ons Streven** 1.200 exemplaren bedroeg. Een belangrijk bericht in deze aflevering was, dat het

in het vervolg alle weken bezorgd zou worden bij alle katholieke ingezetenen van de in de kop genoemde parochies. De abonnementen werden afgeschaft. De KSA meende haar doel beter te kunnen nastreven door het blad gratis bij alle katholieken te bezorgen. Er werd nogmaals een beroep gedaan op de voorzitter van katholieke verenigingen om berichten of propaganda-artikelen in te zenden. Een vast terugkerend rubriekje was de financiële stand van zaken rond de stichting van een H. Hartbeeld. De plaatsing van een dergelijk monument was ook een ideaal van de KSA. Het eerste bericht stond in het derde nummer. Er was toen f 270,36 in kas.

Het zesde nummer (25 augustus 1923) bevatte de aankondiging van een nieuwe advertentiemogelijkheid. Deze advertenties waren niet groter dan drie regels en mochten niet meer bevatten dan de naam van de adverteerder, de woonplaats en diens beroep. Een dergelijke opname in een soort adreslijst kostte f 12,50 per jaar. Zo'n advertentie kon er als volgt uitzien:

J. DE JONG
Handelsdrukkerij en boekhandel
Roelofarendsveen Tel. 21

W. HÖLSCHER
Kunstmesthandel, R'veen. Tel. 47

Was de oplage van *Ons Streven* ten tijde van nummer 8 nog altijd 1.200 exemplaren, nummer 9 vermeldt dat er inmiddels 1.250 stuks van de pers kwamen. Hoewel dat nergens vermeld wordt is aan te nemen dat het blad vanaf het begin werd gedrukt door J. de Jong in Roelofarendsveen.

De naamsverandering

Met ingang van nummer 8 kwam er ook een nieuwe medewerker aan het blad: kapelaan H.A. Ulleman. Hij was in augustus 1923 in Roelofarendsveen benoemd en kwam van Middelburg. Zijn eerste bijdrage aan *Ons Streven* handelde over de aflaten.

Ingaande nummer 15 (27 oktober 1923) veranderde de naam van het blad in *Het Goede Zaad Godsdienstig Weekblad*. De inhoud van het blad onderging geen noemenswaardige verandering, alleen verdween het politiek weekoverzicht. Dat vond men niet meer passen in het kader van het orgaan. Overigens kon het begrip "godsdienstig weekblad" zeer ruim worden opgevat en moest

men zich niet voorstellen dat men in het vervolg uitsluitend getraceerd zou worden op zoetelijke en sentimentele verhaaltjes van brave Hendrikken en deugdzame Marietjes. De redactie besloot met de bede: "Moge dan, nu onze naam tevens ons programma geworden is, in de toekomst het goede zaad, dat wekelijks over de parochies wordt uitgestrooid, ook vruchten dragen, deels honderd - deels zestig - deels dertigvoud." Onder het hoofdje "Augurkjes" startte men in nummer 14 overigens een rubriek humor. Hoewel het blad inmiddels gratis onder de katholieken werd verspreid, liet men in het eerste nummer van *Het Goede Zaad* weten dat een vrijwillige bijdrage altijd welkom was. Besloten werd om voortaan twee maal per jaar ten gunste van het blad te collecteren.

Op 22 december 1923 verscheen in een omvang van acht pagina's een speciaal kerstnummer. Er stonden enkele bijdragen ter gelegenheid van de Kerst in het blad, maar merkwaardig genoeg alleen maar kerkberichten uit Roelofarendsveen. Het valt trouwens toch op dat van lang niet alle parochies waarvoor *Het Goede Zaad* bedoeld was consequent deze berichten werden geplaatst. Was er niet voldoende ruimte of gaven de pastoors ze niet door? Er wordt ook nergens een oproep geplaatst om dergelijke kopij.

Het oudejaarsnummer 24, dat op 31 december 1923 verscheen, telde vijf pagina's (één blanco pagina!) en bevatte een aantal nieuwjaarsadvertenties van de middenstand uit Rijpwetering, Oud-Ade, Roelofarendsveen en Oude en Nieuwe Wetering. Geen een uit Hoogmade!

Met ingang van de eerste jaargang nummer 25 (5 januari 1924) was de oplage van *Het Goede Zaad* wederom verhoogd en gebracht op 1.300 exemplaren. Kapelaan Ulleman begon met ingang van 12 januari 1924 op de voorpagina een serie gedichten. Zijn eerste bijdrage op dit gebied was getiteld: "Ter nagedachtenis aan een moeder".

De Oudadenaar G. Droog werd met ingang van de eerste jaargang nummer 32 (23 februari 1924) correspondent te Oud-Ade. In de uitgave van 8 maart 1924 vroeg hij zich af of het zo langzamerhand niet nodig was dat ook Oud-Ade een afdeling van de KSA zou krijgen. Naar het oordeel van Droog behoeft de kleine gemeenschap van Oud-Ade toch wel een aantal voorzieningen. Wat was hier zoal nodig? Laten we Droog aan het woord:

1ste. Een bouwvereniging, want zou het niet hard nodig zijn, hier eenige huizen bij te bouwen voor hen die gaan trouwen? Hoe kan een parochie vooruitgaan, indien de nieuwe huisgezinnen naar elders trekken, omdat in de eigen parochie geen geschikte woningen zijn?

2de. Een coöperatieve inkoopverein., ten einde in het voorjaar gezamenlijk winteraardappelen, brandstoffen enz. te koopen.

Sde. Een spaarkas, opdat in den zomer gespaard kan worden voor den winter en voor den aankoop van de goederen der coöperatie.

4de. Een ziekenhuisverpleging. Voor hoevelen is het niet al te moeilijk de kosten te betalen verbonden aan ziekenhuisverpleging?

5de. Een patronaat, waar de jongens als aspirant-lid tot hun 18de jaar gewoon raken aan het vereenigingsleven, om daarna lid te worden van de N.R.K.V. of K.S.A.

Tegen de tijd dat *Het Goede Zaad* een jaar bestond (14 juni 1924) bleek, dat het in die tijd dank zij de ruime medewerking voor wat de inhoud betrof zich alom vrienden verworven had. Al was het blad maar klein, het ging toch naar alle windstreken. Wanneer men daarom vroeg kon *Het Goede Zaad* ook buiten het rayon, waarvoor het in de eerste plaats was opgezet, worden verstrekt. Ook bewees men verwanten in de missie een dienst door hen het krantje te sturen. Daarom achtte men het nodig om een algemene regeling te treffen. Voor f 1,50 per jaar kreeg men het via de post, of voor f 0,75 per half jaar. Voor het buitenland waren die bedragen f 3,00 en f 1,50.

Er kwam ook een verandering in de redactie. De redacteur van het eerste uur, de heer M.H. van Domburg, ging de gemeente verlaten. In de kop van het nummer van 5 juli 1924 staat de naam van kapelaan H.A. Ulleman voor het eerst als redacteur genoemd. De eerste jaargang werd met de verschijning van nummer 52 op 12 juli 1924 afgesloten. Er werd stilzwijgend aan voorbijgegaan; alleen een gedichtje op pagina 3 herinnerde aan deze eerste verjaardag.

De eerste aflevering van de tweede jaargang (19 juli 1924) verscheen met een iets gewijzigde kop. Het oplagecijfer verdween en werd vervangen door de mededeling dat het blad gratis werd verspreid in de rooms-katholieke gezinnen van de in de kop genoemde plaatsen en dat buiten het rayon het periodiek voor f 1,50 per jaar per post kon worden ontvangen. Advertenties kostten vijftientig cent per regel. Nieuw was ook de mededeling dat J. de Jong in Roelofarendsveen de drukker was. Het openingsverhaal, onder het hoofd "Jubel-akkoorden", blikte terug op het eerste jaar. In het begin waren velen nog wat huiverig voor het "Veense krantje". Men dacht, dat *Ons Streven* wel gauw *Ons Sterven* zou worden. In de volksmond werd het blad – toen de naam *Het Goede Zaad* werd ingevoerd – weleens *Het Kippenvoer* genoemd. Een huismoeder vertelde kapelaan Ulleman eens, dat wanneer 's zaterdags *Het Goede Zaad* werd bezorgd, wel zes huisgenoten gelijk er naar grepen. Men kende een oud-kapelaan van Roelofarendsveen die, als 's maandagsmorgens de post kwam, het eerst greep naar *Het Goede Zaad*. Men wilde het blad node missen. De tweede jaargang startte ook met de publikatie van een reeks brieven, die broeder Franciscus Bakker in 1919 naar huis had geschreven.

✱ *Drukkerij De Jong te Roelofarendsveen. Detail van een ansichtkaart ca. 1930. Part. coll.*

De Veender maakte toen een reis per s.s. *Insulinde* naar zijn missiegebied.

Het Goede Zaad van 9 augustus 1924 bevat een interessant artikel, waarin een anonieme schrijver het opneemt voor het katholieke dagblad *De Leidse Courant*. Wat was er aan de hand? Sinds enige tijd had Roelofarendsveen het twijfelachtige genoegen twee katholieke dagbladen te bezitten: *De Leidse Courant*, die – omdat men mede onder de rook van Leiden woonde – voor Roelofarendsveen hèt aangewezen blad was en hier de oudste rechten bezat, en de *Nieuwe Haarlemsche Courant*, welke – daar zij een plaatselijk blad was voor Haarlem en omgeving – in Roelofarendsveen naar de mening van de schrijver niets te maken had. Men begreep niet hoe de Haarlemse redactie dit met haar geweten kon overeenstemmen. Beide kranten waren toch zeker katholieke bladen en dus in de volle zin van het woord “persbroeders”. Was het dan behoorlijk als de laatste de eerste in de buurt van Leiden het leven moeilijk maakte? Was *De Leidse Courant* misschien niet rechtzinnig genoeg of niet voldoende op de hoogte in journalistiek opzicht? Het antwoord was hier niet twijfelachtig. Zowel van godsdienstig als van journalistiek standpunt bezien verdiende *De Leidse Courant* meer waardering. De redactie van *Het Goede Zaad* gaf iedereen de welgemeende raad zich **aan** *De Leidse Courant* te houden en “geen voet te geven aan den indringer”.

Kerkelijke feesten niet van de lucht

Het Goede Zaad van 27 september 1924 opende met een verslag van het

“volksfeest”, dat Roelofarendsveen op 23 en 24 september had gevierd. Het weer had goed meegewerkt en men moest zeggen, dat men menig leuk oogenblik op die dagen had beleefd. Of men dan niets aan te merken had op de feestviering? Toch wel. Vooreerst was de redactie een paar gevallen bekend van beschonkenheid of althans van iets, dat sterk in die richting ging. Ten tweede had men ’s avonds twee maal horen vloeken en ten derde had men beide avonden vrij laat enige kinderen van dertien, veertien jaar zien lopen zonder geleide van overheden. Dat viel niet goed te keuren, “want het gevaar is niet denkbeeldig, dat in zulk geval jongens en meisjes van dien leeftijd zich op elkaar aangewezen voelen en elkander gaan zoeken, wat we dan ook inderdaad zagen gebeuren. En het mooiste was, dat je, na eerst zoo’n stelletje voorbijgekomen te zijn, een beetje verder de vader en moeder van die lieve kinderen met elkaar zag wandelen, alsof er geen vuiltje aan de lucht was!”, schreef het blad.

Hetzelfde nummer berichtte over de sluiting van het veertigurengebied in Leimuiden. Het tabernakel op het altaar was verfraaid met een nieuw sieraad: vier in koper gedreven evangelisten, afkomstig uit het atelier van de firma Rosmalen te Utrecht. In de kerk zelf was een nieuw glas-in-lood-raam aangebracht. “Waarom maar één nieuw raam?“, zo vroeg het blad zich af. “Waar-schijnlijk omdat er voor de andere nog geen geld is. Dit moge de parochianen aansporen, dat de andere er ook spoedig moge komen.” Het verslag eindigde met de constatering, dat het een mooi feest was, “den Herder proficiat!“.

Ook maakte deze aflevering gewag van het “groot genoeg van onze lezers van Oude Wetering, dat de te O.-Wetering gevestigde Openbare School zal worden opgeheven en omgezet in een R.K. school”.

Het Goede Zaad van 11 oktober 1924 gaf een verslag van het veertiguren-gebed in Oud-Ade: “De geloovigen kwamen in drommen ter kerke bij de godsdienstoefeningen, maar vooral bij de avondpredikaties, die met vuur en kolossaal stemgeluid door den Eerw. Pater Laurentius van Woerden (missionaris van Brazilië) tot aller hoogste tevredenheid werden voorgedragen. Ook wekte op tot groote godsvrucht de prachtige versiering en schitterende verlichting. Waarlijk, het waren hemelsche dagen!”

Een week later, op 18 oktober 1924, opende het blad met een lyrisch verslag van het jaarlijkse aanbiddingsfeest te Rijpwetering: “Aan het in fijne, witte zijde gehulde en met een schat van blanke bloemen pralende hoog-altaar, waarover de gouden Hostiedrager zijn zacht-gele glansen uitstraalde, werd om zeven uur het plechtig lof gedaan.” Pastoor J.C. van der Loos, van 1896 tot 1897 kapelaan in Rijpwetering, hield op de kansel “een luide aanbidding, afgewisseld door woorden van toespraak tot de geloovigen, die onafgebroken geknield bleven”.

De kerkelijke feesten waren in die dagen niet van de lucht. In *Het Goede Zaad* van 25 oktober 1924 staat een bericht over het jaarlijkse aanbiddingsfeest in de St. Jacobusparochie te Oude Wetering. Het sluitingslof “aan het knap versierde altaar van het knusse kerkje” werd gedaan door de pastoor van Volendam, J. van der Weijden. Ook nu weer waren geestelijken uit de regio aanwezig.

Zo af en toe sprak de redactie haar lezers vermanend toe. Dat was ook het geval op 8 november 1924, toen de verregaande vrijmoedigheid van de schooljeugd de voorpagina van *Het Goede Zaad* haalde. Die liep in Roelofarendsveen blijkbaar het onderwijzend personeel op straat na te jouwen en bij de voornaam te noemen en op andere wijze lastig te vallen. Het was daarom, dat men de ouders herinnerde aan de plicht “om hun kinderen gezag in te prenten voor geestelijke en wereldlijke oversten”.

Themanummers

Op 17 januari 1925 verscheen *Het Goede Zaad* in een acht pagina's tellende omvang. Het betrof een speciaal tuinbouwnummer vanwege het feit dat men op 22 januari het feest van de tuinderspatroonsvereniging Sint-Benedictus, een onderafdeling van de LTB, ging vieren. In een inleiding van de geestelijk adviseur van Sint-Benedictus, kapelaan E. Mathot, werd nog eens gewezen op het belang van de LTB. Deze organisatie beoogde het vormen van een degelijke en welvarende plattelandsbevolking op de grondslag der rooms-katholieke beginselen. A.J. Zwartelé, het toenmalige hoofd van de Ignatius-school in Roelofarendsveen, schreef een uitvoerige verhandeling over de Veense tuinderij.

Op 7 maart 1925 verscheen er wederom een speciale, acht pagina's tellende aflevering van *Het Goede Zaad*. Deze keer was het een “TBC-nummer”. Het initiatief voor deze aflevering kwam van de toenmalige voorzitter van het Wit-Gele Kruis. Op 12 maart zou er in de Pancratiuszaal in Roelofarendsveen een verloting worden gehouden ten bate van het tuberculosefonds. Kapelaan E. Mathot deed een beroep op allen om de kruisvereniging te steunen in haar werk van bestrijding van deze ziekte. In hetzelfde nummer schreef de toenmalige arts P.C.G. van Dooren een uitgebreid artikel over deze besmettelijke ziekte, die reeds zoveel onheil in de omgeving had aangericht.

Toen in de loop van 1920 het plaatselijk comité van de KSA, onder leiding van haar toenmalige geestelijk adviseur, kapelaan J.D. Sidermans, het initiatief nam tot de oprichting van een vereniging voor ziekenverpleging en deze grootse plannen voorbereidde, twijfelde het bestuur zelf dikwijls of het ooit de resultaten van die arbeid zou zien. Aangezien het bestuur echter hartgron-

dig overtuigd was dat een zodanige vereniging niet alleen nuttig werk kon verrichten, maar in een werkelijke behoefte voor Roelofarendsveen kon voorzien, bracht men de plannen ter kennis van de inwoners. In een voorbereidingsvergadering werden deze plannen door kapelaan Sistermans uiteengezet, terwijl door dokter Van Dooren een zakelijk betoog werd gehouden om aan te tonen hoe nuttig en heilzaam een vereniging op dit gebied kon werken. De opkomst en de resultaten van deze vergadering waren van dien aard, dat bleek dat het gevoelen door zeer velen werd gedeeld en het was dan ook voor het bestuur en zijn geestelijk adviseur een aanmoediging op de ingeslagen weg voort te gaan. Er waren veel moeilijkheden te overwinnen, maar dank zij de propagandistische ijver van kapelaan Sistermans werden die overwonnen en kon in augustus 1920 het Wit-Gele Kruis worden opgericht. Kapelaan Sistermans mocht niet het resultaat van zijn arbeid zien. De vereniging was nauwelijks opgericht, of hij werd door de geestelijke overheid elders benoemd en opgevolgd door E. Mathot. Deze zette dadelijk met grote sympathie het begonnen werk voort. Bijna negentig percent van de katholieke bevolking trad als lid toe; de gemeente en andere corporaties steunden de vereniging door het verlenen van subsidie, zodat hetzelfde jaar reeds de verloskundige mejuffrouw Versteeg en de eerste ziekenverpleegster zuster Puts hun werk in de parochies van Roelofarendsveen en Oude Wetering konden beginnen. Verschillende zieken werden met hulp van het Wit-Gele Kruis naar sanatoria uitgezonden, terwijl voor hen die thuis verpleegd werden zes zogenaamde ligtenten werden gebouwd. In de eerste vijf jaar van haar bestaan boekte de jonge kruisvereniging reeds enkele mooie resultaten: de kindersterfte nam sterk af en er werd een voorraad verplegingsartikelen met een aantal nuttige instrumenten aangeschaft.

Onder het kopje "Kranig" vermeldde *Het Goede Zaad* van 16 mei 1925: "Onze plaatsgenoot de Heer Th. Wagenaar, 80 jaar, ondernam dezer dagen nog de reis naar Rome als deelnemer aan de Hollandsche pelgrimstocht ter viering van het Jubeljaar en de Heiligverklaring van de Z. Petrus Canisius."

De eerste foto's

Op de voorpagina's van het nummer van 23 mei 1925 de pastoorswisseling in Roelofarendsveen: W.I.M. Herscheit ging met emeritaat en Th.J.F. Bergansius volgde hem op. Hierbij bracht het blad een novum, want het drukte voor het eerst foto's af. Op het moment van de benoeming van Bergansius lag de redacteur van het blad, kapelaan H.A. Ulleman, al enige tijd ziek in het Laurens-gesticht in Ginneken.

Een andere aardigheid publiceerde het blad op 20 juni 1925, namelijk

HET GOEDE ZAAD

GODSDIENSTIG WEEKBLAD

"OOR DE PAROCHIES

OUDWETERING, ROELOFARENDSEEN (Nieuwewetering), RIJPWETERING,

OUD-ADE (Kaag), HOOGBADE en LEIMUIDEN (Rijnzaterwoude).

(OPGERICHT DOOR DE K.S.A. ALKEMADE.)

Wordt gratis verspreid i. d. R.K. gezinnen
van de in den kop genoemde plaatsen.
Buiten het beorgrayon f 1.50 per jaar.

REDACTIE: H. A. ULLEMAN
KAPITAAN.
ROELOFARENDSEEN.

Advertentiën: 25 cents per regel.
Bij contract belangrijke reductie.
Adr.: Drukk. J. de Jong, R'veen, Tel. 21.

„DE SPAARNEBANK”, HAARLEM.

DIRECTIE: MR. TH. WESTERHOUDT

ZITDAG TE ROELOFARENDSEEN: DONDERDAG VAN 10-11 UUR 11.30.
ALLE BANKZAKEN. SPAARAFDEELING 4 PCT. RENTEVERGOEDING.

„DE HANDELSRAAD”. KUNSTMEST.

STEUNT DE KATHOLIEKE PERS.

De Zeeerw. heer W. I. M. HERSCHEIT.

Alle lezers van „Het Goede Zaad” kennen dezen sympathieken Priester, die bijna 20 jaar aan het hoofd stond van de grootsie parochie in de Gemeente Alkemade, St. Petrus Banden te Roelofarendsveen.

De diepe godsdienstzin zijner parochianen, welke zich vooral openbaart in het veelvuldig kerkbezoek, het groote aantal H. Communieën, 't welk in 't afgelopen jaar 136.000 bedroeg, en de gulle offervaardigheid voor het Missiewezen is grootendeels te danken aan de priesterlijke arbeid en innemende omgansmanieren van Pastoor Herscheit.

Redactie en Administratie van „Het Goede Zaad” beschouwen het als een groote eer het portret van den scheidende Pastoor in dit nummer te mogen plaatsen, om daardoor den scheidende Censor van dit blad te danken voor hetgeen Hij voor dit blad heeft gedaan.

Redactie en Administratie wenschen Past. Herscheit van harte toe een jarenlange welverdiende rust.

De Zeeerw. heer Th. J. F. BERGANSIUS.

Pastoor Bergansius, wiens portret wij heden aan onze belangstellende lezers aanbieden, is de opvolger van Pastoor Herscheit als Herder van de bloeiende parochie St. Petrus Banden te Roelofarendsveen.

Redactie en Administratie van dit blad wenschen de nieuwe Pastoor eerbiedig en hartelijk geluk met zijne eervolle benoeming.

Moge de nieuwe Pastoor door God's genade in staat worden gesteld het zware en verantwoordelijke ambt van Zielenherder eener groote parochie te vervullen met dezelfde opgewektheid en prachtig welslagen als onze scheidende Pastoor en door de diepe eerbied, waarmede Katholiek Roelofarendsveen de Pastoor steeds heeft bejegend, worden gesteund in zijn pastoreele arbeid.

„Het Goede Zaad” met de allereerste foto 's; links pastoor W. I. M. Herscheit en rechts zijn opvolger Th. J. F. Bergansius. Parochie-archief Alkemade.

een lijst van telefoonnummers van aangeslotenen in de plaatsen ressorterende onder het kantoor Roelofarendsveen. Zo tellen we negenenveertig abonnees in Roelofarendsveen, zestien in Leimuiden, eenendertig in Oude Wetering, zeven in Rijpwetering en drie in Rijsaterwoude. Het Jacobusgesticht was te bereiken onder nummer 27, de burgemeester had nummer 23, het station van de HSM nummer 20 en het gemeentehuis nummer 33. Th. Wagenaar had nummer 1. In Leimuiden had het gemeentehuis nummer 1 en bijvoorbeeld de firma Beuk 11. In Rijpwetering had graanhandelaar G.H. Beelen nummer 1. De bekende historicus G.M. Zoetemelk behoorde ook tot de eersten in het dorp, die telefonisch te bereiken waren; hij had nummer 5. Vanaf 1 juli 1925 kon men voor twintig cent per drie minuten telefoneren naar de volgende plaatsen: Aalsmeer, Aarlanderveen, Abbenes, Alphen aan den Rijn, Bennebroek, Benthuisen, Boskoop, Hazerswoude, Hoogmade, Hoofddorp, Hillegom, de Hoef, Kaag, Koudekerk, de Kwakel, Langeraar, Leiden, Leiderdorp, Leimuiden, Lisse, Nieuwkoop, Nieuwveen, De Meie, Nieuw Vennep, Noordwijk, Noordwijkerhout, Oegstgeest, Oude Wetering, Oudshoorn, de Rijk, Rijsaterwoude, Rijpwetering, Sassenheim, Ter Aar, Uithoorn, Voorhout, Warmond, Woubrugge, Zevenhoven, Zoeterwoude en Zwammerdam. N.B.: vanuit Oude Wetering kon niet naar Benthuisen en Boskoop worden gebeld!

Op 18 juli 1925 ging *Het Goede Zaad* zijn derde jaargang in. Het bestaansrecht van het blad was bewezen. Sommige mensen zeiden weleens: “daar gaat-ie weer voor niks”. Maar dat kon de redactie 's zaterdagsmorgens ook zeggen als de 1.300 exemplaren van *Het Goede Zaad* de snelpers van J. de Jong in Roelofarendsveen verlieten om verspreid te worden. Elke zaterdagmorgen werd het blad gratis bij de katholieken bezorgd en niemand hoefde te vragen: “kun je er wel van komen?“, want men redde zich wel.

Tegenwoordig zijn in de dagbladen de huwelijks- en kennismakingsadvertenties gemeengoed. In *Het Goede Zaad* van 22 augustus 1925 staat de volgende:

EEN R.K. WEDUWNAAR
met een gezin (grote kinderen) zoekt een
hem passende vrouw, en wil langs
dezen weg tot kennismaking komen,
om na wederzijdsch goedvinden een
huwelijk aan te gaan.
Geheimhoudina verzekerd.
Brieven onder letter A aan het Bureau
van dit blad.

Een advertentie die men vandaag de dag niet gauw meer zal tegenkomen: "Gevonden een portemonnaie met geld. Inl. zijn te bekomen bij den Burgemeester van Alkemade" (*Het Goede Zaad*, 5 september 1925).

Aflevering 11 van de derde jaargang, gedateerd 21 september 1925, stond in het teken van de viering van het eerste lustrum van het Wit-Gele Kruis. Daaraan was een tentoonstelling van de winkelstand verbonden ten bate van de R.O.N.A.T.A., de Roelofarendsveensche Oudeweteringsche Nieuweweteringsche Anti Tuberculose Actie. Voorafgaande aan deze expositie voor het fonds voor on- en minvermogende tuberculoselijders van alle gezindten – die werd geopend door burgemeester L.H.M.J. Vosters – ging een H. Mis voor de weldoeners der vereniging en een muzikale rondgang door het gezelschap "Liefde voor Harmonie". Verder had dit nummer van *Het Goede Zaad* geen redactionele tekst.

Het nummer van 5 december 1925 besteedde aandacht aan het overlijden en de begrafenis van oud-pastoor W.I.M. Herscheit, na twee maal te zijn bediend. De redactie voerde aan dat deze pastoor "ons krantje altijd een goed hart toedroeg". Wie herinnerde zich niet de pittige stukjes en aardige versjes welke hij daarin plaatste? Dit bericht van zijn verscheiden ging ook weer gepaard met de plaatsing van een foto, nog altijd een zeldzaamheid in *Het Goede Zaad*.

Een aardige advertentie stond in *Het Goede Zaad* van 24 december 1925. De gebroeders Dobbe brachten ter kennis van hun cliëntèle, dat zij vanaf dinsdag 29 december een autovrachtdienst zouden openen, om naast ander transport dinsdags en donderdags een vrachtdienst naar Leiden te beginnen. Het vertrek uit Leiden was gesteld op 16.00 uur. De zaterdagse dienst bleef als gewoon en ook het vervoer van transporten per schip bleef gehandhaafd.

Het nummer van 31 december bevatte weer een aantal nieuwjaarsadvertenties uit het verspreidingsgebied van het populaire weekblaadje, ook een van kapelaan Mathot, die kort daarvoor was overgeplaatst naar Leiden (Onze Lieve Vrouwe Hemelvaart en St. Joseph, Herensingel). Het blad telde weer zes pagina's, waarvan er echter maar vijf bedrukt waren!

De aflevering van 9 januari 1926 maakte melding van het feit, dat ingaande zondag 10 januari de zondagbestelling van de post in Roelofarendsveen zou worden opgeheven. Het tijdstip voor het kosteloos afhalen van alle op die dag ten postkantore aanwezige poststukken werd gesteld van 12.00 tot 13.00 uur.

Een belangrijk deel van *Het Goede Zaad* van 6 februari 1926 werd ingenomen door een brief van de bisschop van Haarlem, mrg. A.J. Callier, naar aanleiding van het H. Jaar 1925. In 1926 kon men ook nog twee maal "de meest volkomen kwijschelding van zonden" of de jubileumaflaat verdienen, mits men aan

enkele voorwaarden voldeed, zoals: waardig biechten en communiceren e.a.

Op 13 februari 1926 een bericht met de volgende strekking: op verzoek van pastoor Bergansius lieten de heren Maarse en Kroon, autobusondernemers te Leimuiden, met ingang van zondag 14 februari twee nieuwe bussen rijden ten behoeve van kerkgangers die moeilijk ter been waren. Eerst als er plaats over was, konden anderen mee. Eén bus kwam van Nieuwe Wetering voor de zondagsmis van zeven uur, een andere van het Zuideinde te Roelofarendsveen voor de mis van half negen. Dit bericht werd nog eens extra ondersteund door middel van een advertentie, waarin de complete dienstregeling van deze kerkbus was vervat.

Op de voorpagina van het nummer van 17 april 1926 wederom een schrijven van mgr. Callier inzake het zedig gekleed de sacramenten ontvangen. Onderwijzend personeel moest er ook op toezien dat de schooljeugd netjes gekleed de lessen volgde. De bisschop sprak een waarschuwing uit tegen het naar zijn mening steeds meer navolgen van een meer en meer veld winnende "heidensche" mode.

De 29ste mei 1926 opende *Het Goede Zaad* weer met een feestelijk bericht, voorzien van een foto. Ditmaal was de priesterwijding van de weleerwaarde heer H.W. van Schie de aanleiding.

Op 17 juli 1926 ging *Het Goede Zaad* de vierde jaargang in. In een redactioneel woord uitte men tevredenheid over de gang van zaken rond het blad. De katholieke pers floreerde en onder dagbladen als *De Maasbode*, *De Tijd*, *Het Centrum*, *De Leidse Courant*, *De Residentiebode*, *Het Huisgezin* — om er maar enkele te noemen — bezat Nederland een bevoorrechte positie. Ook *Het Goede Zaad* trachtte, al was het op bescheiden voet, de roeping van de katholieke pers te vervullen.

Het "Veense krantje" van 11 september 1926 bevatte weer een foto. Met twee bussen was het zangkoor van Roelofarendsveen naar Nijmegen en omgeving geweest. Daarbij werd onder andere de H. Landstichting bezocht. Er werd gelogeed in hotel "De Poort van Kleef". De groepsfoto toonde de eenendertig Veenders inclusief kapelaan Th. van der Lugt.

Op 28 en 29 september 1926 werden de Oranjefeesten in Roelofarendsveen gevierd. In de optocht reed ook een wagen van de KSA mee, waarop onder andere ook de uitgevers van *Het Goede Zaad* met de bezorgers vertegenwoordigd waren. Ook stond de historische pers, waarop het eerste nummer van het krantje gedrukt werd, op de wagen en wel in volle werking. Zo was het mogelijk dat tijdens de optocht een extra editie van *Het Goede Zaad* werd gedrukt en uitgegeven. Die extra editie bevatte naast de spreuken, welke op de wagen waren aangebracht, ook voor iedere deelnemende vereniging en voor allen die aan dit feest meewerkten, een passend rijmpje. Het was zeker

een mooi uitgedachte reclame voor de uitgever, maar voor de KSA een grote aanvulling, waardoor zij ongetwijfeld het hoge aantal punten haalde.

Op 23 oktober 1926 was *Hel Goede Zaad* genoodzaakt om met een droevige voorpagina te komen: pastoor Th.J.F. Bergansius was plotseling overleden. Zijn overlijdensbericht ging vergezeld van een foto. Hij werd opgevolgd door J.G. Onel; daarover werd bericht op 2 november. Een week later werd een verslag van zijn installatie gepubliceerd. Pastoor Onel werd ook benoemd tot geestelijk adviseur van de KSA en het Wit-Gele Kruis.

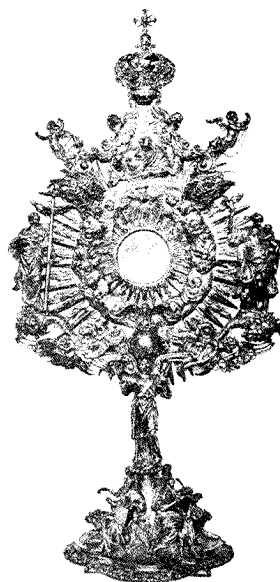
Het oudejaarsnummer van 31 december 1926 maakte melding van de op handen zijnde opvoering van "Sint Caecilia", een toneelstuk geschreven door Th. Kwakman, pastoor te Rijpwetering. Het stuk bestond uit drie bedrijven en dertien zangen. De muziek was van de hand van het Hoogmadese schoolhoofd Th. Bosman, een uitzonderlijk muzikaal man. De Ripse pastoor trad bij de uitvoeringen (op 2 en 4 januari 1927 in café Rustoord te Rijpwetering en op 9 en 11 januari in café Hillebrand te Hoogmade) zelf op als regisseur. Pastoor Kwakman wenste het dorpstoneel op een hoger plan te brengen, maar koos daarvoor geen spektakelstuk uit, waarbij de lachspieren danig in beweging werden gebracht. Hij wenste ook geen drama, waarvan het je wee om het hart werd, maar hij koos een gegeven uit het leven van genoemde heilige.

Een nieuwe redacteur

Begin 1927 trad als nieuwe redacteur kapelaan P.J. de Wit op, als opvolger van kapelaan H.A. Ulleman, die benoemd was te Amsterdam in de parochie van de H. Gerardus Majella.

In *Hel Goede Zaad* van 5 maart 1927 schreef een inwoner van Oude Wetering een enigszins verontwaardigde brief. Een nummer eerder had men gepubliceerd, dat de gelovigen in Roelofarendsveen op straat knielden wanneer een priester met "Ons Heer" voorbij ging. De briefschrijver stelde, dat het in Roelofarendsveen blijkbaar niet bekend was, dat ook "op" Oude Wetering met zijn gemengde bevolking dit schone gebruik bestond. Dat de katholieken te Roelofarendsveen voor het Allerheiligste durfden te knielen, strekte hun voorzeker tot eer, maar de briefschrijver meende, dat de katholieken in Oude Wetering daarvoor meer moed moesten tonen vanwege de vele andersdenkenden, die zich daar bevonden. Hetzelfde nummer stond voor een groot deel in het teken van de fraaie achttiende-eeuwse monstrans van de parochie van Sint-Petrus' Banden, die kort daarvoor opnieuw verguld was. Er werd op de voorpagina een uitgebreide beschrijving van het sieraad gegeven en als extra bijlage was er een paginagrote foto op goed papier bijgevoegd.

*Afbeelding van de nieuw vergulde monstrans van de parochie
St. Petrus' Banden. Parochie-archief Alkemade.*

De vijfde jaargang van *Het Goede Zaad* ging in op 16 juli 1927. Er werd niet zoveel ruchtbaarheid aan deze mijlpaal gegeven. Alleen zij vermeld dat er elders – in Esschenbeek in België – ook een kerkblad met de naam *Het Goede Zaad* was gekomen.

Een foto werd weer geplaatst in de uitgave van 23 juli 1927. Het betrof een opname van een groep Veenders, die op dinsdag 12 juli per fiets op bedevaart naar Heilo waren geweest. De club – allemaal jongens en mannen, geen enkele vrouw – toonde gezichten die duidelijk lieten zien dat de tocht hen goed was bevallen “en tevens reclame maakt voor een volgende maal”, schreef het blad.

Op de voorpagina van *Het Goede Zaad* van 13 augustus 1927 maakte men reclame voor de te bouwen rooms-katholieke Landbouwwinterschool in Voorhout. Het was de bedoeling om naast deze landbouwschool een tuinbouwonderwijsinrichting te openen. De redactie riep de mensen op om eens een kijkje in Voorhout te gaan nemen om mogelijk te besluiten een zoon daar te laten studeren. Het blad sprak de wens uit dat deze tak van onderwijs velen tot zegen zou mogen zijn voor geest en ziel en tot voordeel van eigen portemonnee en buidel.

Met de eerder in het leven geroepen kerkbus van Maarse & Kroon ging

het blijkbaar niet naar wens. Op 17 september 1927 werd gesteld, dat deze er niet voor alle Nieuweweteringers was, maar alleen voor het gemak van ouden van dagen en slechthorenden, die anders niet in de kerk konden komen. Daarom waren er in het vervolg kaarten op naam te verkrijgen en alleen op vertoon van die kaart kon men een plaatsje in de bus bekomen. Men was wel verplicht het gewone tarief te betalen. Enkele maanden later wilde de chauffeur de volgende regeling treffen ten gerieve van de passagiers: voor het vertrek naar het Zuideinde zou hij twee maal een seintje geven en voor het vertrek naar Nieuwe Wetering vier seinen. Iedere busgebruiker werd dringend verzocht hierop goed acht te slaan.

Het Goede Zaad van 28 april 1928 stond in het teken van vijftientig jaar drukkerij De Jong. Op 26 april 1903 zei Jan de Jong de tuinderij vaarwel, kocht een eenvoudig Boston-persje en zes lettersoorten en vestigde zich als drukker. Een grafische opleiding had hij niet. Bovendien was hij een gehuwd man, dus het drukkersvak was voor hem een gewis avontuur, met onzekere afloop. Zijn eerste karwei was het drukken van honderd bidprentjes voor Geertruida Akerboom, die op elfjarige leeftijd op 24 april 1903 was overleden. Op donderdag werd altijd begonnen met het zetten van *Het Goede Zaad* met de hand. Intussen was er wel een snelpers bijgekomen en had Jan de Jong een snij-, hecht- en perforeermachine tot zijn beschikking.

Na het overlijden van mgr. A.J. Callier op 28 april 1928 berichtte *Het Goede Zaad* op 30 juni met vreugde, dat de oud-kapelaan van Roelofarendsveen, J.D.J. Aengenent, tot zijn opvolger was benoemd. Aengenent kwam na zijn priesterwijding op 4 april 1897 naar Roelofarendsveen, om hier tot 30 september 1898 werkzaam te blijven. Hij werd toen leraar aan het Klein Seminarie.

Met ingang van de zesde jaargang, die inging op 15 juli 1928, werd *Het Goede Zaad* op iets groter formaat gedrukt: 24 x 29 cm. Een nieuwigheid was wekelijks de publikatie van een liturgische kolom, om uit te knippen en in het misboek te leggen. Voortaan telde een pagina drie in plaats van twee kolommen tekst. Het blad kreeg een meer professionele opzet. Tal van zaken die niet zo heel veel met het kerkelijk leven te maken hadden, werden minder en minder opgenomen. Het advertentie-aanbod nam toe. Ook het epistel en het evangelie van de zondagen van het kerkelijkjaar werden in het vervolg geplaatst.

Op dinsdag 11 september 1928 bezocht de nieuwe bisschop van Haarlem zijn vroegere kapelaansplaats. Trots prijkte de geestelijkheid uit de omgeving met de bisschop voor een foto, die de voorpagina van *Het Goede Zaad* van 15 september sierde.

Iets geheel anders was het verzoek op 8 augustus 1928 van de directeur van het post- en telegraafkantoor te Roelofarendsveen, hun woning van een

brievenbus te voorzien. “Een eenvoudige gleuf in deur of muur is reeds voldoende.”

De KSA bleef in Roelofarendsveen actief. Aangekondigd werd dat op 4 januari 1929 pastoor L.H. Perquin, de Amsterdamse dominicaan en oprichter van de KRO, in Roelofarendsveen een propagandarede zou komen houden. De mogelijkheid werd onderzocht of er niet eens een radio-uitzending vanuit Roelofarendsveen kon worden verzorgd. Begin 1929 telde Roelofarendsveen ruim zeventig KRO-leden.

Een groeiend blad

In *Het Goede Zaad* van 9 maart 1929 nam redacteur kapelaan De Wit afscheid van het blad wegens benoeming te Alkmaar. Hij werd opgevolgd door kapelaan N. Bijl.

Het advertentie-aanbod groeide met sprongen. Daarom was er geen ruimte meer om het zondagsepistel en -evangelie in het blad op te nemen. Men raadde de mensen aan om een goed missaal aan te schaffen. Die waren verkrijgbaar op de pastorie, terwijl ook boekhandel/drukkerij De Jong een ruime sortering voorhanden had.

De zevende jaargang (13 juli 1929) opende met een fraaie foto van het bezoek van een aantal Duitse conservenfabrikanten aan Roelofarendsveen. Ze bezochten bij die gelegenheid ook de veiling, waar de foto werd gemaakt.

Het blad floreerde nog steeds prima. De advertenties dekten de kosten en men was ook in de gelegenheid om af en toe een foto te plaatsen, zo werd aangekondigd in een bijdrage ter gelegenheid van de aanvang van de zevende jaargang van het “Veense krantje”.

Op 21 december 1929 verscheen het tot dan toe dikste nummer uit de geschiedenis van *Het Goede Zaad*: een maar liefst tien pagina's tellend kerstnummer. Tien dagen later zag een zes pagina's omvattend nieuwjaarsnummer het licht, voorzien van een flink aantal nieuwjaarswensen van de middenstand en anderen.

Een zich “N” noemende schrijver publiceerde in het nummer van 4 januari 1930 in dichtvorm een parochiaal verslag. Het was vroeger de gewoonte, dat de pastoor vanaf de preekstoel op nieuwjaarsdag een verslag over de gang van zaken in het afgelopen jaar gaf. Er wordt in het onderhavige gedicht gesproken over de aanstaande schoonmaakbeurt van de Sint-Petrus' Bandenkerk in Roelofarendsveen, waarvoor veel geld nodig was.

Het Goede Zaad van 18 januari 1930 bevatte weer een aantal interessante telefooninformaties. We leren daaruit de tarieven kennen; men was toen een dubbeltje per drie minuten verschuldigd voor een gesprek met een

abonnee in de directe omgeving. Plaatsen die iets verder weg lagen vereisten vijftien cent voor hetzelfde tijdsbestek en voor nog weer verder gelegen plaatsen in Noord- en Zuid-Holland en Utrecht gold vijfendertig cent.

Ingaande de achtste jaargang, waarvan het eerste nummer op 12 juli 1930 verscheen, kreeg *Het Goede Zaad* wederom een ander aanzien. De meest direct in het oog vallende verandering was het grotere formaat: 28 x 40 cm. In de zevende jaargang was het zeventien maal voorgekomen dat er een bijblad moest worden ingevoegd, om alle kopij te kunnen bevatten. Om die reden werd besloten om *Het Goede Zaad* op een groter formaat aan zijn achtste jaargang te laten beginnen.

In het eerste nummer van de nieuwe jaargang werd ook weer even teruggeblikt op de zevende jaargang. Daarin waren vijftien foto's (portretten, Lourdesgrot, herinnering aan feest, retraite, bedevaart enz.) opgenomen. Voorzeker had pater Vigilius Hoogenboom OFM, wiens missionarishart nog altijd aan Roelofarendsveen gehecht bleef, door zijn reisverhalen en andere artikelen voor een groot deel de sympathie voor *Het Goede Zaad* doen stijgen, terwijl ook de brieven van broeder Franciscus Bakker graag werden gelezen.

Niet alleen voor Roelofarendsveen

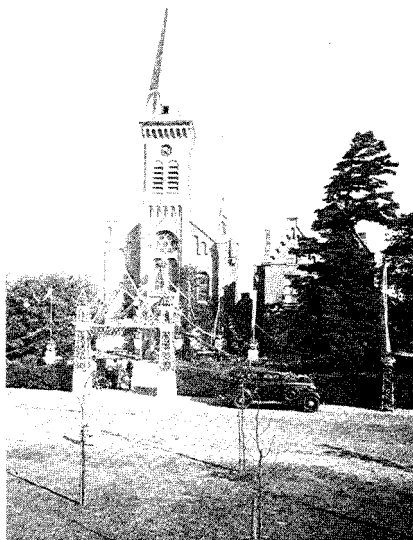
Dat *Het Goede Zaad* volstrekt niet alleen bedoeld was als een blad voor Roelofarendsveen, bewees de artikelenreeks die aanving met de achtste jaargang. In 1930 bestond de parochie van Sint-Bavo te Oud-Ade namelijk driehonderd jaar. Redacteur kapelaan N. Bijl schreef dertien afleveringen over de geschiedenis van de Sint-Bavoparochie, die meerdere malen werd geïllustreerd.

De voorpagina van 20 december 1930 stond in het teken van het veertigjarig priesterfeest van de Leimuidense pastoor A.H.J. Sprenger. Sprenger – sinds twaalfjaar in Leimuiden en Rijsaterwoude werkzaam – was vanaf het begin een trouw lezer en medewerker van *Het Goede Zaad*.

Op 10 januari 1931 werd er een parochie-overzicht van Roelofarendsveen gepubliceerd. De parochie van Sint-Petrus' Banden telde op 1 januari 1931 3.420 zielen, waarvan 2.661 communicanten. In 1930 deden 98 kinderen hun eerste H. Communie. Er stierven 24 volwassenen en 5 kinderen. In de loop van het jaar werden er 131 kinderen gedoopt en werden er 37 huwelijken gesloten. Het aantal uitgereikte communies was 170.000.

In het voorjaar van 1931 was er sprake van de stichting van een tweede parochie in Roelofarendsveen. Deze parochie zou toegewijd worden aan de H. Liduina. Vooruitlopend hierop startte *Het Goede Zaad* op 11 april 1931 een reeks artikelen over het leven van deze Schiedamse heilige. De reeks werd geschreven door pastoor J.B.W.M. Möller. De Sint-Liduina-kerk is er

Versierd plein voor de Sint Bavokerk te Oud Ade, t.g.v. haar 300-jarig bestaan. Foto 1930. Part. coll.

nooit gekomen; de tweede parochie in Roelofarendsveen werd toegewijd aan Maria Presentatie.

Omstreeks diezelfde tijd overleed na een langdurig ziekbed Jan de Jong, de drukker van *Het Goede Zaad*. In het nummer van 23 mei 1931 werd een In memoriam voor hem geplaatst. Er was na De Jongs verscheiden een paar maal de vraag gesteld of met de dood van de uitgever ook het weekblad niet ten dode zou zijn opgeschreven. Maar de familie De Jong, die de drukkerij op dezelfde voet bleef voortzetten, wilde ook ten opzichte van het blad het spoor van Jan de Jong volgen. Zo verscheen dan op 11 juli 1931 het eerste nummer van de negende jaargang.

De voorpagina van 14 augustus 1931 was gewijd aan het veertigjarig priesterfeest van deken J.M. Hellegers, pastoor van de Sint-Bonifaciusparochie te Alphen aan den Rijn.

Op 9 juli 1932 ging de tiende jaargang van het blad in. Heel veel aandacht werd aan deze gebeurtenis niet geschonken. Wel sprak de redactie de hoop uit dat de toestand, waarin de gehele wereld zo langzamerhand was gedompeld, spoedig zou verbeteren. Meer aandacht ging uit naar diverse jubilea, zoals het veertigjarig priesterfeest van P. Nieman te Schoorl. Hij was afkomstig uit Roelofarendsveen en op 15 augustus 1892 tot priester gewijd. Diezelfde

maand waren er een paar jubilea in Oud-Ade: op 15 augustus vierde pastoor E.B. Derksen zijn vijftienvijftigjarig priesterfeest en op 25 augustus was hoofd-onderwijzer J.F. Hendrix vijftienvijftig jaar getrouwd. Een dag eerder was de Oudadese onderwijzer W. Hartog in het huwelijk getreden. Toen pastoor J.G. Onel op 21 november 1932 zestig jaar werd, was dat reden voor de redactie om de voorpagina aan hem te wijden. In hetzelfde nummer werd ook ruim aandacht besteed aan het twaalfeneenhalfjarig ambtsjubileum van burgemeester L.H.M.J. Vosters.

Het Goede Zaad van 24 september 1931 was het laatste nummer dat door kapelaan N. Bijl werd geredigeerd. Hij werd overgeplaatst naar Delft en in Roelofarendsveen werd in zijn plaats benoemd kapelaan C. Meereboer. Deze laatste wijdde aan zijn voorganger de voorpagina van *Het Goede Zaad* van 1 oktober 1932.

Het eerste nummer van jaargang elf (8 juli 1933) verscheen met een groene steunkleur op de voorpagina. De vaste kop van het blad alsmede een sierkader markeerden een tekst "Bij den 10den verjaardag". De nieuwe redacteur, die nog maar enkele maanden de leiding over het blad had, schreef een begeleidend woord, welke tekst werd afgesloten met een woord van dank van de zijde van drukkerij De Jong voor de "vele en onbaatzuchtige arbeid" die vrijwilligers en adverteerders betoond hadden. Er waren voorts herinneringen van de oud-redacteuren H.A. Ulleman uit Amsterdam, P.J. de Wit uit Alkmaar en N. Bijl uit Delft. Kapelaan Ulleman schreef over de moeilijke beginperiode. Dikwijls werd hem op conferenties en dergelijke bijeenkomsten door buurgeestelijken plagend gevraagd hoe het met "Het Onkruid" ging, of met "Het Groene Zaadje", of met "Het Groene Blaadje". Vooral de Oudadese pastoor W.J.J. van Straelen had daar een handje van. "Had je wat mee te delen, je bracht het maar naar de drukkerij en De Jong 'gooide het er wel in', dat was een vaste uitdrukking van hem", schreef Ulleman.

Toen op 28 juli 1933 de Alkemadese burgemeester L.H.M.J. Vosters (gebooren op 23 maart 1885 te Alphen-Riel) op tragische wijze – verdrinking – om het leven kwam, was dat wederom aanleiding voor een aangepaste voorpagina van *Het Goede Zaad*. De editie van 5 augustus was dan ook aan zijn overlijden gewijd. De redactie plaatste een In memoriam bij zijn portret. Ook van de benoeming van zijn opvolger, mr. F. Peek, werd in *Het Goede Zaad* van 21 oktober 1933 uitgebreid bericht.

Het nummer van 25 augustus 1935 was het laatste waarover kapelaan Meereboer de redactie voerde. Hij werd overgeplaatst naar Den Helder en opgevolgd door kapelaan B.J. Drost, die voor zijn komst naar Roelofarendsveen vier jaar in Bovenkerk had gewerkt. Hij begon op de voorpagina van *Het Goede Zaad* een serie artikelen onder de titel "Liturgische onderhoudjes".

Met ingang van nummer 11 (16 oktober 1934) voerde de redactie de nieuwe spelling in. Men wilde daarin zoveel mogelijk een eenheid brengen. Overigens kon men zijn voorkeur voor de oude of de nieuwe schrijfwijze aangeven. Bij het opgeven van advertenties wilde de administratie ook graag weten of deze wel of niet in de oude spelling moesten staan.

Toen in het najaar van 1934 naast de bejaarde pastoor C.J.A. Borsboom een jonge kapelaan, A.G.F. Burcksen, werd benoemd, begonnen er in de kolommen van *Het Goede Zaad* ook Hoogmadese berichten door te dringen. Op 3 november 1934 werd aangekondigd dat *Het Goede Zaad* met een half blad zou worden uitgebreid, omdat de parochies Hoogmade en Leimuiden hun godsdienstig nieuws en kerkberichten geregeld zouden gaan plaatsen. Voortaan telde *Het Goede Zaad* zes pagina's.

In het nummer van 22 juni 1935 begon een serie artikelen (door Jan Feith) over de geschiedenis van het spoorwegnet dat bekend stond als het Haarlemmermeernet, een net van 110 kilometer lengte, in allerlei richtingen, dat niet minder dan tweeëndertig polders doorsneed, gelegen in het gebied tussen Amsterdam, Haarlem, Leiden, Alphen aan den Rijn en Nieuwersluis. Het treintje heeft gereden van 1912 tot 1936.

Per 1 juli 1935 werd kapelaan Drost overgeplaatst naar Nootdorp. De redactie van *Het Goede Zaad* kwam nu in handen van kapelaan A.A.J. Buys, die reeds in Roelofarendsveen werkzaam was.

Bij het naderen van de zomermaanden brak *Het Goede Zaad* in haar uitgave van 27 juni 1936 wederom een lans voor de goede zeden. Zo moest een katholiek aan het strand, langs rivieren en in duinen vermijden zich in het openbaar op te houden in badkostuum of wat daarmee gelijk stond. Al sloot men kwade bedoelingen uit — volgens een folder met richtlijnen voor katholieken in de zomermaanden — het was ergerniswekkend. Men gaf niet toe, dat men op onschuldige wijze wende aan dergelijke praktijken, omdat het schaamtegevoel er door zou worden afgewend. Gemengd zwemmen werd sterk afgeraden, en op zich en om het zich onbehoorlijk gemengd ophouden na het bad verdiende het afkeuring. Ook over het bezoek aan natuurbaden had de kerkelijke overheid zo haar bedenkingen. Er was naar haar mening in ons land bijna geen enkel natuurbad, dat zorgde voor een behoorlijke inrichting met scheiding van geslachten. De waarde van het zonnebaden voor de volksgezondheid was naar het oordeel van de kerk sterk overdreven. Zelfs artsen hadden het noodzakelijk geacht tegen deze overdrijving op te komen.

Op 1 augustus 1936 verscheen het eerste nummer van de veertiende jaar-

gang. De voorpagina berichtte over de priesterwijding op 25 juli van pater H. van der Salm uit Oude Wetering.

Sinds het begin was -we schreven het reeds – *Het Goede Zaad* een gratis aangelegenheid. In het nummer van 16 januari 1937 berichtte men echter dat het niet langer mogelijk was om het blad gratis bij de parochianen van Roelofarendsveen en omstreken te verspreiden. Dat goede werk was jarenlang door de drukker van het periodiek gedaan. Daar was de redactie zeer dankbaar voor, want men begreep het nuttige en aangename van een parochieblad. De tijdsomstandigheden waren echter zo veranderd, dat het onmogelijk was zo iets langer voort te zetten. Daarom werd de volgende regeling getroffen. Voortaan zou van ieder huisgezin, waar *Het Goede Zaad* bezorgd werd, vijftientig cent per drie maanden gevraagd worden, in de veronderstelling dat niemand daar iets tegen zou hebben. Men wist immers, dat iedereen elke zaterdag met verlangen het parochieblad zag komen. Zodoende zouden allen kunnen medewerken om door deze kleine contributie het goede werk, waaraan men zo gewoon was geworden, in stand te kunnen houden. Het was een grote voldoening, dat er zoveel waren die de genomen besluiten begrepen en waardeerden en dan ook al direct spontaan toezegden toch graag het abonnement te blijven houden. Eigenlijk was de contributie van een kwartje per kwartaal nog heel laag, vergeleken met andere parochiebladen. Men wist ook, dat de lezers van *Het Goede Zaad* ook altijd graag een bereidwillige bijdrage voor de bezorgers van het blad hadden gegeven. Er werd op gewezen, dat de gewone vrijwillige bijdrage voortaan niet meer gevraagd zou worden. Met de bezorgers werd hierover door de administratie een overeenkomst gesloten.

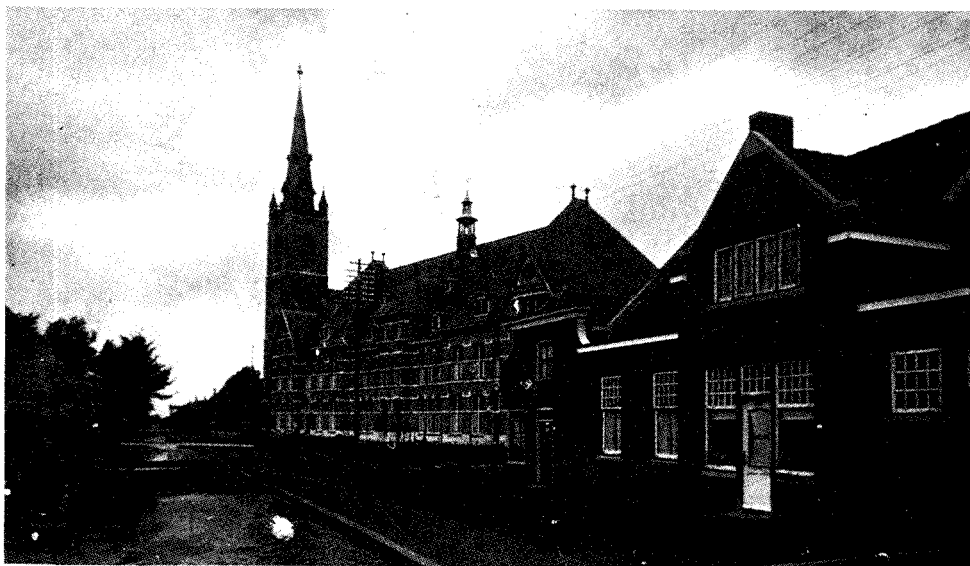
Met ingang van 17 april 1937 begon *Het Goede Zaad* met de publikatie van een nieuwe, grote vervolgserie: “Beknopte geschiedenis van de parochies in de gemeente Alkemade”. Deze reeks werd geschreven door een medewerker, die deze historische gegevens verzameld had achter de stille muren van een klooster. De naam van de auteur bleef onbekend.

In het parochie-archief van Sint-Petrus' Banden berusten slechts de eerste veertien jaargangen van *Het Goede Zaad*. Navraag leerde schrijver dezès, dat in de oorlogsjaren nogal wat zaken verdwenen zijn, onder andere in de kachel. Tot wanneer *Het Goede Zaad* verschenen is, is daarom moeilijk meer na te gaan. Vermoedelijk zal in de loop van de oorlogsjaren de uitgave wel gestaakt zijn toen er geen papier meer was. Gedurende de eerste tijd van de bezetting is het kerkblad in ieder geval nog verschenen; in het archief van schrijver dezès berust nog het tweede nummer van de achttiende jaargang (10 augustus 1940). Als redacteur trad in die periode op kapelaan Jac. Betjes. De voorpagina stond in het teken van twee priesterfeesten: de wijding van

de weleerwaarde heer Prudentius van Rijn en zijn eerste H. Mis in Roelofarendsveen alsmede het vijftwintigjarig priesterfeest van de Hoogmadese pastoor J.F. Lips.

Na de bevrijding is *Het Goede Zaad* niet meer teruggekeerd. In 1945 verscheen een nieuw regionaal kerkblad, *Sursum Corda*. Dat weekblad, gedrukt bij *De Leidse Courant*, heeft bestaan tot 1968. In laatstgenoemd jaar kwam daarvoor in de plaats de uitgave *Onderweg*, een weekblad voor het bisdom Rotterdam. *Onderweg* kende, net als zijn voorganger, een editie voor het dekenaat Alkemade. Het heeft maar een jaar bestaan. Sindsdien zijn de parochies aangewezen op een eigen berichtgeving en verspreiding van mededelingen.

Dorpsgezicht van Roelofarendsveen. Ansichtkaart ca. 1930. Part. coll.

Achterzijde Hogewoerd 12-14, gezien vanaf de Nieuwe Rijn. Foto E.J. Veldhuyzen 1994.

DE LEIDSE MONUMENTEN EN HET LEIDSE STADSGEZICHT

Veranderingen in het stadsbeeld in 1993

door

E.J. Veldhuyzen

In 1993 werd een aantal monumentale panden gerenoveerd, waarvan de plannen in voorgaande jaren waren klaargemaakt. Het verminderen van de subsidiestroom heeft zijn weerslag in het aantal en de mate van restauraties en renovaties. De meeste grote gebouwen zijn gerestaureerd, zodat de wijzigingen en renovaties zich vooral in dit jaar richtten op inwendige verbouwingen en het opknappen van de voorgevel. Wel werden er nieuwe plannen voor publieke gebouwen opgezet, maar de verwezenlijking ervan zal pas in de volgende jaren tot stand komen. Wat 1993 betreft kan het volgende gemeld worden.

In de "Pieterswijk" kreeg *Breestraat 49* een bestemming als grand café, waarbij de mooie kamer in het achterhuis met de lambrizingen en de fraaie muurkast na enige restauratie voor het publiek zichtbaar werd, terwijl ook de oude winkelpui in ere hersteld werd; de gehele voorgevel werd daarbij opgeknapt en geschilderd, zodat dit pand weer een waardige aankleding in de gevelwand van de Breestraat werd.

Van *Breestraat 113* werd de winkelpui op een elegante wijze verfraaid met een ingangspartij van een sierende vormgeving, die het oog frappeert terwijl, wanneer men door de winkelruit naar binnen kijkt, men een fraai aangebrachte luie trap over de kelderverdieping ontwaart.

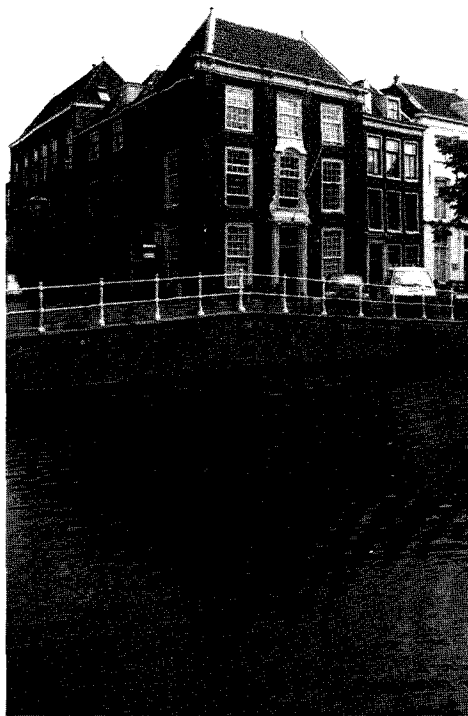
Breestraat 121 werd geheel gerenoveerd en ingedeeld in een aantal woon-appartementen.

Gerecht 10, een statig pand aan een middeleeuws pleintje, werd gerenoveerd en in wooneenheden ingedeeld. Onder het venster op de begane grond is een steen aangebracht ter herinnering aan Annelien Kappeyne van de Copello, de bekende politica die hier tot haar dood heeft gewoond.

Naast *Langebrug 8*, achter het pand Breestraat 39, werd een nieuwe afslui-

Breestraat 113. Foto E.J. Veldhuizen 1994.

Hopital Wallon. Foto, J. Lagas 1994.

ting voor het achtererf gemaakt door een zwart gelakt hekwerk aan te brengen.

Ook de panden *Langebrug 18-20-20a* werden gerenoveerd en in appartementen voor bewoning geschikt gemaakt.

In de ondergevel van *Langebrug 59/61* werd een glazen pui met ijzeren pilaren, bekroond door waaivormige ijzerwerken, aangebracht. Het frame werd in de primaire kleuren geel, rood en blauw geschilderd.

Papengracht 3 werd op eenvoudige wijze inwendig geheel gerenoveerd ten behoeve van een woonbestemming.

Van *Pieterskerkgracht 26* is de kap gerestaureerd.

Ook *Pieterskerkgracht* 28 onderging een casco-restauratie, waarbij met name de kappen van het voor- en achterhuis, de ramen en de gevels onderhanden werden genomen.

Rapenburg 12-14, twee grote panden bij de hoek aan de Langebrug, werden gerenoveerd en in woonappartementen ingedeeld, waarbij de roedenverdeling in de vensters van nummer 12 weer in ere hersteld werden. De inwendige monumentale waarde van grote kamers met moer- en kinderbintenplafonds werd sterk verminderd door het opdelen in kleinere vertrekken en het aanbrengen van verlaagde plafonds.

Schoolsteeg 3, het Klein-Sionshofje, een oorspronkelijk uit vier woninkjes en een regentenkamer bestaand complex, werd geheel gerenoveerd tot drie huisjes.

In het gebied rondom de “Hogewoerd” trok het volgende de aandacht.

Hogewoerd 12-14 omvat een complex voor- en achterhuizen en latere aanbouwsels. Nummer 12 onderging een casco-restauratie, waarbij één kap vervangen werd door een nieuwe. Een huisje op de binnenplaats achter nummer 12 werd geheel gerestaureerd, terwijl het wijnpakhuis aan de Nieuwe Rijnzijde in woonappartementen werd ingedeeld; de gevel en het dak aan de waterzijde werden gespaard. Een aardige bijzonderheid is, dat de reclameschildering op de gevel aan de Rijn weer geheel opgehaald werd, wat een leuk gezicht geeft. De vensters van het voormalige pakhuis werden aangepast aan het woongebruik.

In de beide “Pancraswijken” werden *Groenesteeg* 44-46 geheel opnieuw in traditionele stijl opgetrokken, terwijl het hoekpand *Groenesteeg* 48 gerestaureerd werd. Ook het aansluitende pand om de hoek aan de *Uiterste gracht* (nr. 70) onderging een totale restauratie. In de panden werden woonappartementen aangebracht. De indertijd sterk vervallen bebouwing ziet er nu weer aantrekkelijk uit.

In het complex *Hoogstraat* 1-2 en *Oude Rijn* 1 zijn op de verdiepingen woonappartementen ingericht, overeenkomstig het streven van het stadsbestuur om het wonen boven winkels in de binnenstad te bevorderen.

In het pand *Nieuwe Rijn* 46, een gemeentelijk monument, werd de achterkamer compleet met lambrisering, wandlijsten en een kelder met troggewelven op houten liggers jammer genoeg gesloopt ten behoeve van een uitbreiding van winkelruimte.

Nieuwe Rijn 74 werd geheel gerenoveerd, waarbij het pand in twee woningen werd verdeeld.

Oude Rijn 33a, het voormalige pand van Brill, is geheel gerenoveerd en in

Nieuwe serre aan de binnenplaats van het Academiegebouw. Foto E.J. Veldhuijzen 1994.

een groot aantal wooneenheden ingedeeld. Door een slim uitgedachte herindeling is een groot gebouw geschikt gemaakt voor een nieuwe bestemming, terwijl men in de woningen toch het monumentale karakter van het historische gebouw ervaart.

Vestestraat 112 is een klein wevershuisje, dat geheel gerestaureerd werd, waarbij het bakstenen klokgeveltje roodbruin geschilderd werd.

In de stadswijk “Maredorp” werden de verdiepingen van Haarlemmerstraat 170 door renovatie geschikt gemaakt voor bewoning. Een luchtbrug over de Paradijssteeg maakt het mogelijk om via een moderne uitgebouwde entree aan het pand Haarlemmerstraat 172 de woningen te bereiken.

De winkel van *Januossensteeg 52* werd opnieuw ingericht, waardoor de karakteristieke wandbetegeling (kenmerkend voor slagerswinkels) helaas verdween. Ook werden de buitenkozijnen en de gootlijst van het hoekpand in een lichtgroene kleur geschilderd, wat de monumentaliteit van dit huis niet ten goede komt en afbreuk doet aan de zeer fraaie winkelpui.

Gerestaureerde aula van de begraafplaats aan de Groenesteeg. Foto J. Lagas 1994.

Een rij panden *Janvossensteeg* 63 t/m 71 werd gerenoveerd, waarbij de verscheidenheid van de toch wel aardige gevels, welke allemaal opgeknapt werden, de levendigheid van dit eerste stukje steeg vanaf de Haarlemmerstraat sterk bevordert.

Van *Oude Rijn* 144 werd de bovenwoning geheel gerestaureerd.

In de "Academiewijk" kreeg *Doelengracht 4b / Rapenburg 31* aan de achterzijde een serre-achtige aanbouw ten behoeve van een betere ontvangst- en kantoorruimte. Ook inwendig werden in het achterhuis enkele kleine wijzigingen aangebracht.

Van *Rapenburg 73*, het Academiegebouw, werd een gedeelte van de binnenplaats afgescheiden door een luchtig gebouwde serre. Door de halfronde

vorm van de buitenglaswand en de lichte constructie is hier een geheel aanvaardbare oplossing gevonden. Ook enkele aangrenzende zalen werden enigszins verbouwd ten behoeve van een nuttig gebruik als receptieruimte.

Bij *Rapenburg 127* werd de laatste klus geklaard: de hardstenen stoep werd geheel hersteld.

Vliet 3 onderging een bescheiden restauratie; enkele inwendige wijzigingen werden hier uitgevoerd.

In “Noordvest” werd *Beestenmarkt 14* ingrijpend verbouwd. Gelukkig werd de zijgevel aan de Nieuwe Beestenmarkt van zijn graffiti ontdaan en werd de fraaie gevelsteen kleurrijk herschilderd.

In het stadsdeel dat vroeger “Zijloord” heette, werd van *Haven 44* de voorgevel gerestaureerd en geheel in de verf gezet, zodat deze hoge, doch eenvoudige gevel met zijn fraaie gevelsteen weer een monumentaal karakter uitstraalt.

Zuidsingel 14 onderging een bescheiden restauratie, waarbij de witgepleisterde tuitgevel werd aangepast.

In de wijk “Noord-Rijnevest” werd *Groenesteeg 126*, de aula van de begraafplaats, geheel gerestaureerd. Op de verdieping werd een nieuwe woning ingebracht, terwijl de begane grond ten behoeve van tentoonstellingen en vergaderingen werd ingericht. Hiermee is het karakter van het oude gebouw behouden gebleven.

Herengracht 33 (de zijvleugel van het hoofdgebouw nr. 35) onderging een kleine inwendige verbouwing.

Op het voorplein van *Herengracht 35* kwam een rijwielloods in aangepaste stijl ten behoeve van de bewoners van het voormalige gereformeerde Oudeliedenhuis.

In het stadsdeel “Zuid-Rijnevest” werd *Hogewoerd 87* geheel gerenoveerd en ingedeeld in wooneenheden. Opvallend is de fraaie rococo-omlijsting van de voordeur met de daarboven gelegen vensters. Ook *Hogewoerd 89* werd bij deze renovatie betrokken, zodat deze twee gevels tezamen een monumentaal karakter uitstralen.

Hogewoerd 144, een statig huis met rijke toegangsdeur met barok-omlijsting, werd geheel gerenoveerd en in wooneenheden ingedeeld.

Ook *Hogewoerd 158* werd gerenoveerd. De voorgevel met zijn doodse raamindeling en lelijke onderpui kan verre van fraai genoemd worden.

Plantsoen 1 kreeg aan de zijde van het Levendaal een ronde uitbouw, die zich vrij aardig schikt aan de bestaande bebouwing eromheen.

Spilsteeg 4-14, een rijtje zeer vervallen voormalige woon- en pakhuisjes, werden geheel hersteld. Ze vormen nu weer een heel aardig gezicht, wat een aanmerkelijke verbetering voor de buurt is. In één van de huisjes kwam tijdens de restauratie de fundering van de vroegere middeleeuwse muur tevoorschijn.

Utrechtse Veer 20 onderging een totale restauratie, waarbij moer- en kinderbintenplafonds onder de oude stucplafonds weer tevoorschijn gehaald werden.

Wielmakersteeg 5 is een nieuw opgetrokken pandje met een moderne, eenvoudige voorgevel, dat zich aardig voegt in de bestaande omgeving.

Spilsteeg 4-14.
Foto E.J. Veldhuyzen 1994.

BIBLIOGRAFIE VAN LEIDEN EN OMGEVING OVER 1993

Deze bibliografie is wat betreft Leiden ontleend aan die in het Jaarverslag van het Leids Gemeentearchief. Voor de omringende gemeenten werden titels geleverd door de correspondenten van Hazerswoude en Koudekerk, Hillegom, Noordwijk, Oegstgeest, Voorhout, Voorschoten en Warmond.

De hieronder gebruikte afkortingen *D.v.E.* en *G.B.* staan voor *Jaarboek Dirk van Eck-Stichting 1993* en *Genealogische Bijdragen Leiden en omgeving (Tijdschrift van de afd. Rijnland van de Nederlandse Genealogische Vereniging)* jrg. 8 (1993). Titels uit het *Leids Jaarboekje* zijn hierin niet opgenomen, evenmin uit andere organen van plaatselijke historische verenigingen.

Enkele publikaties die in de voorgaande bibliografieën ontbraken, zijn alsnog vermeld.

Algemeen

Iterson, R.H. van, *Tussentijdse catalogus van kaarten en tekeningen in het oud-archief van het Hoogheemraadschap van Rijnland, 1598-1857* (Leiden 1993).

Kroon, C., *Bibliografie van kastelen, ridderhofsteden en buitenplaatsen in Rijnland* (Hazerswoude 1993).

Leiden zoals het was. De geschiedenis van onze eeuw (Waanders Zwolle in samenwerking met Gemeentearchief Leiden 1993-1995).

Timmermans, P., *Historisch album Zuid-Holland* (Weesp 1993).

Archeologie

Baar, P.J.M. de, "Een Leidse fluit aan boord van de 'Amsterdam' ". In: *Renus* 1993, afl. 3.

Baar, P.J.M. de, "Het zilveren mesheft uit de bodemvondst op de Burcht". In: *Renus* 1993, afl. 3.

Belastinggeschiedenis

Baar, P.J.M. de, "Het schoorsteengeld van 1644". In: *G.B.* 1993, afl. 3.

Kohier van de Capitale Leninge van het jaar 1600 voor de dorpen in het ressort Leiden, getranscribeerd door de werkgroep Oud Schrift (Leiden 1993).

Mooren, H.J.H., "De heffing van het provisioneel middel in Leiden in 1748". In: *D.v.E.* 1992.

Tjalsma, H.D., Reactie op H.J.H. Mooren, "De heffing van het Provisioneel Middel in Leiden in 1748". In: *D.v.E.* 1992.

Bestuur en politiek

Boomsma, H. en J.B. Mangé, *Beroepsbrandweer Leiden 50jaar. 1943-1993* (Dordrecht 1993).

Brand, A.J., "Urban elite and central government; co-operation or antagonism? The case of Leiden at the end of the middle ages" (1993). Overdruk.
 Kessel, P.W.C. van, Rijnland. (Hoogheemraadschap, Baljuwschap, Ressen). In: *G.B.* 1993, afl. 2.
 Prins-de Haan, T.W., "Verstorings van de openbare orde in het verleden". In: *G.B.* 1993, afl. 1.

Cultuurgeschiedenis

Heuvel, J. van den, *Pieter van der Eyk, Boekverkoper in Leiden in de achttiende eeuw* (Leiden 1993).
 Hoftijzer, P.G., "De Leidse boekverkoper Pieter van der Aa (1659-1733) en zijn kartografische uitgaven". In: *Caertthresoor* 12 (1993) afl. 3.
Leiden-nummer van Het Orgel. Tgv. de algemene ledenvergadering van de KNOV, Kon. Ned. Organistenvereniging, op 12 juni 1993 te Leiden.
 Moerman, I.W.L., "Het genootschap Kunst wordt door arbeid verkregen". In: *Nieuw Letterkundig Magazijn* XI (1993) afl. 1.
 Moes, J.K.S., "Muziek- en toneelvereniging 'Nut en vermaak' ". In: *D.v.E.* 1993.
De Sociëteit Amicitia te Leiden 1768-1993 (Leiden 1993).

Genealogie

Amsterdam, L. van, 400 jaar *Marijt*. Genealogie van de familie Marijt ('s-Gravenhage 1991).
 Baar, P.J.M. de, "Het Leidse voorgeslacht van Ko van Dijk". In: *G.B.* 1993, afl. 3.
 Baar, P.J.M. de, "Bajesklanten in 's-Gravenstein in 1649-1650". In: *G.B.* 1993, afl. 4.
 Baar, P.J.M. de, "Steven Jansz. van Heyningen als zeilmaker voor poldermolens". In: *Van Heyningen Tijdingen* 1993, afl. 7.
 Balster, G.J., *De familie Bink uit Leiden* (Arnhem 1992).
 Bontekoe, J.S., "Heringa en Heeringa in Dokkum. Twee geslachten, één familie". In: *Gens Nostra* 1993, afl. 4/5.
 Brakel, J.P. van, "Leidenaars bij de Katwijkse notaris (1735-1883)". In: *G.B.* 1993, afl. 5.
 Brakel, J.P. van, "Leidse begravingen te Katwijk aan Zee (1795-1855)". In: *G.B.* 1993, afl. 3.
 Duijn, W. van, "Genealogie (Van) Stopenhurg (Leiden)". In: *Kronieken* 2 (1993) afl. 4.
 Haften-Brokaar, L.M. van, *Genealogie van de families Brokaar - Brokaar - Brokaar* (Oegstgeest 1992).
 Hengstmengel, J., Flor. Nachtergaele en H.K. Nagtegaal, "Stamreeks Nagtegaal. Van kasselrij van Oudenaarde tot Zuid-Holland". In: *Kronieken* 2 (1993) afl. 1.
 Heuvel-van Weerlee, A.J. van den, "Attestaties van de Doopsgezinde Gemeente te Leiden, 1673 tot 1855". In: *Gens Nostra* 48 (1993) afl. 12.
 Honsbeek, H.C., *Genealogie Honsbeek/Honsbeeke* (1993; voorlopige versie).
 Kallenberg, A.J., *Kallenberg in Nederland* (Leiderdorp 1991).
 Kleijnenberg, Martin, *De geschiedenis van de families Kleijnenberg* (1993).
 Laan, W.F. van der, *De familie Van der Laan in de stad Leiden van 1659 - tot heden* (Eindhoven 1993).

Monteba, M.A., *Het geslacht Monteba*. (Leiden 1993).
 Mooren, H.J.H., "Crijn Visser. Een ondernemend claviger". In: *Dv.E.* 1993.
 Poel, Th.J. van der, *Uytten Aeckerboom* (1993).
 Prins, B., "Genealogie van de stam Warmondt, van outs oirspronckelijck uyt hetselfde geslacht als Brederoode, Teylingen en meer andere voorname hollantsche geslachten, blijckende alsnoch uyttet wapen en meer andere kenteecken". In: *G.B.* 1993, afl. 2.
 Prins, Y.M., *Kwartierstaat Geertruida Hasselbach* (Oegstgeest 1992).
 Prins-de Haan, T.W., "Stamreeks van een familie Van Wieringen (Nieuwkoop)". In: *G.B.* 1993, afl. 2.
 Smit, J.G., "Het geslacht Zandijk". In: *G.B.* 1993, afl. 2.

Kunstgeschiedenis

Baars, W.L., *Willem Hendrik van der Nut, Een schilder van ras. 1864-1929* (Oegstgeest 1993).
 "Bedrijfsarchitectuur door de eeuwen heen: Leidsche Textielfabrieken Gebrs. Van Wijk & Co". In: *Stielz* 4 (1993) afl. 3.
 Postma, A., *Leiden gebeiteld. Gevelstenen binnen de singels* (Leiden 1993).
Stedelijk Museum De Lakenhal. Hoogtepunten uit de collectie en de geschiedenis van Leiden (Leiden 1993).
 Tenuen, J.J. en K.A. Ottenheim, *Pieter Post (1608-1669). Architect* (Zutphen 1993).
 Wetering, E. van de, "De paletten van Rembrandt en Jozef Israëls, een onderzoek naar de relatie tussen stijl en schildertechniek". In: *Oud Holland* 107 (1993) afl. 1.

Letterkunde

Heesakkers, Chr.L. en W.M.S. Reinders, *Genoeglijk bovenal zijn mij de Muzen. De Leidse Neolatinse dichter Janus Dousa (1545-1604)* (Leiden 1993).
 Jan van Hout. Voorrede tot het gezelschap. Voorrede bij zijn vertaling van Buchanan *Franciscanus*.
 Uitgegeven door K.J.S. Bostoen, S. Gabriëls en J. Koppenol (Soest 1993).
 Wezel, René, "De tweede Klikspaan" (Leiden 1992).
 Zonneveld, Peter van, *De Romantische Club. Leidse student-auteurs 1830-1840* (Leiden 1993).

Onderwijs en wetenschap

Rooij, S.J. de, B.J. de Waard, S.K.A. Fiselier en R. Grem, *Oh Augustinus. De eerste honderd jaar van een Leidse studentenvereniging* (Leiden 1993).
 Strien, C.D. van en M.J.A.M. Ahsmann, *Scottish law students in Leiden at the end of the seventeenth century. The correspondence of John Clerk, 1694-1697* (1992).
 Tervoort, A.L., *Schoolmeesters in Holland. Schoolmeesters en schoolmeestersambt in vier Hollandse steden. (Alkmaar, Gouda, Haarlem, Leiden). 1300-1573* (Amsterdam 1992).

Sociaal-economische geschiedenis

Het ambacht. Leidse vaklieden aan het woord. Redactie Eric Jan Weterings, foto's Hielco Kuipers (Leiden 1993).

- Arnoldus, R.J.W., "Tegen de gewoonte in. De invoering van de werkloosheidsverzekering in Leiden, 1903-1909". In: *D.v.E.* 1993.
- Baar, P.J.M. de, "Dirk van Eck en zijn reactie op het aanplakken". In: *D.v.E.* 1993.
- Baar, P.J.M. de en E. Geldhof, "De 'Vleesch Houwerij' aan de Pieterskerkchoorsteeg 21". In: *Stielz* 4 (1993) afl. 4.
- Boone, M. en H. Brand, 'Vollersoproeren en collectieve actie in Gent en Leiden in de 14de-15de eeuw". In: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 19 (1993) afl. 2.
- Bouwens, Denise en Astrid Kreischer, "Werkloosheid in Leiden. Werkloosheidsbeleid en werklozenzorg in de gemeente Leiden, 1929-1939". In: *D.v.E.* 1992.
- Dekker, R.M., "Labour conflicts and working-class culture in early modern Holland". In: *International Review of Social History*, jrg. 35 (1990). Overdruk.
- Graaf, Cor jr. de, "Twee 16e eeuwse valsemunters in Leiden". In: *De Beeldenaar*, jrg. 16 (1992) afl. 6.
- Laurier, J., "Wevers waren vroeger natuurlijk ook niet dom". In: *D.v.E.* 1993.
- Luitjes, C.J., *Het Rooms Katholieke Weeshuis te Leiden in de periode 1761-1807. Van wees tot gewillig burger* (Leiden 1992).
- Noordam, DJ., "Leidse arbeiders, arbeidsverhoudingen, Arbeidersbeweging en verzet van arbeiders van 1750 tot 1980". Achtergronden bij een onderzoeksverslag. In: *D.v.E.* 1993.
- Otgaar, P.A.J. en J.F.J.G. van Schaik, "Illegale prostitutie in Leiden in de tweede helft van de negentiende eeuw". In: *D.v.E.* 1992.
- Otgaar, P.A.J. en J.F.J.G. van Schaik, "De prostituant te Leiden in het laatste kwart van de negentiende eeuw". In: *D.v.E.* 1993.
- Slangen, J., "Enkele aspecten van de strijd om de verzuiling van de Leidse arbeidersklasse (1880-1919). In: *D.v.E.* 1993.
- Slangen, J., "Vooruit, in plaats van achteruit. De Leidse coöperatie 'Vooruit' sinds 1901". In: *D.v.E.* 1992.
- Smit, C.B.A., "De Leidse arbeidersbeweging". In: *D.v.E.* 1993.
- Vries, H. de, *De firma J.J. Krantz en Zoon te Leiden en de economische collaboratie in de Tweede Wereldoorlog* (Leiden/Antwerpen 1992).
- Weterings, E.J., "Afscheid van de Nederlandsche Electrolasch Maatschappij. Gesprek met Leonardus van der Willik, voormalig tekenaar bij NEM". In: *Stielz* 4 (1993) afl. 1.
- Weterings, E.J., "Firma v/h Gebroeders Pel. In suikerwerken, Vruchtenpâté's & Limonadesiropen. Werkgever van generaties Leidenaars". In: *Stielz* 4 (1993) afl. 3.
- Weterings, E.J., "Verto niet langer in touw". In: *Stielz* 4 (1993) afl. 4.
- Zonneveld, F., "Sociaal-economische conflicten in Leiden van 1880 tot 1980". In: *D.v.E.* 1992.

Stadsontwikkeling

- Baar, P.J.M. de, "De naam en oorsprong van het Rapenburg". In: *Remus* 1993, afl. 1.
- Lolkes de Beer, R., *Het ontstaan en de ontwikkeling van Leiden. De wijk Noord Rijnvest met het Meelfabriekterrein in het bijzonder* (Leiden 1992).

Overige onderwerpen

Diogenes Leiden 1973-1993. Jubileumuitgave (Leiden 1993).

Dröge, J.F., *Kasteel Endegeest. Een geschiedenis van het huis, de tuin en de bewoners* (Utrecht 1993).

Giebels, L.A.M., "Van waterverversing tot afvalwaterzuivering: Rijnlands bemoeienis met de hoedanigheid van het boezemwater van 1927 tot 1965". In: *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 2 (1993) afl. 1.

Graaf, J.M. de, *De stinzenflora van Leiden en noordelijke omgeving* (Leersum 1990).

Kroon, C., *Bibliografie van de buskruitramp van Leiden in 1807* (Hazerswoude 1993).

Prins-de Haan, T.W., "Openbaar vervoer in de 17de eeuw". In: *G.B.* 1993, afl. 4.

Roovers, A., *Op muren en getimmerten.... Geschilderde gevelreclames in Leiden* (Leiden 1993).

Smolenaars, M. en A. Veenhoff-Lovering, *Hugh Goodyear and his books* (Leiden 1993).

Vijftig jaar handbal in een korfbalstad. De geschiedenis van de handbalsport in Leiden 1943-1993 (Leiden 1993).

Wielema, M.R., " 'De gehele Schrift voor de gemene man': De gereformeerde beweging der Hebreëen in Leiden (1684/1693)". In: *Holland* 25 (1993) afl. 3-5.

Hazerswoude

Kroon, C., *De "Stenenmolen" of molen Rembrandt. De geschiedenis van een eeuwenoud maalbedrijf* (Hazerswoude 1993).

Hillegom

Braakhekke, C., *Kerkgeschiedenis van Hillegom* (Hillegom 1993).

Bultink, Marca, *Hillegom, de jaren '50* (Sassenheim 1993).

Hulkenberg, A.M., *De dichtstukjes van P.L.A. Bakker Azn. te Hillegom 1856* (Lisse 1992).

Facsimile met inleiding.

Koudekerk

Kroon, C., *Bibliografie van Koudekerk aan den Rijn* (Hazerswoude 1992, 3e uitgebreide dr.).

Kroon, C., *DQ Koudekerkse brug. Geschiedenis van de oeververbinding Koudekerk-Hazerswoude* (Hazerswoude 1992).

Kroon, C., *J. W. Regt, Hoge Heerlijkheid en Gemeente van Koudekerk. Oorspronkelijk uitgegeven omstreeks 1885, opnieuw in 1975* (Hazerswoude 1992).

Noordwijk

Hollander, Marijke den, *Noordwijk. Het gezicht van Nederland* (Abcoude 1993).

Meijer, A.H., *Straatnamenboek van Noordwijk - Noordwijks historie vanuit de straatnaam* (Hilversum 1992).

Slats, G., *Noordwijk in de jaren 1940-1945* (Noordwijk 1993).

Oegstgeest

- Arps, C., *Oegstgeest. De jaren vijftig* (Sassenheim 1993).
Krijnen, J.A.J. en J.A. Jacobs, R.K. *Basisschool Willibrord. Honderd jaar katholiek onderwijs in Oegstgeest* (Oegstgeest 1993).

Voorhout

- Warmenhoven, Joop, *100 Jaar C. Colijn & Zonen. 1894-1994* (Voorhout 1993).

Voorschoten

- Arts, A., *Uit de geschiedenis van de Laurentiusparorhie te Voorschoten* (Voorschoten 1993).
Perfors, H. e.a., *Schrijvend Voorschoten. Fantasia en werkelijkheid* (Zoetermeer 1993).
Sloof, J.H.M., *Voorschotense polders en hun archieven* (Voorschoten 1992).
Sloof, J.H.M. e.a., *Dorpskerk Oud en Jong* (Voorschoten 1993).

Warmond

- Dort, Riet van, *Het lot viel op Matthias. 75jaar St. Matthias Warmond, harmonie, majorettes, drumband, toneel* (Meppel 1993).
Hart, Maarten 't en Els Hansen, *Niet van wind alleen* (Leiden 1993).
Hoog, Arie de e.a., *Kent U ze nog . de Warmonders* (Zaltbommel 1993, herdruk).
Noort, Christel van, *Het Groot-Seminarie Warmond, opkomst, bloei en neergang van een opleidings-instituut voor religieuze specialisten* (Amsterdam 1993, scriptie anthropologie).

ADVERTENTIES

Schitterend mooi Leiden,

en dat willen we graag zo houden.

Het is daarom ook niet zomaar dat u op de mooiste gracht
van Nederland onze naam tegen komt.

Bouwbedrijf Burgy is een middelgroot bouwbedrijf, dat zich vooral bezighoudt met restauratie-, renovatie-, verbouwings- en onderhoudswerkzaamheden. Wij hebben hierin een uitstekende naam opgebouwd. Onze opdrachtgevers zijn o.a.:

monumentenzorg, gemeenten, de Rijksuniversiteit
Leiden en andere instellingen maar ook
particulieren met in- en externe verbouwingen.

Bouwbedrijf **BURGY**

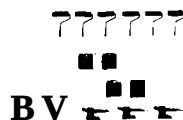
Van Speykstraat 1^a Leiden. Telefoon 071 -220089

Maakt meer van bouwen.

SLUITER

SCHILDERWERKEN

BV

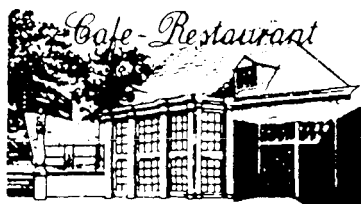
- * Schilders- en onderhoudswerk
- * Gespecialiseerd in hoogwerk
- * Wandafwerking
- * Betonreparatie

Bel voor informatie **07 1 - 12 06 66**

Fax **071 - 89 66 38**

Kantoor: Essenpark 6 - 2351 CH Leiderdorp

Werkplaats: Leliestraat Leiden

KOETSHUIS

de "Burcht"

LEIDEN

BURGSTEEG 13

*Sfeervol café restaurant
uniek en centraal gelegen
aan **de** voet van **do** Burcht.*

*Bij uitstek geschikt voor
lunches, diners, buffetten.
Ruime gezellige aparte zaal.*

Informatie en reserveringen:

071 121688.

BOUWEN MET HUURMAN. DAAR KOMT IETS MOOIS VAN.

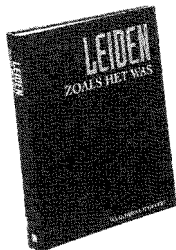
Huurman / Leiden B.V.

Rooseveltstraat 36, 2321 BM Leiden.

Telefoon: 071-76 93 41.

Vraag naar de heer J. Hopman.

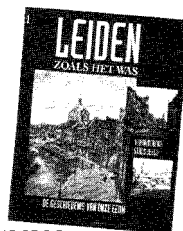

LEIDEN

ZOALS HET WAS

DEGESCHIEDENIS VAN ONZE EEUW

EEN UNIEK VERZAMELWERK IN 18 AFLEVERINGEN

Leiden Zoals Het Was is een groots opgezet en rijk geïllustreerd verzamelwerk over de geschiedenis van onze eeuw. Elke maand verschijnt er een nieuwe aflevering, die steeds een boerend aspect belicht uit het verleden van Leiden. De gemakkelijk leesbare tekst gaat vergezeld van vele bijzondere afbeeldingen, waarvan een groot aantal in kleur.

PRACHTIGE LINNEN VERZAMELBAND

Wilt u alle 18 afleveringen moor bij elkaar houden? Met de luxe linnen verzamelband kunt u alle afleveringen bundelen tot een compleet boekwerk. Deze band kost slechts f 17.50.

Dit zijn de onderwerpen LEIDEN ZOALS HET WAS

1 Veranderend stadsbeeld	11 De Lerenaars in rangen en standen
2 Vertier en plezier	12 Politiek en bestuur
3 Arbeiders en hun werk	13 Het leven van alledag
4 Huizen en buurten	14 Jeugd en onderwijs
5 Studenten en wetenschap	15 Sporters en hun clubs
6 Nijverheid en Industrie	16 Ramp en onheil
7 De Tweede Wereldoorlog	17 De stad en haar burens
8 Kunst en cultuur	18 Zijn historie Bronnen en register
9 Verkeer en vervoer	
10 Kerk en geloof	

PRIJS PER AFLEVERING 7,95

**VERKRIJGBAAR BIJ BOEK-
ENTIJDSCRIFTENHANDEL**

een idee van Waanders Uitgevers, Zwolle
in samenwerking met het Gemeentearchief van Leiden

I N D E N H O U T T U Y N

Onder redactie van P.G. Hottijzer, Moerman, K. van Ommen, W. Otterspeer en C.H.D. van der Poel

ZOJUISTVERSCHEENEN : NIEUWE SERIE DEEL 1

Prof dr R. Feenstra:

**PHILIPS VAN LEYDEN
EN ZIJN BIBLIOTHEEK**

Prijs f 18,50 + verzendkosten

BURGERSDIJK & NIERMANS

NIEUWSTEEG 1, 2311 RW LEIDEN

Tel. 071-121067/126381 Fax 130461

BESTELLING

NAAM

ADRES

POSTCODE+PLAATS

TEL

PHILIPS VAN LEYDEN
EN ZIJN BIBLIOTHEEK

- RESTAURATIE
- NIEUWBOUW • RENOVATIE
- VERBOUW
- UTILITEITSBOUW

B.V. AANNEM INGSBEDRIJF

DU PRIE

ADMIRAAL BANCKERTWEG 23 - LEIDEN
TEL. 071-222919

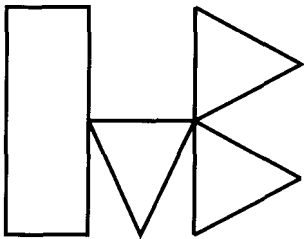
Hoezo, u heeft al een bank?

Try us, and find out.

CREDIT LYONNAIS BANK

Doezastraat 1, 2311 GZ Leiden, tel. 071 - 131641

henny boesten

architecte BNA
interieurarchitecte BNI

buro:

veursestraatweg 90 - 2265 ce leidschendam
tel. 070 - 3204104 / fax 070 - 3175182

villa's - stadsinvulling
renovatie - verbouwingen
kleuradviezen - interieurs
woonhuizen - kantoren
winkels - utiliteitsbouw
meubel- / keukenontwerpen

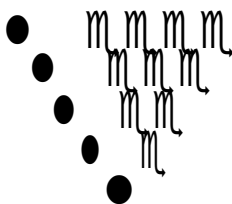
RESTAURANT **FABERS**

geopend vanaf 17.00 uur
op zondag gesloten
lunch op afspraak

KLOKSTEEG 13
2311 SK LEIDEN 071 - 124012

architektenburo vollmer bv
uiterste gracht lb
2312 TB leiden 144.041

architectuur
bouwtechniek
onderhoudsbeheer
facility management
bouwkosten adviseurs

Ruime sortering wijnen
uit 5 werelddelen.

Noordman wijn

winkel: Haagweg 59
2321 AA Leiden
Tel. 071-310419

LAAN VAN MEERDERVOORT 558-A (bij het Lijsterbesplein)
TELEFOON 070 - 361.46.46

Pasteur reizen

VOOR U HET VERTROUWDE ADRES

WIJ VERZORGEN VOOR U:

**** DAGTOCHTEN**

**** VERHUUR VAN LUXE TOURINGCARS;**

voor elk gezelschap maken wij een programma op maat

**** VAKANTIEREIZEN IN BINNEN- EN BUITENLAND**

per vliegtuig, bus, boot, trein en eigen auto

RUIM 50 JAAR

HARTWIJK

**UITGEBREIDE
SORTERING**

**GASHAARDEN
GASFORNUIZEN
GASGEISERS**

*

**WASAUTOMATEN
CENTRIFUGES
VAATWASMACHINES**

*

**GEREEDSCHAPPEN
HUISHOUDELIJKE-,
LANDBOUW- EN
TUINARTIKELEN**

**GROTE KEUZE VOOR DE
DOE-HET-ZELVERS**

*

**ALLE AANSLUIT-
MATERIALEN VOOR
GAS, WATER, ELEKTR.
EN SANITAIR**

*

**VAKKUNDIGE
VOORLICHTING**

*

**GARANTIE VOOR
PRIMA SERVICE**

*

**LANDELIJK ERKEND
INSTALLATEUR**

Het bekende speciale Leidse adres voor vakman en amateur

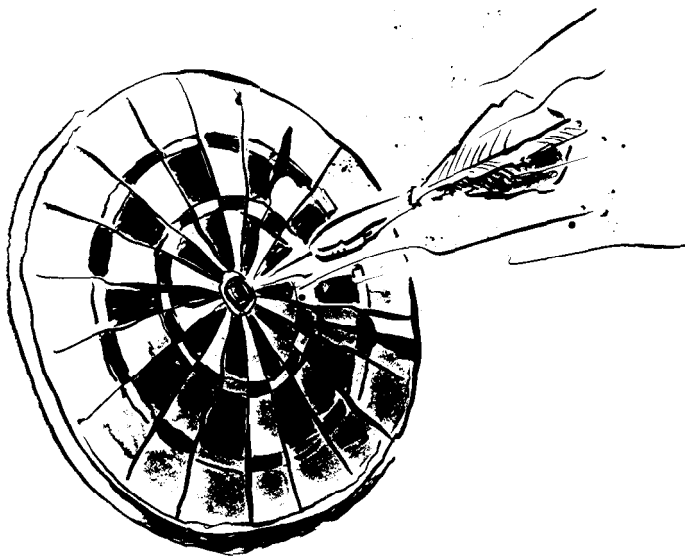
HARTWIJK

RUIME PARKEERGELEGENHEID

LEIDEN ■ NIEUWE BEESTENMARKT 7-11

TELEF. 071-126627

ONZE BENADERING

DELOITTE & TOUCHE

Van uw financieel-zakelijke dienstvedeners verwacht u vanzelfsprekend dat ze denken en handelen zoals u. Alert, slagvaardig en vooral inventief. Want op standaardoplossingen zit u niet te wachten. U verwacht maatwerkadviezen.

Onze accountants, belastingadviseurs en management consultants opereren vanuit ruim 50 vestigingen, verspreid over het hele land. Uw adviseur zit dus altijd dichtbij. Wat niet wegneemt

dat hij of zij gebruik maakt van de verzamelde kennis en ervaring van de gehele organisatie. En van de expertise van ons internationale netwerk Deloitte Touche Tohmatsu International.

Voor meer informatie over de adviezen van onze accountants, belastingadviseurs en management consultants, neemt u contact op met Deloitte & Touche, Kanaalpark 143, 2321 JV Leiden, tel. 071-352352.

Deloitte &
Touche

De andere manier van werken

ACCOUNTANTS BELASTINGADVISEURS MANAGEMENT CONSULTANTS

LITERATUUR

Reizen

Schoolboeken

Psychologie

Woordenboeken

Architectuur

Geschiedenis

Caligrafie

Tarot

Muziek

Fotografie

Geneeskunde

Kunst

Filosofie

Kookboeken

Informatica

Atdassen

Kinderboeken

 Boekhandel Kooyker

**) Onderdeel van Boekhandelsgroep Nederland*

Breestraat 93 2311 CK Leiden Telefoon (071) 16 05 00

**fotozetterij
&
drukwerkverzorging**

Grafaria

Oude Herengracht 19
2312 LN Leiden
(071) 22 70 70

offsetdrukkerij

Nautilus

Koppenhinksteeg 6
2312 HX Leiden
(071) 12 56 36

boekbinderij

Aad Looy bv

Nijverheidstraat 24
2222 AV Katwijk
(01718) 28 0 33

DE AUTEURS

Mr. M.H.V. van Amstel-Horák is amateurhistoricus, voornamelijk werkzaam bij het Hoogheemraadschap van Rijnland.

Prof. dr. Henriëtte A. Bosman-Jelgersma is Bijzonder hoogleraar in de geschiedenis van de farmacie aan de Rijksuniversiteiten van Leiden en Groningen.

Drs. L. Couprie is als docent werkzaam bij de vakgroep kunstgeschiedenis van de Rijksuniversiteit van Leiden.

Prof. dr. C. Willemijn Fock is hoogleraar kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit van Leiden.

Dr. D.J. Noordam is als sociaalhistoricus verbonden aan de Rijksuniversiteit van Leiden.

Dr. C.D. van Strien is leraar Engels aan het Vlietlandcollege te Leiden.

Dr. D. van Tol is zenuwarts te Amsterdam.

E.J. Veldhuyzen is werkzaam bij de afdeling Monumentenzorg van de gemeente Leiden.

H. van der Wereld is voorzitter van de Historische Vereniging "Otto Cornelis van Hemesen" te Woubrugge en voorzitter van de Stichting Oud Leimuiden-Rijnsaterwoude te Rijnsaterwoude.

Drs. Eric Jan Weterings is historicus en journalist.

Voor de richtlijnen voor publikatie in het *Leids Jaarboekje* kan men zich wenden tot de redactieleden (vermeld op blz. 7).

INHOUD

Voorwoord	5
Vereniging Oud Leiden	6
Bestuur en commissies	6
Correspondenten in Rijnland	9
Jaarrekening 1993	10
Verslag van de Vereniging Oud Leiden over 1993	12
Korte Kroniek van Leiden en omstreken over 1993	19
In memoriam ds. Abraham Jacobus Kret	26
In memoriam Jan Nicolas van Wessem	30
 Paulus Buys en het Hoogheemraadschap van Rijnland <i>door M.H. V. van Amstel-Horák</i>	 34
De inventaris van een Leidse apotheek uit het jaar 1587 <i>door Henriëtte A. Bosman-Jelgersma</i>	50
De jonge Rembrandt in zijn atelier, 1629. Een perspectivische analyse van een paneeltje in het Museum of Fine Arts in Boston <i>door L.D. Couprie</i>	69
De kerkmeesterskamer in de Pieterskerk <i>door C. Willemijn Fock</i>	97
Schotse studenten in Leiden omstreeks 1700 <i>door C.D. van Strien</i>	132
Een gezond lichaam of een reine geest. Kruistochten tegen onzedelijkheid in Leiden, 11, 1889-1912 <i>door D.J. Noordam</i>	149
Firma Gebroeders Pel, fabriek van suikerwerken, vruchtenpâté's & limonadesiropen (1900-1965) <i>door Eric Jan Weterings</i>	169
De gevelstenen van het Huis Tol te Koudekerk <i>door D. van Tol</i>	188
Het Goede Zaad. Portret van een parochieblad <i>door Hans van der Wereld</i>	197
De Leidse monumenten en het Leidse stadsgezicht. Veranderingen in het stadsbeeld in 1993 <i>door E.J. Veldhuyzen</i>	224
Bibliografie van Leiden en omgeving over 1993	233
 Advertenties	 239
De auteurs	253